सप्ताहमातपे शुष्कं ततो मज्जानमुद्धरेत् ॥
तैलं ग्राह्यं जले पक्त्वा तिलवद्वा प्रपीड्य वा॥७३॥
तस्योपयोगो बालानां यावद्वर्षाणि द्वादश ॥
लिह्यादेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितम् ॥ ७४ ॥
सुखोदकं चानुपिबेदेष योगो विरेचयेत् ॥

चतुरङ्गुलात् किरमालकात्, समुद्धृत्य फलमिति शेषः । सिकतायां वालुकायां, निधापयेत् निक्षिपेत्, सप्ताहमिति संबन्धः । ततः तस्मात् चतुरङ्गुलफलात् । लिह्यादिति । एष योगः वालकफप्रशमनः ॥ ७२—७४ ॥—

एरण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन त्रिगुणेन तु ॥ ७५ ॥
युक्तं पीतं तथा क्षीररसाभ्यां तु विरेचयेत् ॥
बालवृद्धक्षतक्षीणसुकुमारेषु योजितम् ॥ ७६ ॥

एरण्डतैलमिति । त्रिगुणेन त्रिफलाक्वाथेन युक्तं तथा क्षीररसाभ्यां युक्तमिति संबन्धः । रसः मांसरसः । बालादिषु योजितमेरण्डतैलं विरेचयेदिति संबन्धः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

फलानां विधिरुद्दिष्टः क्षीराणां शृणु सुश्रुत ! ॥
विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परं मतम्॥७७॥
अज्ञप्रयुक्तं तद्धन्ति विषवत् कर्मविभ्रमात् ॥
विजानता प्रयुक्तं तु महान्तमपि संचयम् ॥ ७८ ॥
भिनत्त्याश्वेव दोषाणां रोगान् हन्ति च दुस्तरान्

फलानामित्यादि । सौधं सेहुण्डभवम् । कर्मविभ्रमात् कर्माविज्ञानात्, दोषाणां संचयमिति संबन्धः । आश्वेव शीघ्रमेव ॥ ७७ ॥ ७८ ॥—

महत्याः पञ्चमूल्यास्तु बृहत्योश्चैकशः पृथक् ७९
कषायैः समभागं तु तदङ्गारैर्विशोषितम् ॥
अम्लादिभिः पूर्ववत् प्रयोज्यं कोलसंमितम् ॥८०॥
महावृक्षपयःपीतैर्यवागूस्तण्डुलैः कृता ॥
पीता विरेचयत्याशु गुडेनोत्कारिका कृता ॥८१॥
लेहो वा साधितः सम्यक् स्नुहीक्षीरपयोघृतैः ॥
भावितास्तु स्नुहीक्षीरे पिप्पल्यो लवणान्विताः८२
चूर्णं काम्पिल्लकं वापि तत्पीतं गुटिकीकृतम् ॥

महत्या इत्यादि । महती पञ्चमूली बिल्वादिका । बृहत्योरिति स्थूलबृहती लघुबृहती चेति द्वे बृहत्यौ । एकशः इत्यादि एकीकृत्य अङ्गारेषु विशोषयेत्, न ज्वलदग्नौ पाकखरताभयात् । तत् सेहुण्डदुग्धं पृथक् कषायैः समभागं ग्राह्यम् । एतेन पञ्चमूलीबृहतीकषायाणां सप्त भागाः, अष्टमस्तु सेहुण्डदुग्धस्य । अम्लादिभिः काञ्जिकमस्तुसुरादिभिः; पूर्ववत् त्रिवृद्वत्, कोलसंमितं कर्षप्रमाणम् । महावृक्षेति महावृक्षः सेहुण्डः । पीतैः भावितैः । गुडे चेत्यादि गुडे च कृता उत्कारिका विरेचयतीति संबन्धः । उत्कारिका लप्सिका । तस्याः कल्पना—गोधूमान् भावयित्वा स्नुहीक्षीरेण चूर्णीकृत्य घृतक्षीरादिभिः संयावे उत्कारिका पचनीया गुडेन । लेह इति लेहस्य कल्पना कथ्यते—स्नुहीक्षीरभावितस्य गोधूमचूर्णस्य लेहः साध्यः । अन्ये तु स्नुहीक्षीरसिताघृतैरिति पठन्ति । तन्मते पयोऽप्युत्कारिकायामिवानुक्तमपि लेहे देयम् । लेहो विरेचयतीत्यत्राप्यनुवर्तते । भाविताः इति विरेचयन्तीत्यत्राप्यनुवर्तते । चूर्णमिति । तत्पीतं स्नुहीक्षीरभावितम् । अत्रापि विरेचयतीत्यनुवर्तते ॥ ७९—८२ ॥—

सप्तला शङ्खिनी दन्ती त्रिवृदारग्वधं गवाम्॥८३॥
मूत्रेणाप्लाव्य सप्ताहं स्नुहीक्षीरे ततः परम् ॥
कीर्णं तेनैव चूर्णेन माल्यं वसनमेव च ॥ ८४ ॥
आघ्रायावृत्य वा सम्यक् मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥

सप्तलेति । सप्तला सेहुण्डभेदः, शङ्खिनी यवतिक्ता तस्याः फलं मूलं च विरेचकं, अन्ये शङ्खिनी यवतिक्ताभेद इत्याहुः; अपरे तु श्वेतबुध्नामाहुः । दन्ती दन्तिनी, आरग्वधः किरमालकः । आप्लाव्य भावयित्वा । कीर्णं अवचूर्णितं, तेनैव सप्तलादिचूर्णेन, माल्यं पुष्पं, आघ्राय शिङ्घित्वा, तेनैव चूर्णेन कीर्णं भावितं वसनं वस्त्रमावृत्य परिधाय, मृदुकोष्ठो विरिच्यते नान्य इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥—

क्षीरत्वक्फलमूलानां विधानैः परिकीर्तितैः ॥
अवेक्ष्य सम्यग्रोगादीन् यथावदुपयोजयेत् ॥८५॥
त्रिवृच्छाणमितास्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ॥
विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः॥८६॥
लिह्यात् सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन वा ॥
भक्षयेन्निष्परीहारमेतत् श्रेष्ठं विरेचनम् ॥ ८७ ॥
गुल्मान् प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ॥
कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद् व्यपोहति८८

क्षीरत्वगिति । शाणः कर्षचतुर्थो भागः ॥ ८५—८८ ॥

घृतेषु तैलेषु पयःसु चापि
मद्येषु मूत्रेषु तथा रसेषु ॥
भक्ष्यान्नलेह्येषु च तेषु तेषु
विरेचनान्यग्रमतिर्विदध्यात् ॥ ८९ ॥

अनुक्तान्नपानेषु प्रयोगकल्पान्निर्दिशन्नाह,—घृतेष्विति । भक्ष्यं मोदकशष्कुल्यादि, अन्नं भक्तादि, अग्र्यमतिः अतिप्रधानबुद्धिः ॥ ८९ ॥

क्षीरं रसः कल्कमथो कषायः
शृतश्च शीतश्च तथैव चूर्णम् ॥
कल्पाः षडेते खलु भेषजानां
यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ॥ ९० ॥

क्षीरमिति । "यन्त्रादिपीडितद्रव्यरसः स्वरस उच्यते । यः पिण्डश्चार्द्रपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥ वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः । उपोषितं निशायां तु तोयस्थं शीतमुच्यते ॥ चूर्णमुष्णेन संपृक्तं तत् फाण्टमभिधीयते । अभिभूयाम्बुनोष्णेन क्षणात् पूतमितीतरे ॥" फाण्टलक्षणं प्रसङ्गादुक्तम् । कषायो द्विविधः—शृतकषायः, शीतकषायश्च । ते तु षट्कल्पा भवन्ति । कल्पः विधेयः । अन्ये त्वेवं पठन्ति "चूर्णं कषायः शिशिरः शृतश्च फाण्टं च कल्कः स्वरसस्तथैव ।

यथैव कल्पाः खलु भेषजानां यथोत्तरं ते गुरवः प्रदिष्टाः" इति । ते तु स्वरस एव क्षीरमन्तर्भावयन्ति, फाण्टं शीतकषायेऽन्तर्भावयन्ति ॥ ९० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतटीकायां सूत्रस्थाने चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

द्रवद्रव्याणीति । द्रवद्रव्याणि पानीयक्षीरादीनि, तेषां विधिः विधानं भेद इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

पानीयमान्तरीक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाश्वासजननं श्रमक्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमं च ॥ ३ ॥

पानीयमिति । अन्तरीक्षादागतं आन्तरीक्षं, न तु तत्र भवं, कुतः? मेघजत्वात्; तत्र जातं चेत्येके । अनिर्देश्यरसं अव्यक्तरसं अप्रकटरसमित्यर्थः, अत्यल्परसत्वात्; न पुनस्तस्य रसो नास्ति । अमृतमिति अमृतमिवेत्यर्थः, अमृतत्वं पुनरस्य दोषप्रकोपस्याकरणात्; अमृतं ब्रह्मरूपमित्यन्ये । जीवनं प्राणधारणम् । सौम्यं धातुवृद्धिकरमिति केचित्, ओजोवृद्धिकरमित्यन्ये । तर्पणं तृप्तिजनकम् । धारणमिति शस्त्रपातादिव्यथासु मूर्च्छतां शरीरं दधातीति धारणम् । आश्वासजननमिति मार्गादिशुष्कदेहानां प्राणजननम् । श्रमेत्यादि प्रशमनशब्दः श्रमादिभिः सह प्रत्येकमभिसंबध्यते; श्रमादीनां प्रशमनमित्यर्थः; बह्वायासकृतं कष्टं श्रमः; अल्पायासकृतः श्रम एव क्लमः; मदः पूगफलेनेव मत्तता, स च विषमद्यशोणितोत्थो विकारः; तन्द्रानिद्रयोः कफवातकृतयोरपि प्रशमनं स्पर्शेन, या तु स्वाभाविका निद्रा तां करोत्येव पीतं सत्, तन्द्रा निद्राभेदः, निद्रा प्रसिद्धैव । एकान्ततः पथ्यतममिति एकान्ततः अतिशयेनेत्यर्थः, तर्हि तमप्रत्ययः कथं? उच्यते स्वार्थिकत्वात्; एतेनातिशयेन पथ्यमित्यर्थः; अन्येषामाकाशगुणभूयिष्ठभूमिसलिलानां पथ्यानां प्रकृष्टं पथ्यं पथ्यतमं; एकान्तग्रहणेन सर्वकालदेशपुरुषव्याधिषु प्रयोगोऽस्य द्योत्यत इत्येके; तमप्रत्ययेन स्वस्थस्यातिशयेन हितमित्यभिहितमित्यपरे ॥ ३ ॥

तदेवावनिपतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषान्नदीनदसरस्तडागवापीकूपचुण्टीप्रस्रवणोद्भिदविकिरकेदारपल्वलादिषु स्थानेषु अवस्थितमिति ॥ ४ ॥

तस्यानिर्देश्यरसस्यापि निर्देश्यरसत्वे कारणं निर्दिशन्नाह,— तदिति । तदेवावनिपतितं आन्तरिक्षं जलं भूमिप्राप्तं; अन्यतमं मधुरादिष्वेकतमं; उपलभते प्राप्नोतीत्यर्थः; स्थानविशेषात् देशभेदादित्यर्थः । के पुनस्ते स्थानविशेषा इत्याह,— नदीत्यादि । नद्यः गङ्गाद्याः; नदाः सिन्धुशोणादयः; सरः दिव्यख्यातं पुरुषव्यापारं विना; पुरुषव्यापारकृतः तडागः, 'तलाव' इति लोके, केचिद्विपर्ययेणार्थमाहुः; वापी इष्टकादिभिर्बद्धा ससोपानतीर्था, पुष्करिणीति लोके; कूपः मृत्तिकेष्टकादिभिर्बद्धोऽसोपानः; चुण्टी अबद्धकूपः; प्रस्रवणं उच्चप्रदेशात् प्रस्रवज्जलस्थानं पर्वताश्रितं; उद्भिदं पुनर्निम्नप्रदेशादूर्ध्वोत्तिष्ठज्जलस्थानं; विकिरं वालुकादि विकीर्य गृह्यमाणोदकस्थानं; केदारः प्रसिद्धः; पल्वलं आनूपदेशजं तृणादिच्छन्नं सरः । आदिग्रहणात् ह्रदसमुद्रादिग्रहणम् ॥ ४ ॥

तत्र, लोहितकपिलपाण्डुनीलपीतशुक्लेषु अवनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासंख्यमुदकानि संभवन्तीत्येके भाषन्ते ॥ ५ ॥

परमतमाह,—तत्रेति ॥ ५ ॥

तत्तु न सम्यक् । तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण । तत्र, स्वगुणभूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणं च; अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं; तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तं च; वायुगुणभूयिष्ठायां कषायं; आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसं, अव्यक्तं ह्याकाशमित्यतः; तत् प्रधानमव्यक्तरसत्वात्, तत्पेयमान्तरीक्षालाभे ॥ ६ ॥

तन्निराकृत्य स्वमतमाह,—तत्त्विति । कृतः इति जनितः । उत्कर्षापकर्षेण इति वृद्धिह्रासाभ्याम् । स्वलक्षणभूयिष्ठायां पृथिव्यंशगुणबहुलायाम् । "तत्र पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुर" इति रसविज्ञानीये उक्तस्य सामान्यविधेरुत्सर्गाख्यस्य 'तत्र स्वलक्षणभूयिष्ठायां भूमावम्लं'इत्यादिको विशेषविधिरपवादाख्योऽत्र प्रोक्तः । अन्ये तु भूतद्वयगुणसंयोगं रसविशेषहेतुमाहुः । तथाहि,—'तत्र स्वलक्षणोदकभूयिष्ठायां भूमौ मधुरं, पृथिव्यनिलभूयिष्ठायामम्लं, जलाग्निगुणभूयिष्ठायां लवणं, वाय्वग्निगुणभूयिष्ठायां कटुकं, पृथिव्यनिलगुणभूयिष्ठायां कषायं, आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसं' इति ॥ ६ ॥

तत्र आन्तरीक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा—धारं, कारं, तौषारं, हैममिति । तेषां धारं प्रधानं, लघुत्वात् । तत् पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति । तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत–शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्वीत, स यदि मुहूर्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं; वर्णान्यत्वे सिक्थप्रक्लेदे च सामुद्रमिति विद्यात्; तन्नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवति । गाङ्गं पुनः प्रधानं, तदुपादीताश्वयुजे मासि शुचिशुक्लवितितपटैकदेशाच्च्युत-

मथवा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते मृण्मये वा पात्रे निदध्यात्। तत्सर्वकालमुपयुञ्जीत, तस्यालाभे भौमम्। तच्चाकाशगुणबहुलम्। तत् पुनः सप्तविधम्। तद्यथा—कौपं, नादेयं, सारसं, ताडागं, प्रास्रवणं, औद्भिदं चौण्ट्यमिति ॥ ७ ॥

तत्रेति। धाराभिः पततीति धारम्। करः वर्षोपलास्तेषां तोयं कारम्। तौषारं यत् अवश्यायजं निशाजलम्। तदेव संहतावयववत्त्वेन स्फटिकशिलाशकलसदृशावयवं हिमं तद्भवं हैमम्। तदित्यादि गाङ्गं आकाशाधिष्ठानं, सामुद्रं पुनरवन्यधिष्ठानम्। तत्रेत्यादि एवेन गाङ्गमाश्वयुज एव ग्रहीतव्यं न भाद्रपदे मासीत्युक्तं भवति। तयोरिति तयोः गाङ्गसामुद्रयोरित्यर्थः। कथं परीक्षणमित्याह,—शाल्योदनेत्यादि। अविदग्धं अविवर्णम्। रूप्यमये भाजने अम्लरसे सामुद्रतोयं विना शाल्यन्नं न कोथमेति। दिनस्य रात्रेश्च पञ्चदशो भागः मुहूर्तः। अवगन्तव्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः। वर्णान्यत्वे इत्यादि। प्रक्लेदः कोथः। तन्नोपादेयमिति दोषलत्वात्। सामुद्रमिति एतेन सामुद्रस्यानुपादेयस्यापि कदाचिदेवोपादेयता दर्शिता। आन्तरीक्षस्य ग्रहणोपायं दर्शयन्नाह,—शुचीत्यादि। शुचिः अनुपहतः। हर्म्यतलपरिभ्रष्टमिति धवलगृहोपरिभूमिकायाः सकाशादधः पतद्गृहीतम्। तत् इति कौपमित्यादिकं सर्वं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

तत्र वर्षास्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत, महागुणत्वात्; शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात्; हेमन्ते सारसं ताडागं वा; वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा; ग्रीष्मेप्येवं; प्रावृषि चौण्ट्यमनवमनभिवृष्टं सर्वं चेति ॥ ८ ॥

तत्रेति। अत्र वर्षाशब्दो वर्षान्ते आश्वयुजे वर्तते न तु भाद्रपदे, तत्रान्तरिक्षजलस्य निषिद्धत्वात्; तदुक्तं,—"बलाहकाद्याः समदाः कीटा लूताश्च खेचराः। तद्विषोत्सर्गसंसर्गादग्राह्यं तत्तदा जलम् ॥' तर्हि भाद्रपदे किं पातव्यम्? अत्रोच्यते,—भाद्रपदे मासि आकाशगुणभूयिष्ठभूम्याश्रितमान्तरिक्षवद्भवतीति तत्पयः पेयमिति। अन्ये पुनस्तप्तानवरतमम्भो भाद्रपदे पाययन्ति, खस्थापितं माहेन्द्रं वा; अन्ये तु 'वर्षास्वान्तरिक्षमौद्भिदं कौपं वा' इति पठन्ति, तच्च कौपं विदाहपरिहारार्थं सक्षौद्रं पेयमिति व्याख्यानयन्ति। शरदि सर्वं पातव्यमिति शेषः। प्रसन्नत्वादिति प्रसन्नत्वं निर्दोषत्वमगस्त्योदयात्। प्रावृषि चौण्ट्यमनवमनभिवृष्टं सर्वं चेति अनवं पुरातनं तच्च सारसं ताडागं वा, अनभिवृष्टं अनाभसं तच्च कौपम्। परं यदि वर्षति देवः तदा सर्वमेव वा पातव्यं यदि संस्कृतं भवेत् क्वथनादिभिः, सर्वत्रैवाभिनवस्य जलस्य प्रविष्टत्वात्। अन्ये तु अनवमित्यस्य स्थाने अनभिनवमिति पठन्ति। अत्रापि स एवार्थः ॥ ८ ॥

कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् ॥
तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ ९ ॥
योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् ॥
स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान्प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु ॥ १० ॥

इदानीं नवस्य सलिलस्य बाह्याभ्यन्तरप्रयोगे बाह्याभ्यन्तरानेव च रोगान्निर्दिशन्नाह,—कीटेति। कीटादिभिः सह कोथशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, कोथः शटितत्वं, कीटाः सविषा वृश्चिकादयः, शवः मृतप्राणिशरीरं, प्रदूषितं विकृतीकृतम्। तृणपर्णोत्करयुतमिति तृणपर्णानामुत्करः समूहस्तेन युतम्। कलुषं मलिनम्। विषसंयुतमिति स्थावरजङ्गमविषयुक्तमित्यर्थः। वर्षास्विति आश्वयुजं विहाय आषाढश्रावणभाद्रपदा गृह्यन्ते। वर्षाशब्दोऽयं प्रावृषि वर्षासु च वर्तते। तदाह,—"वर्षासु चतुरो मासान् मात्रावदुदकं पिबेत्।" बाह्याभ्यन्तरान् रोगानिति बाह्याः कुष्ठादयः, आभ्यन्तरास्तु उदरामयादयः। ते च यथासंख्यमवगाहपानाभ्यां ज्ञेयाः ॥ ९ ॥ १० ॥

तत्र यत् पङ्कशैवलहटतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टं च तद्व्यापन्नमिति विद्यात्। तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः षट् संभवन्ति। तत्र, खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं दन्तग्राहिता च स्पर्शदोषः; पङ्कसिकताशैवालबहुवर्णता रूपदोषः; व्यक्तरसता रसदोषः; अनिष्टगन्धता गन्धदोषः; यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स वीर्यदोषः; यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टम्भयति वा स विपाकदोष इति। त एते आन्तरिक्षे न सन्ति ॥ ११ ॥

व्यापन्नलक्षणमाह,—तत्रेति शैवालं शैवलं; पङ्कः कर्दमः; हटः जलकुम्भिका, अभूमिलग्नमूलस्तृणविशेष इत्येके। अवच्छन्नं आच्छादितम्। नाभिजुष्टं न स्पृष्टम्। उपसृष्टं संयुतम्। व्यापन्नं दोषाक्रान्तम्। तानेव षड्दोषान्निर्दिशन्नाह,—तत्रेति। औष्ण्यं भूबाष्पजनितं, न पुनरभ्यातपकृतम्। दन्तग्राहिता अतिशीतताभिप्रेता। पङ्केति सिकता वालुका। अनिष्टेति अनिष्टगन्धता बिलादिगन्धता। व्यक्तेति व्यक्तरसता रसनेन्द्रियग्राह्यमधुरादिरसता। यदुपयुक्तमिति कफप्रसेकः श्लेष्मस्रवणम्। वीर्यं चाचिन्त्यक्रियाहेतुः। यदुपयुक्तमिति विष्टम्भः गुड्गुडाशब्दः। त एते इति एते पूर्वोक्ताः षड्दोषा; आन्तरिक्षे इत्यस्योपलक्षणत्वादाकाशगुणभूयिष्ठेऽपि न संभवन्ति ॥ ११ ॥

व्यापन्नस्यचाग्निक्वथनं सूर्यातपप्रतापनं तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्वापणं प्रसादनं च कर्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति ॥ १२ ॥

व्यापन्नानां प्रसन्नतोपायं दर्शयन्नाह,—व्यापन्नानामिति । अग्निक्वथनं महादोषदुष्टस्य, सूर्यातपप्रतापनं अल्पदोषे, तप्तायःपिण्डादिनिर्वापणं मध्यदोषे। लोष्टः कठिनो मृन्मयः । निर्वापणं जलनिःक्षेपणमित्यर्थः । प्रसादनं च कर्तव्यमिति अग्निक्वथनादिस्वरूपं प्रसादनं नान्यत् । गन्धापनयने उपायमाह,—नागेत्यादि । नागः नागकेशरः, चम्पकः राजचम्पकः, उत्पलं सौगन्धिकम् । प्रभृतिग्रहणात् केतकीमल्लिकादिपुष्पाणि ॥ १२ ॥

सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमयेऽपि वा ॥
पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत्॥१३

तदुदकं गुणवदपि किंमयपात्रस्थं पेयमित्याह,—सौवर्णे इत्यादि । पुष्पावतंसं पुष्पसुगन्धीकृतम् ॥ १३ ॥

व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यच्चाप्यनार्तवम् ॥
दोषसंजननं ह्येतन्नाददीताहितं तु तत् ॥ १४ ॥
व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम् ॥
श्वयथुं पाण्डुरोगं च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥१५
श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ॥
अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयादचिरेण सः ॥ १६ ॥

व्यापन्नादिवर्जनमाह,—व्यापन्नमिति । अनार्तवमिति ऋतुविशेषानुपयोग्यं, अनृतुवृष्टमिति केचित् । अप्रसाधितमिति क्वथनाद्यसंस्कृतम् ॥ १४—१६ ॥

तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा—कतकगोमेदकबिसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति ॥ १७ ॥

तत्र सप्त कलुषस्येति। कतकं शशकपुरीषप्रतिमं फलं; गोमेदकः पुष्परागाभो मणिः मत्कोलमिति केचित्, बिसग्रन्थिः पद्ममूलं; शैवालमूलं प्रसिद्धम् ; मुक्ता मौक्तिकं; मणिः स्फटिकादिः । एतेन रूपदोषापनयनोपायो दर्शितः । अन्ये तु बिसग्रन्थीत्यस्याग्रे पर्णीमूलमिति पठन्ति; तत्र पर्णी पानीयपृष्ठजा तस्या मूलं जटा ॥ १७ ॥

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा—फलकं, त्र्यष्टकं, मुञ्जवलय, उदकमञ्चिका, शिक्यं चेति ॥१८

पञ्चनिक्षेपणानीति । निक्षेपणं यत्र जलं निक्षिप्यते स्थाप्यते, तेन भूम्यादिस्पर्शाभावाद्दोषान्तरानुदयः। फलकं शाल्मलीकाष्ठादिविरचितं, त्र्यष्टकं अष्टास्रदण्डत्रयसंयोगः, मुञ्जवलयः मुञ्जादिविरचितो वलयाकारः, उदकमञ्चिका आकाशान्तराले निरन्तरनिहितवेत्रवेणवादिविरचिता वेत्रगृहाद्यभिधाना, शिक्यं मुञ्जादिविरचितं प्रसिद्धम् ॥ १८ ॥

सप्त शीतीकरणानि भवन्ति—प्रवातस्थापनं, उदकप्रक्षेपणं, यष्टिकाभ्रामणं, व्यजनं, वस्त्रोद्धरणं, वालुकाप्रक्षेपणं, शिक्यावलम्बनं चेति ॥ १९ ॥

सप्तेत्यादि । उदकप्रक्षेपणमिति सलिलपूर्णे भाजने वस्त्रादिपीडिते आकण्ठमपरशीतसलिलनिक्षेपः । यष्टिकाभ्रामणं यन्त्रयष्ट्यादिभ्रामणम् । व्यजनमिति व्यजनादिना वातलीकरणम् । वस्त्रोद्धरणं वस्त्रेण गालनम् । वालुकाप्रक्षेपणं उदकपात्रस्य वालुकामध्ये निक्षेपणम् । शिक्यावलम्बनं प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

निर्गन्धमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलम् ॥
अच्छं लघु च हृद्यं च तोयं गुणवदुच्यते ॥२०॥

कीदृशं पुनरुपादेयं भौममित्याह,— निर्गन्धमित्यादि । शुचि अनुपहतम् । लघु चेति चकारः समस्तगुणवत्त्वे अत्यन्तगुणकारि, अल्पगुणत्वे तु अल्पगुणकारीति तारतम्यसूचकः । हृद्यं चेत्यत्र तु क्वथितजलस्य हृदयाप्रियत्वेऽप्युपग्रहणार्थः । गुणवत् प्रशस्तगुणोपेतम् ॥ २० ॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या, लघूदकत्वात्; पूर्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते, गुरूदकत्वात्; दक्षिणाभिमुखा नाऽतिदोषलाः, साधारणत्वात्। तत्र सह्यप्रभवाः कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगं च, मलयप्रभवाः कृमीन्, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि, हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगण्डान्, प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्चार्शांसि उपजनयन्ति, पारियात्रप्रभवाः पथ्या बलारोग्यकर्य इति ॥ २१ ॥

इदानीं जाङ्गलपश्चिमदेशस्थानूपपूर्वदेशस्थसाधारणमध्यदेशस्थानां नदीनां गुणान्निर्दिशन्नाह;—तत्र नद्य इति । पश्चिमाभिमुखाः जाङ्गलपश्चिमदेशस्थाः पश्चिमसमुद्रगाः, पूर्वाभिमुखाः आनूपदेशस्थाः पूर्वसमुद्रगाः, दक्षिणाभिमुखाः मध्यदेशस्थाः । शैलादिभेदेन गुणान्निर्दिशन्नाह,—कुष्ठमिति । मलयप्रभवा इति मलयपर्वतवाहिनद्यो द्विविधा भवन्ति—पाषाणसिकतावाहिन्यः, अपाषाणसिकतावाहिन्यश्च । तत्र पाषाणसिकतावाहिन्यश्च पथ्याः, अपाषाणसिकतावाहिन्यः कृमीन् जनयन्ति । हिमवत्प्रभवा इति ता अपि द्विविधाः—हिमवदुपरिभागप्रभवाः पथ्याः, अधोभागप्रभवास्तु हृद्रोगादिहेतवः । विशिष्टदेशाश्रितपर्वतप्रभवाणां नदीनां सलिलगुणं दर्शयन्नाह—प्राच्येति । अवन्ती उज्जयिनी तयोपलक्षितो देशः तस्य पूर्वस्यां जाताः प्राच्यावन्त्याः, पश्चिमस्यां जाताः अपरावन्त्याः शैलास्तेषु या नद्यः; एतेन विशिष्टदेशाश्रितपर्वतप्रभवाणां नदीनां सलिलगुण उक्तः। उज्जयिन्युपलक्षिते देशे याः प्राचीं पश्चिमां चाभिमुखं यान्ति ताः प्राच्यावन्त्याः अपरावन्त्याश्च, न तु उज्जयिनीप्रभवेषु पर्वतेष्वित्यन्ये । अयमर्थो गयदासेन दूषितः । पारियात्रेति पारियात्रः पर्वतभेदः, तत्र प्रभवा नद्यो द्विविधाः—तडागजाः पथ्याः, दरीजा दोषलाः ॥ २१ ॥

नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः ॥
गुर्व्यः शैवालसंच्छन्नाः कलुषा मन्दगाश्च याः २२

प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ॥
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥ २३ ॥

नदीनां धन्वानूपसाधारणशैलाश्रयाणां सर्वासामेव शेषी भूतं विशेषं दर्शयन्नाह,—रथ इति । इदानीं विशिष्टदेशप्रभवाणां नदीनां गुणविशेषं दर्शयन्नाह,—प्रायेणेति । मरुषु प्रसिद्धेषु मरुदेशेषु, नतु जाङ्गलशब्दाभिहितेषु । पौरुषेया वृष्या इत्यर्थः। अन्ये तु ईषदित्यादि पठन्ति ॥ २२ ॥ २३ ॥

तत्र सर्वेषां भौमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि, तत्र हि अमलत्वं शैत्यं चाधिकं भवति, स एव चापां परो गुण इति ॥ २४ ॥

भौमानां दिनापेक्षं ग्रहणकालं नियमयन्नाह,—तत्रेति । प्रत्यूषसि प्रभाते । स एव चापां परो गुणः इति स च शैत्यामलत्वलक्षणोऽपां परमो गुण इत्यर्थः । अन्ये तु शैत्यं चापां परो गुण इति पठन्ति । तत्र चकारोऽमलसूचनार्थः ॥ २४ ॥

दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभिः ॥
अरूक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥ २५ ॥

तत्र भौमानामर्कसोमकरसंस्कारजगुणेनान्तरिक्षतुल्यत्वं तदलाभे उपादानायाह,—दिवार्ककिरणैरिति। अर्कग्रहणे सिद्धे दिवाग्रहणं समस्तदिनप्राप्त्यर्थं, किरणग्रहणं दुर्दिनव्युदासार्थम् । दिवानिशीतिवचनात् सरोऽपि चन्द्रार्ककरसंबन्धम् । सत्यप्यर्के चन्द्रसंबन्धादरूक्षं, सत्यपि चन्द्रेऽर्कसंबन्धादनभिष्यन्दि । दोषान् व्याधीन् झटिति यदभिष्यन्दते उत्पादयति तदभिष्यन्दि, विपर्ययेणानभिष्यन्दि। निशाग्रहणं समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम्। यद्यपि पौर्णमास्यामेव सकलरात्रौ संबन्धो नान्यासु तथापि एकयापि पौर्णमास्या रात्र्यातिशायी संस्कारः कृतः अन्यास्वप्यनुवर्तते । एतेनातिशीतोष्णस्निग्धरूक्षं निन्दितमित्युक्तं भवति ॥ २५ ॥

गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥ २६ ॥

किंगुणं पुनर्गगनाम्बु येनैतत् तुल्यमुच्यते इत्याह,—गगनाम्बु त्रिदोषघ्नमिति । बल्यं उपचयौजःशक्तिकरत्वात् । विशिष्टरसाद्युत्पादनात् रसायनं स्वस्थातुरोपयोगि । मेध्यं पवित्रम् । पात्रापेक्षि ततः परमिति अतिश्रेष्ठभाजने गृहीतमधिकं गुणं करोतीत्यर्थः । अन्ये तु मेध्यस्थाने शीतमिति पठन्ति । पूर्वं दोषशमनादि नोक्तमधुना अगस्त्योदयदर्शनविशेषप्रभावादुक्तम् ॥ २६ ॥

रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ॥
चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् ॥२७॥

चन्द्रकान्तमणिप्रभवजलस्य गुणमाह,—रक्षोघ्नमिति। रक्षोघ्नं राक्षसभयहरं, ह्लादि सुखावहं, चन्द्रकान्तोद्भवमिति चन्द्रकान्तमणिप्रभवं; इदं तु चन्द्रकिरणानुप्रवेशात् नाभसं, मणिप्रादुर्भूतत्वाद्भौममित्युभयात्मकम् ॥ २७ ॥

मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ॥
भ्रमक्लमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥ २८ ॥
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥

शीतोष्णविषयमाह,—मूर्च्छेति । पित्तोष्णदाहेष्विति उष्णे शरदि, ग्रीष्मे च । मदात्यये मद्यविकारे । भ्रमः चक्रारूढस्येव, परीतेषु युक्तेषु । तमकः श्वासो मोहो वा । वमथौ छर्दिरोगे ॥ २८ ॥—

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥ २९ ॥
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ॥
हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ ३० ॥

पार्श्वेत्यादि । स्तिमिते कोष्ठे आमकोष्ठे इत्यर्थः । सद्यःशुद्धे इति यस्मिन् दिने शोधनं कृतं तत्रेत्येके, अपरे तु सप्ताहमित्याहुः । यद्यप्यौष्ण्यं स्पर्शदोष उक्तः तथाऽप्यवस्थया व्यवहार्यत्वेनोपादेयं; अन्ये तु पूर्वमौष्ण्यं भूबाष्पजनितमेव दोषत्वेनोक्तं, इदं त्वग्न्यातपकृतमिति समादधति ॥ २९ ॥ ३० ॥

नादेयं वातलं रूक्षं दीपनं लघु लेखनम् ॥
तदभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् ॥ ३१ ॥
तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु ॥
ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥ ३२ ॥
वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटु पित्तलम् ॥
सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु ३३ ॥
चौण्ट्यमग्निकरं रूक्षं मधुरं कफकृन्न च ॥
कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम् ॥ ३४ ॥
सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु ॥
मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदं स्मृतम् ॥
वैकिरं कटु सक्षारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनम् ॥ ३५ ॥
कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् ॥
तद्वत्पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषाद्दोषलं तु तत् ॥ ३६ ॥
सामुद्रमुदकं विस्रं लवणं सर्वदोषकृत् ॥

समस्तनदीनां शेषगुणमाह,—नादेयमिति । द्विविधं कौपं सक्षारमव्यक्तरसं च । यत् सक्षारं तत्पित्तलं, इतरं पित्तघ्नं मधुरमिति ॥ ३१–३६ ॥—

अनेकदोषमानूपं वार्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥ ३७ ॥
एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यं तु जाङ्गलम् ॥
पाकेऽविदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्धनम् ॥३८॥
दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधारणं लघु ॥

आनूपधन्वसाधारणगुणैर्निर्दिशन्नाह,—अनेकेति । अत्र स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकाः प्रागुक्ता दोषा ज्ञेयाः । एभिरिति एभिः पूर्वोक्तैः स्पर्शादिभिरित्यर्थः । पाके इति अविदाहि अदाहकारीत्यर्थः ॥ ३७–३८ ॥—

---

१ "लघ्व्यः समधुराश्चैव पौरुषेया बले हिताः" इति पाठान्तरम् ॥

कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ ३९ ॥
श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥

उष्णोदकगुणमाह,—कफेति । पथ्यं हितम्, उष्णोदकं अर्धावशिष्टमुदकम् ॥ ३९ ॥—

यत् क्वाथ्यमानं निर्वेगं निःफेनं निर्मलं लघु ॥ ४० ॥
चतुर्भागावशेषं तु तत्तोयं गुणवत् स्मृतम् ॥

उष्णोदकभेदमाह,—यदिति । निर्वेगं निश्चलम् ॥ ४० ॥—

न च पर्युषितं देयं कदाचिद्वारि जानता ॥ ४१ ॥
अम्लीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे ॥

पर्युषितमुष्णोदकं न दातव्यमित्याह,— न चेति । पर्युषितं रात्र्युषितम् ॥ ४१ ॥—

मद्यपानात्समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥ ४२ ॥
सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते ॥

शृतशीतविषयमाह,—मद्यपानादिति । पूर्वं मदात्यये शीतं, अत्र तु मदात्ययसमुत्थे रोगे शृतशीतं, मदात्यये मदात्ययसमुद्भूते रोगे चोभयस्मिन्नपि शृतशीतं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥—

स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ ४३ ॥
वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥

उदकप्रसङ्गेन नारिकेलफलसलिलस्यापि गुणं निदर्शयन्नाह,—स्निग्धमिति । नारिकेलोदकं ईषत्पक्वार्द्रनारिकेलफलान्तर्वर्ति सलिलमित्यर्थः । जेज्झटस्तु लध्विति पठति, लघुत्वं च शीघ्रपरिणामित्वमिच्छति ॥ ४३ ॥—

दाहातीसारपित्तासृङ्मूर्च्छामद्यविषार्तिषु ॥ ४४ ॥
शृतशीतं जलं शस्तं तृष्णाच्छर्दिभ्रमेषु च ॥

अधुना शृतशीतस्य शेषविषयमाह,—दाहेति ॥ ४४ ॥—

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ ४५ ॥
मन्देऽग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ ४६ ॥

इति जलवर्गः ।

केषु रोगेषु जलं मन्दं पेयमित्याह,—अरोचके इति । यावत् प्रतिषेधयितुमशक्यं तावदाचरेदिति मन्दार्थः । अयं पानीयवर्गो निबन्धकारैर्विपरीतक्रमेण पठितः । अस्माभिस्तु यथैव गुरुभिः कथितस्तथैव क्रमेण व्याख्यातः । इति पानीयवर्गः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अथ क्षीरवर्गः ।

गव्यमाजं तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषं च यत् ॥
अश्वायाश्चैव नार्याश्च करेणूनां च यत्पयः ॥ ४७ ॥

इदानीं क्षीरस्याष्टविधां योनिमाह,—गव्यमित्यादि । करेणुः हस्तिनी । अश्वायाश्च नार्याश्च करेणूनां च इति चकारत्रयसमुच्चयार्थं समानजातीयक्षीराणां समुच्चयार्थं, तेनाश्वतरीखरीमृगीखड्गिनीक्षीराणामपि ग्रहणम् । तत् पुनर्भूयसा [1]ऽल्पे युज्यते इति न कृतं साक्षात्तद्ग्रहणम् ॥ ४७ ॥

तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु ॥
मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं सरं मृदु ॥
सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते ॥ ४८ ॥

सर्वेषामेव क्षीराणां दशविधं गुणं निर्दिशन्नाह,—तत्त्विति । तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादमिति तुशब्दः पुनरर्थे, ओषधिशब्देन सर्वद्रव्याणि न तु फलपाकावसानाः, रसः सारः किट्टभावरहितः ओजःशुक्रादिवत्, एतेन शुक्लत्वं द्योत्यते । प्राणदं अग्निसोमादिधारणादुपचयादिकरणाद्वा । पिच्छिलं विशदविपरीतं, श्लक्ष्णं खरविपर्ययः । एवमिदं क्षीरं दशगुणयुक्तं भवति । जेज्झटस्तु "तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादः क्षीरतां गतः । सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते ॥" इति ॥ ४८ ॥

तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात्, वातपित्तशोणितमानसेष्वपि विकारेषु अविरुद्धं जीर्णज्वरकासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममददाहपिपासाहृद्बस्तिदोषपाण्डुरोगग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भास्रावरक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनविरेचनास्थापनं तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्धनं बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शितानां च पथ्यतमम् ॥ ४९ ॥

सर्वेषामेव समानगुणानां क्षीराणां समानकर्म निर्देष्टुमाह—तत्रेत्यादि । सर्वं अष्टविधमपीत्यर्थः । प्राणिनां जरायुजानाम् । जातिसात्म्यात् मनुष्यादिजातिसुखकरत्वात् । मानसेषु विकारेषु रजस्तमःसंसर्गजेषु । जीर्णज्वरेति जीर्णशब्दमेके ज्वरेण सह संबध्नन्ति, अन्ये तु क्लमान्तैर्ज्वरादिभिः सह, जीर्णत्वेनैतेषु प्रायेण वातपित्तानुबन्धो भवतीत्याहुः । हरशब्दो ज्वरादिभिः सह सर्वैः क्लमान्तैः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कासेति, कासः अत्र कफकासं त्यक्त्वा, शोषः अत्र मुखकण्ठतालूनां क्षयः राजयक्ष्मा, गुल्मोदरयोः वातपैत्तिकयोः, मूर्च्छाभ्रममदपिपासासु कफामरहितासु, हृदयदोषाणां वातपित्तप्रायाणां, पाण्डुरोगे वातपित्तप्राये, ग्रहणीप्रदोषे जीर्णावस्थायाम्[2] । गर्भस्रावे आमान्वयादिना, रक्तपित्ते कफप्रधाने, अग्निमान्द्ये च न देयम् । बल्यं मांसोपचयकरं, अन्ये ओजसो वर्धनमिति;

---

१. 'नोपयुज्यते' इति पाठान्तरम्.

२ "अर्शस्सु रक्तपित्तप्रबलेषु, अतिसारे वातपित्तशोणितप्राये पक्वावस्थायां, प्रवाहिकायां वातपित्तप्रबलायां" इति हस्तलिखितपुस्तकेऽधिकः पाठो दृश्यते ॥

तन्मते ओजसो वर्धनमिति पाठोऽग्रे न भवति। वृष्यं शुक्रजनकं, वाजीकरणं शुक्रप्रवर्तनं, एतेन जनकप्रवर्तकमित्युक्तम्। रसायनं सततोपयोगात्। मेध्यं मेधाजनकं पवित्रं वा। पाप्मापहं पापोपशमनं विशेषतो गव्यम्, वयःस्थापनं जरया विना। आयुष्यं आयुषे हितम्, सन्धानं भग्नस्य। वमनविरेचनास्थापनमिति वमनं वमनद्रव्यसंयोगि, विरेचनं सरत्वान्मृदुकोष्ठस्य, रेचनद्रव्यसंयोगाद्विरेचनमित्यन्ये; आस्थापनं आस्थापनद्रव्यसंयोगि, आस्थापनं निरूहमित्यनर्थान्तरम्। तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्धनमिति यावन्त एवौजसो गुणास्तावन्त एव क्षीरस्यापि, तेन तैस्तैरेवात्मगुणैस्तेषां समानानामोजसो गुणानामभिवर्धनम्। जेज्झटस्तु गव्यं तु शीतं स्निग्धमधुरमविदाहीति पठति, शेषं तु समं, तन्मते गोक्षीरस्यैव गुणाः ॥ ४९ ॥

गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ॥
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ ५० ॥
जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥

सामान्येन क्षीरस्य गुणमभिधाय गव्यस्यैव विशिष्टं गुणकर्म निर्दिशन्नाह,—गोक्षीरमित्यादि। दोषधातुमलस्रोतसां मन्दक्लेदप्राप्तिजनकं अल्पाभिष्यन्दि ॥ ५० ॥—

गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥५१
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥५२॥
नात्यम्बुपानाद् व्यायामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥

अजाक्षीरगुणमाह—गव्यतुल्यगुणमिति। गुणशब्दस्तत्कार्ये फले वर्तते। अत्राल्पकायत्वादयः स्वरूपविशेषेण न क्षीरपथ्यत्वे हेतवः, तेषामल्पकायत्वादीनामन्यादिष्वपि संभवात्; अतो द्वयमेव क्षीरपथ्यापथ्यविभागे हेतुर्जातिविशेषो भ्रमणविशेषश्च। सर्वव्याधिहरं सर्वदोषहरम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥—

रूक्षोष्णं लवणं किंचिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥ ५३ ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं कृमिकुष्ठविषापहम् ॥

इदानीमौष्ट्रक्षीरगुणमाह,—रूक्षेत्यादि ॥ ५३ ॥—

आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥ ५४ ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसंभवे ॥

आविकक्षीरगुणमाह,—आविकमिति। कफावहं कफकरम्। केवलवातेष्विति केवलेषु अनावृतेषु असंयुक्तेष्वपीत्यर्थः। अन्ये त्वेवं पठन्ति—"आविकं मधुरं स्निग्धमुष्णं पित्तकफावहम्। गुरु शुद्धेऽनिले पथ्यं सेकश्चानिलशोणिते॥" शुद्धेऽनिले अनावृते, अनिलशोणिते रक्तवाते वा, सेकः परिषेकः ॥ ५४ ॥—

महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥ ५५ ॥
निद्राकरं शीततरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ॥

महिषीक्षीरमाह,—महेत्यादि। दोषधातुमलस्रोतसामतिशयेन क्लेदप्राप्तिजनकं महाभिष्यन्दि। गव्यात् स्निग्धतरं गोक्षीरात् स्निग्धतरमित्यर्थः ॥ ५५ ॥—

उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥ ५६ ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ॥

अश्वादिक्षीरमाह,—उष्णमिति। एकशफाः अश्वादयः, शफः खुरः। शाखा बाहुजङ्घे, तद्गतवातहरमित्येके, शाखा रक्तादयो धातव इत्येके। काञ्जिकस्येव प्रभावादाधारप्रभावाच्च शाखायां हन्ति, कोष्ठे करोतीत्यामनन्ति ॥ ५६ ॥—

नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥ ५७ ॥
नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥

मानुषं क्षीरमाह,—नार्यास्त्विति। आश्चोतनं अक्षिपूरणम् ॥ ५७ ॥—

हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥ ५८ ॥
स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥

हस्तिनीक्षीरमाह,—हस्तिन्या इति। स्थैर्यकरं शरीरदार्ढ्यकरम्, अन्ये तारुण्यस्थापकमित्याहुः ॥ ५८ ॥—

प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ५९
रात्र्याः सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥

प्राभातिकं क्षीरमाह,—प्राय इति। विष्टम्भः गुडगुडाशब्दः ॥ ५९ ॥—

दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥ ६० ॥
वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्णिकम् ॥

आपराह्णिकक्षीरमाह,—दिवाकरेति। अपराह्णः दिवान्तभागः। वृद्धानुमतौ पाठाविमौ ॥ ६० ॥—

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ॥६१॥

आमक्षीरमाह,—पय इति ॥ ६१ ॥

तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ॥

पक्वस्य गुणमाह,—तदिति। शृतं पक्वं, आवर्तितमित्यर्थः। अनभिष्यन्दि किंचिदभिष्यन्दि इत्यर्थः।—

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥६२

स्त्रीक्षीरे पाकनिषेधमाह,—वर्जयित्वेति। स्त्रियाः स्तन्यं वर्जयित्वा अन्यदुग्धानि शृतान्येव हितानि भवन्ति इत्यर्थः। तत् स्त्रीभवं स्तन्यमाममक्वथितमेव हितम् ॥ ६२ ॥

धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ॥

तेषां सर्वक्षीराणामेव दोहनकालधारापातोष्णानां गुणविशेषं निर्दिशन्नाह,—धारोष्णमिति। गुणवत् गुणान्वितं, विपरीतं अगुणवत्, अतोऽन्यथा इति धारोष्णं यन्न भवति।—

तदेवातिशृतं शीतं गुरु बृंहणमुच्यते ॥ ६३ ॥

अतिपक्वमाह,—तदिति। बृंहणं देहवृद्धिकरम् ॥ ६३ ॥

१ 'अल्पाभिष्यन्दि गोक्षीरं' इति पाठान्तरम्।

२ 'श्रमघ्नं वातनुच्चैव' इति पाठान्तरम्।

अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च यत् ॥
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥ ६४ ॥

इति क्षीरवर्गः ।

कीदृशं क्षीरं वर्ज्यमित्याह,—अनिष्टेति । विवर्णं शुक्लाद्वर्णान्तरमापन्नं, विरसं मधुरादन्यरसं, विग्रथितं अम्लादिद्रव्यसंयोगेन विग्रथितावयवं, यल्लोके विनष्टमिति प्रसिद्धम् । इति क्षीरवर्गः ॥ ६४ ॥

अथ दधिवर्गः ।

दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लं चेति । तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं मङ्गल्यं च ॥६५॥

अथ दधिभेदानाह,—दधीति । एतेन त्रिप्रकारं दध्युक्तम् । सामान्यदधिगुणमाह,—तदिति । उष्णं उष्णवीर्यं, वृष्यं शुक्रकरं, माङ्गल्यं मङ्गलहेतुः । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'दधि तु मधुरं सृष्टपुरीषं गुर्वम्लमभिष्यन्दि श्लेष्मपित्तशोफवर्धनं कार्श्यापहं रोचनं माङ्गल्यं च। तदेव चोद्धृतसारं ग्राह्यनभिष्यन्दि च। ससरं कफमेदःशुक्रकृत् । त्रिदोषकृन्मन्दजातं' इति ॥ ६५ ॥

महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्धनम् ॥
कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥ ६६ ॥

अथ त्रिप्रकारस्यापि दध्नो गुणमाह,—महेत्यादि। महाभिष्यन्दि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ६६ ॥

विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ॥

मन्दजातगुणमाह,—विदाहीति । त्रिदोषकृत् इति दोषान् वातपित्तश्लेष्मणः करोतीति दोषकृदिति सिद्धे त्रिग्रहणमेतज्ज्ञापयति यन्मन्दजातं दधि त्रीनपि दोषान् यौगपद्येन तुल्यबलत्वेन च कोपयति न पुनः परिपाट्या हीनाधिकभावेन वा ।—

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ॥ ६७ ॥
वातापहं पवित्रं च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ॥

गोदध्याह,—स्निग्धमिति ॥ ६७ ॥—

दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ॥ ६८ ॥
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् ॥

अजादध्याह,—दध्याजमिति ॥ ६८ ॥—

विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥ ६९ ॥
बलासवर्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ॥

महिषीदध्याह,—विपाके मधुरमिति। बलासः श्लेष्मा । स्निग्धपदबलासवर्धनपदाभ्यां सह विशेषादिति सम्बध्यते ॥६९॥—

विपाके कटु सक्षारं गुरु भेदौष्ट्रिकं दधि ॥ ७० ॥
वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्त्युदराणि च ॥

उष्ट्रीदध्याह,—विपाके इति । सक्षारं ईषत्क्षारम् ॥७०॥—

कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नां चाविकं दधि ॥ ७१ ॥
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ॥

मेषीदध्याह,—कोपनमिति । दुर्नामानि अर्शांसि । दोषलं अपथ्यत्वेन विकारकारि ॥ ७१ ॥—

दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ॥ ७२ ॥
रूक्षमुष्णं कषायं च कफमूत्रापहं च तत् ॥

अश्वादध्याह,—दीपनीयमिति । वाडवं आश्वम् ॥ ७२ ॥—

स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥ ७३ ॥
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्या गुणोत्तरम् ॥

मानुषीदध्याह,—स्निग्धमिति । चक्षुष्यमग्र्यं श्रेष्ठं चक्षुष्यमित्यर्थः । गुणोत्तरं गुणोत्कृष्टम् ॥ ७३ ॥—

लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ॥ ७४ ॥
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्धनम् ॥

हस्तिनीदध्याह,—लघ्वित्यादि ॥ ७४ ॥—

दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥७५॥
विज्ञेयमेवं सर्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ॥

सर्वेषां गोदधि श्रेष्ठमित्याह,—दधीनीति । एवमेतेन प्रकारेण, एवावधारणे ॥ ७५ ॥—

वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं नातिपित्तकृत् ॥७६॥
कुर्यात् भक्ताभिलाषं च दधि यत् सुपरिस्रुतम् ॥

वस्त्रादिगालितदधिगुणमाह,—वातघ्नमिति । सुपरिस्रुतं सुष्ठु गालितं वस्त्रादिभिः ॥ ७६ ॥—

शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ७७
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्धनम् ॥

क्वथितक्षीरजातस्य दध्नो गुणमाह,—शृतक्षीरादिति ॥७७॥—

दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥ ७८ ॥
वह्नेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्धनः ॥

दध्यवयवविशेषाणां गुणविशेषं दर्शयन्नाह,—दध्न इति । सरः दध्न उपरितनो भागः स्नेहबहुलः 'तर' इति प्रसिद्धः । वह्नेर्विधमनः अग्निनाशनः । वृष्यः शुक्रवर्धन इति चोभयमतिवृद्धिकरत्वप्राप्तये । एतेन जनकप्रवर्तकमुक्तम् ॥ ७८ ॥—

दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥७९
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥

उद्धृतस्नेहस्य दध्नो गुणमाह,—दधि त्विति । असारं सररहितम् । विष्टम्भीति सवाततोदशूला मलस्याप्रवृत्तिः विष्टम्भः । अन्ये विष्टम्भो गुडगुडाशब्द इति प्राहुः ॥ ७९ ॥—

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥ ८० ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥

ऋतुभेदेन हेयोपादेयतामाह,—शरदित्यादि ॥ ८० ॥—

तृष्णाक्लमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् ॥ ८१ ॥
अम्लं कषायं मधुरमवृष्यं कफवातनुत् ॥
प्रह्लादनं प्रीणनं च भिनत्त्याशु मलं च तत् ॥
बलमावहते क्षिप्रं भक्तच्छन्दं करोति च ॥ ८२ ॥

स्वाद्वम्लमत्यम्लकमन्दजातं
तथा शृतक्षीरभवं सरश्च ॥
असारमेवं दधि सप्तधाऽस्मिन्
वर्गे स्मृता मस्तुगुणास्तथैव ॥ ८३ ॥

इति दधिवर्गः ।

मस्तुगुणमाह—तृष्णाक्लमहरमिति । मस्तु अधोदधि जलमिश्रम् । तच्च सप्तविधं दधिभेदात् । तद्यथा,—स्वाद्वम्लमत्यम्लं मन्दजातं शृतक्षीरभवं सारमसारं च । मलं मूत्रपुरीषे । अन्ये तु क्वथितदधितक्रजभेदेन मस्तु त्रिविधमिच्छन्ति । इति दधिवर्गः ॥ ८१-८३ ॥

अथ तक्रवर्गः ।

तक्रं मधुरमम्लं कषायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रूक्षमग्निदीपनं गरशोफातिसारग्रहणीपाण्डुरोगार्शःप्लीहगुल्मारोचकविषमज्वरतृष्णाच्छर्दिप्रसेकशूलमेदःश्लेष्मानिलहरं मधुरविपाकं हृद्यं मूत्रकृच्छ्रस्नेहव्यापत्प्रशमनमवृष्यं च ॥ ८४ ॥

अथ तक्रगुणानाह,—तक्रमिति । गरं कृत्रिमं विषं, सदाभाविनं वर्जयित्वा अन्ये विषमज्वराः, प्रसेकः लालास्रावः, स्नेहव्यापत् स्नेहातियोगायोगसमुत्थो विकारः । अवृष्यं अशुक्रलम् । तच्च तन्त्रान्तरे त्रिविधं—"रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् । तक्रं दोषाग्निबलवित्त्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ॥" तन्त्रान्तरे सर्वेषामेवैतेषां पृथग्गुणोपवर्णनं कृतम् ॥ ८४ ॥

मन्थनादिपृथग्भूतस्नेहमर्धोदकं च यत् ॥
नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥
यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥ ८५ ॥

अथ कीदृक् तक्रं यस्यायं गुणनिर्देशः कृतः । उच्यते,—मन्थनादीति । तत्तु दधिगुणमेव । सस्नेहं सजलं उदश्वित्; तद्गुणास्तु मतान्तराद् बोद्धव्याः ॥ ८५ ॥

तक्रं नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ॥
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ८६ ॥

तस्य तक्रस्य निषेधविषयमाह,—नैव तक्रमित्यादि । उष्णकाले शरद्ग्रीष्मयोः ॥ ८६ ॥

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च ॥
मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते ॥ ८७ ॥

केषु प्रशस्तमित्याह,—शीतकाले इति । मार्गावरोधे स्रोतःशोधकत्वात् । दुष्टे च वायौ विकृते वाते; स च प्रायः कोष्ठस्थो ज्ञेयः ॥ ८७ ॥

तत् पुनर्मधुरं श्लेष्मप्रकोपणं पित्तप्रशमनं च । अम्लं वातघ्नं पित्तकरं च ॥ ८८ ॥

तक्रस्य रसविशेषेण विशेषमाह,—तदित्यादि ॥ ८८ ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ॥
पिबेत्तक्रं कफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥८९॥

संयोगविशेषेण दोषहरत्वमाह,—वाते इत्यादि ॥ ८९ ॥

ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ॥

तस्य हेत्वन्तरैर्विग्रथितस्य स्त्यानघनीभूतस्य स्वगुणान् निर्दिशन्नाह,—ग्राहिणीति । विनष्टं तक्रं घनावयवं तक्रकूर्चिका ।—

तक्राल्लघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥ ९० ॥

इदानीं तक्राद्दधिमस्तुनः तथा तक्रमस्तुनोऽपि विशेषं गुणेषु दर्शयन्नाह,—तक्रादिति । मस्तुको मण्डः । कूर्चिकाभूतं यद्दधि तक्रं च ताभ्यां जातो यो मण्डः स तक्राल्लघुतरः, प्राकृतदधिजातं पुनर्मस्तु लाघवात्तक्रसममेव । अन्ये त्वेवं पठन्ति,—'दधिकूर्चिकतक्रजः' इति तक्रात् प्राकृतदधिजः कूर्चिकीभूतदधिजः कूर्चिकीभूततक्रज इति मस्तुत्रयसंग्रहः । 'तक्रतुल्यो दधिमण्डो विष्टम्भारुचिविनाशन' इति च क्वचित् पठ्यते । प्राकृतमस्तु च ग्रीष्मादिदाहेन सुजातस्य दध्नः अच्छो भाग उच्यते ॥ ९० ॥

गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ॥

तक्रकूर्चिकाप्रस्तावे क्षीरकूर्चिकामाह,—गुरुरिति । कूर्चिकीभूतक्षीरस्य घनभागः किलाटः, यं लोकाः क्षीराश्रुमित्याहुः । पुंस्त्वं शुक्रम् ॥—

मधुरौ बृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥ ९१ ॥

पीयूषमोरटावाह,—मधुराविति । तद्वत् पीयूषमोरटौ इति किलाटतुल्यौ । पीयूषः सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरं सप्ताहं यावत्, तदेव सप्ताहात् परतो यावत् प्रसन्नतां न गच्छति तावन्मोरटमित्युच्यते । जेज्जटस्तु विनष्टक्षीरभवं मस्तु मोरटमित्याह ॥९१॥

नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं कषायमीषदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृष्यमविदाहि क्षयकासश्वासव्रणशोषार्शोऽर्दितापहं, चिरोत्थितं गुरु कफमेदोविवर्धनं बलकरं बृंहणं शोषघ्नं विशेषेण बालानां प्रशस्यते॥९२॥

सद्यस्कं नवनीतमाह,—नवनीतमिति । सद्यस्कं सद्योभवम् । सुकुमारं देहसौकुमार्यकरम् । संग्राहि प्रभावात् तक्रावयवसंबन्धाच्च, अतएवाम्लम् । चिरोत्थितस्य नवनीतस्य गुणमाह,—गुर्विति । बलकरं ओजस्करं, बृंहणं देहोपचयकरं, विशेषेण अतिशयेनेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टस्नेहमाधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसादनं च ॥ ९३ ॥

क्षीरमथनोत्थितस्य नवनीतस्य गुणमाह,—क्षीरोत्थमिति । दध्युत्थितनवनीतापेक्षया उत्कृष्टे स्नेहमाधुर्ये यस्मिन् तत्तथा । अतिशीतमपि तदपेक्षयैव । प्रसादनं चेति रक्तपित्तनेत्ररोगयोः । प्रसादनस्थाने वर्णप्रसादनीयमिति केचित् पठन्ति ॥ ९३ ॥

सन्तानिका पुनर्वातघ्नी तर्पणी बल्या वृष्या

स्निग्धा रुच्या मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसादनी गुर्वी च ॥ ९४ ॥

क्षीरोत्थनवनीतप्रसङ्गेन क्षीरोत्थसंतानिकामाह,—सन्तानिकेति । सन्तानिका क्षीरस्योपरितनो भागः क्षीरसर इत्यर्थः । तर्पणी तृप्तिजनिका ॥ ९४ ॥

विकल्प एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः ॥
विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यात्समादिशेत् ९५

ननु चाष्टानां क्षीराणां निर्दिष्टत्वादिह तक्रमस्तुतक्रकूर्चिकाकिलाटपीयूषमोरटनवनीतसन्तानिकादयः कस्य क्षीरस्योक्ता इत्याह,—विकल्प इति । विकल्पः भेदः प्रकारः । दधि आदिर्यस्य सः दध्यादिः । गव्यः इति गोरेव, अभिवर्णितः कथितः न पुनरजाविप्रभृतीनां, यतः श्रेष्ठः सर्वेभ्यः प्रधानम् । तत् किमजादीनां दध्यादि न संभवतीत्याह,—विकल्पेत्यादि । अवशिष्टान् उद्धरितान् । क्षीरवीर्यादिति क्षीरवीर्यं क्षीरगुण इत्यर्थः । यथाजादीनां क्षीरगुणः तदनुगुणस्तत्तक्रादिगुणो वाच्य इत्यर्थः । इति तक्रवर्गः ॥ ९५ ॥

अथ घृतम् ।

घृतं तु मधुरं सौम्यं मृदु शीतवीर्यमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्योजस्तेजोबलकरमायुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नं च ॥ ९६ ॥

अथ घृतमाह—घृतं त्विति । एते सामान्यघृतगुणाः, अन्ये तु गव्यस्यैवेति गुणश्रेष्ठत्वादित्याहुः । सौम्यत्वं उष्णेऽपि यथाऽविक्षीरे अतिशीतवीर्यमित्युक्तम् । अनभिष्यन्दि इति अल्पार्थे नञ्, तेन अल्पाभिष्यन्दीत्यर्थः, एतेन दोषधातुमलस्रोतसां मन्दक्लेदप्राप्तिजननम् । स्नेहनं स्निग्धत्वापादकम् । उदावर्तादिप्रशमनं निरामाणामेव नतु सामानाम् । ज्वरस्य जीर्णस्य प्रशमनं शान्तिकरमित्यर्थः । स्मृत्यादिभिर्बलान्तैः सह करशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । स्मृतिः अतीतस्मरणं; अनागतज्ञानं मतिः; मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः; कान्तिः शोभा; लावण्यं रूपातिशयः; सौकुमार्यं मार्दवमङ्गानां; ओजः हृदिस्थितं धातुधाम; तेजः पराक्रमः, अन्ये प्रभामाहुः, सा च महापञ्जिकायां निषिद्धा; बलं उपचयः । मेध्यं पवित्रम् । वयःस्थापनमिति यावदेवायुः प्रमितं तावदेवायुः स्थापयत्यनाबाधमापदो निहन्ति प्रभावात् । रक्षोघ्नं राक्षसभयहरम् । त्रिदोषापकर्षणमिति केचित् पठन्ति । स तु नातिप्रसिद्धः पाठः । तत्रापि वातपित्तसंबद्धस्यैव कफस्य हन्तृत्वं नतु केवलस्य ॥ ९६ ॥

विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यं च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥९७॥

सामान्येन घृतगुणमभिधाय गव्यघृतस्य विशेषगुणमाह,—विपाके इति । चक्षुष्यमग्र्यमिति सर्वचक्षुष्यश्रेष्ठमित्यर्थः । गुणोत्तरं गुणोत्कृष्टम् ॥ ९७ ॥

आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥
कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु९८

आजं घृतमाह,—आजमित्यादि ॥ ९८ ॥

मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहम् ॥
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥९९॥

माहिषघृतमाह,—मधुरमित्यादि ॥ ९९ ॥

औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ॥
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ १०० ॥

औष्ट्रघृतमाह,—औष्ट्रमित्यादि ॥ १०० ॥

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम्१०१

आविकघृतमाह,—पाके इत्यादि ॥ १०१ ॥

पाके लघूष्णवीर्यं च कषायं कफनाशनम् ॥
दीपनं बद्धमूत्रं च विद्यादैकशफं घृतम् ॥१०२॥

आश्वघृतमाह,—पाके इत्यादि । ऐकशफं घृतं अश्वाया घृतमित्यर्थः ॥ १०२ ॥

चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणां तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ॥
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् १०३

मानुषीघृतमाह,—चक्षुष्यमित्यादि । चक्षुष्यमग्र्यं सर्वचक्षुष्यश्रेष्ठम् ॥ १०३ ॥

कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ॥
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् १०४

हास्तिनघृतमाह,—कषायमित्यादि । [1]कारेणवं हास्तिनम् ॥ १०४ ॥

क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितं च ॥ १०५ ॥

क्षीरोत्थघृतगुणमाह—क्षीरघृतमित्यादि । क्षीरमथनात् समुद्धृतनवनीतोत्थितं घृतम् । संग्राहि प्रभावात् । भ्रमः चक्रारूढस्येव । मूर्च्छा चेतनाच्युतिः ॥ १०५ ॥

सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो बस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषु उपदिश्यते ॥१०६॥

घृतमण्डस्य गुणमाह,—सर्पिर्मण्डस्त्विति । विलीनघृतस्य घनीभूत उपरितनो भागः मण्डः ॥ १०६ ॥

सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामदोन्मादोदरज्वरगरशोषापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं बस्तिनस्याक्षिपूरणेषु उपदिश्यते ॥ १०७ ॥

१ 'क्षीरस्योपरिस्थायी भागः' इति पाठान्तरम् ।

भवन्ति चात्र ।

पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ॥
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥१०८॥
एकादशशतं चैव वत्सरानुषितं घृतम् ॥
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम्१०९
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ॥
बल्यं पवित्रं मेध्यं च विशेषात्तिमिरापहम्॥११०॥
सर्वभूतहरं चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥ १११ ॥

पुराणघृतगुणमाह,—सर्पिरिति । पुराणं दशवर्षस्थितम् । विषरुधिरमद्यजा मदास्त्रयः, गरः संयोगविषम् । पूरणेऽक्षिपूरणे । एकादशशतमिति एकादशोत्तरं शतमित्यर्थः । भूतैः प्राणिभिः । आचार्यस्तु कौम्भं तु शतवत्सरमित्याह । अयं पाठो निबन्धेषु न दृश्यते, अस्माभिस्तु बहुवैद्यपठितत्वात् पठितः । इति घृतवर्गः ॥ १०७–१११ ॥

अथ तैलानि ॥

तैलं त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं बृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकासि वृष्यं त्वक्प्रसादनं शोधनं मेधामार्दवमांसस्थैर्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलासक्षयकरं क्रिमिघ्नमशितं पित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भाशयशोधनं च, तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षतपिच्चितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहादिषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥११२॥

तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥११३

जङ्गमस्नेहोत्तमं घृतं निर्दिश्य स्थावरस्नेहोत्तमं तैलं गुणकर्मभ्यां निर्दिशन्नाह,—तैलमिति । तिलेषु भवं तैलं तिलतैलम् । आग्नेयमुष्णमिति प्रभा आग्नेयी न चोष्णा, क्षार उष्णः सौम्यश्च, मत्स्या उष्णा न त्वाग्नेयाः, अतएवाग्नेयमुष्णमित्युभयमुक्तम् । बृंहणं धातुपुष्टिकरत्वेन शरीरदार्ढ्यावहत्वात्; न च लेखनत्वमप्यस्य विरुद्धं, मेदोहरत्वात् । न खलु तैलं मेदोघ्नमपि मांसं न करोति, प्रतिनियतशक्तित्वाद्द्रव्याणाम्।प्रीणनं तृप्तिजनकम्। व्यवायि अपरिणतमेव व्याप्य देहं पचति। सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोनुसारि। विशदं निर्मलम्। विकासि सन्धिबन्धविमोचकम्। वृष्यं शुक्रलं, अन्ये तु धातुपोषणकरणाद् वृष्यं, सद्यः पुनरवृष्यमेव । यदुक्तं जातूकर्णेन, शुक्रार्थे तैललवणमिति । त्वक्प्रसादनं अभ्यङ्गे भोजने च । वर्णः गौरादिः । बलकरं उत्साहकरम् । चक्षुष्यं परिणामे न तु पूरणेन। लेखनं मेदोहरम् । अनिलबलासक्षयकरमिति मिलितवातबलासयोः क्षयकरं, न केवलस्य वातस्य न च केवलस्य श्लेष्मणः; अथवा क्षयः मार्गः, अनिलबलासस्रोतःशोधनमित्यर्थः । अशितं पित्तजननं अल्पतनूकरणपित्तयोर्जनकं, शितं हि तनूकरणं, नञीषदर्थे, तेनाल्पतनूकरणमिति लभ्यते, केचिदशीतमिति पृथक् पठन्ति, तच्च महापञ्जिकायां दूषितम् । छिन्नं द्विधाभूतं, भिन्नं विदारितं, विद्धं सूच्यादिभिः, उत्पिष्टं चूर्णितं, च्युतं स्थानादधोगतं, मथितं विलोडितं, क्षतं उरःक्षतादि, पिच्चितं चिप्पटीभूतं चिर्पितमिति लोके, भग्नं सन्धिमुक्तादिभेदः, स्फुटितं बहुधा खण्डीभूतं, विश्लिष्टं सन्धिविश्लेषमात्रयुक्तं, दारितं स्फाटितमित्यर्थः, अभिहतं लगुडादिभिः, दुर्भग्नं चूर्णितातिपातितं मज्जानुगतादिकं कृच्छ्रसाध्यं दुष्टं भग्नं, मृगव्यालविदष्टं दुष्टमृगभक्षितम् । परिषेकः अङ्गोपरितैलधारादिनिपातः, अभ्यङ्गः प्रसिद्धः, अवगाहः अप्क्रीडनम् । अन्नपानविधाविति विधौ संस्करणे ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटु कषायानुरसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वच्यं वृष्यं मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफहरमधोभागदोषहरं च ॥ ११४ ॥

एरण्डतैलस्य गुणकर्माण्याह,—एरण्डतैलमिति । अधोभागदोषहरं विरेचनेन दोषहरमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षककृतवेधनार्ककम्पिल्लकहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघूनि उष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराणि अनिलकफक्रिमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति ॥ ११५ ॥

निम्बादिफलस्नेहगुणमाह,—निम्बेति । जीमूतकः देवदाली, वृक्षकः कुटजः, कृतवेधनः कोशातकी, अर्कः प्रसिद्धः, कम्पिल्लकः रेचनिकः, हस्तिकर्णः महापर्णो भूपलाश इत्युच्यते, अन्ये रक्तैरण्डमाहुः, पृथ्वीका कृष्णजीरकः, पीलुः प्रसिद्धः, करञ्जः वृक्षकरञ्जः, इङ्गुदी कण्टकीवृक्षः प्रसिद्धः, अन्ये पुत्रजीवकमाहुः, शिग्रुः शोभाञ्जनफलं, सुवर्चला सूर्यावर्तः, विडङ्गः क्रिमिहा, ज्योतिष्मती काकमर्दनिका । निम्बतैलं तन्त्रान्तरे पलितहरमुक्तं, इहापि सामान्येन शिरोरोगापहरत्वेन पलितहरत्वमुच्यते ॥ ११५ ॥

वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलावहम् ॥
कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तलम् ११६
क्रिमिघ्नं सार्षपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ॥
कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटु दीपनम् ॥११७॥
क्रिमिघ्नमिङ्गुदीतैलमीषत्तिक्तं तथा लघु ॥
कुष्ठामयक्रिमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहम् ॥ ११८ ॥
विपाके कटुकं तैलं कौसुम्भं सर्वदोषकृत् ॥
रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥११९॥

एषु केषांचित् सामान्यगुणाननु विशेषं निर्दिशन्नाह,—वातघ्नमिति। क्षौमं अतसीभवम्॥ ११६—११९॥

किराततिक्तकाऽतिमुक्तकबिभीतकनालिकेरकोलाक्षोडजीवन्तीपियालकर्बुदारसूर्यवल्लीत्रपुसैर्वारुककर्कारुकूष्माण्डप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि मधुरविपाकानि वातपित्तप्रशमनानि शीतवीर्याणि अभिष्यन्दीनि सृष्टमूत्राणि अग्निसादनानि चेति१२०

कटून्यभिधाय मधुराणि निर्दिशन्नाह—किरातेत्यादि। अतिमुक्तकः अवान्तकः, कोलः बदरमज्जा, अक्षोडः उत्तरापथे 'आखरोट' इति प्रसिद्धः, जीवन्ती स्वर्णजीवन्तीफलं, पियालः प्रसिद्धः मधुराम्लफलः, कर्बुदारः काञ्चनारः, सूर्यवल्ली अर्कपुष्पी, सूर्यावर्तभेद इत्यन्ये सुवर्चलायाः पूर्वमेव पठितत्वात्, त्रपुसं कर्कटीफलं 'त्रिपुडी' इति लोके, एर्वारुः ग्रीष्मकर्कटिका, कर्कारु वाडवं त्रपुसम्। प्रभृतिग्रहणात् कालिङ्गादीनां ग्रहणम्। अग्निसादनानि अग्निमान्द्यकराणि। किराततिक्तकादीनां तिक्तानामपि मधुराणि तैलानि प्रत्यक्षदृष्टत्वात्॥ १२०॥

मधुककाश्मर्यपलाशतैलानि मधुरकषायाणि कफपित्तप्रशमनानि॥ १२१॥

मधुकादीनां तैलान्याह—मधुकेति। पलाशः किंशुकः।१२१।

तुवरकभल्लातकतैले उष्णे मधुरकषाये तिक्तानुरसे वातकफकुष्ठमेदोमेहक्रिमिहरे उभयतोभागदोषहरे च॥ १२२॥

तुवरादितैलमाह,—तुवरकेति। तुवरकं पश्चिमार्णवतीरजातमाहुः। तदुक्तं,—"पत्रैस्तु केशराकारैः कलायसदृशैः फलैः। वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः॥" उभयतोभागदोषहरे च इति वमनेन विरेचनेन चेत्यर्थः॥ १२२॥

सरलदेवदारुगण्डीरशिंशपागुरुसारस्नेहास्तिक्तकटुकषाया दुष्टव्रणशोधनाः क्रिमिकफकुष्ठानिलहराश्च॥ १२३॥

सारस्नेहानाह,—सरलेति। सरलः वृक्षभेदः, गण्डीरः सारप्रधानस्तरुविशेषः। सारस्त्वन्तर्गतः प्रधानभूतोऽवयवविशेषः॥ १२३॥

तुम्बीकोशाम्रदन्तीद्रवन्तीश्यामासप्तलानीलिकाकम्पिल्लकशङ्खिनीस्नेहास्तिक्तकटुकषाया अधोभागदोषहराः क्रिमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणशोधनाश्च॥ १२४॥

तुम्ब्यादीनां स्नेहमाह,—तुम्बीति। तुम्बी तिक्तालाबु, कोशाम्रः 'कोशम्ब' इति प्रसिद्धः, दन्ती दन्तिनी, द्रवन्ती सम्बरी, श्यामा वृद्धदारुकः, सप्तला सातलेति प्रसिद्धा, नीलिनी श्रीफलिका, कम्पिल्लकः प्रसिद्धः, शङ्खिनी श्वेतश्रीफलिका, अन्ये यवतिक्तामेदमाहुः। अधोभागदोषहरा इति विरेचनेन दोषहरा इत्यर्थः॥ १२४॥

यवतिक्तातैलं सर्वदोषप्रशमनमीषत्तिक्तमग्निदीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं रसायनं च॥ १२५॥

यवतिक्तातैलमाह,—यवतिक्तातैलमिति। यवतिक्ता यवक्षेत्रेषु जायते, तिक्तसप्ताष्टपत्रा यवतिक्तेति प्रसिद्धा॥ १२५॥

एकैषिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभिवर्धनं च॥ १२६॥

एकैषिकातैलमाह—एकैषिकातैलमिति। एकैषिका अविद्धकरणी पाठेति लोके, त्रिवृदिति जेज्झटः॥ १२६॥

सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिसुगन्धि वातकफहरं रूक्षं मधुरकषायं रसवज्ञातिपित्तकरं च॥ १२७॥

आम्रतैलमाह,—सहकारतैलमिति। सहकारतैलं आम्रतैलम्। तच्चाम्रस्य तरुणफलवृन्तभङ्गमात्रत एव जातमिति गयी, तत्फलमज्जस्नेह इत्यन्ये॥ १२७॥

फलोद्भवानि तैलानि यान्युक्तानीह कानिचित्॥
गुणान् कर्म च विज्ञाय फलवत्तानि निर्दिशेत् १२८

फलानामानन्त्यात् फलगुणातिदेशं तैलस्याह,—फलोद्भवानीति। इह जगति। फलानीवेति फलसदृशगुणाः कर्माणि चेत्यर्थः; अथवा इह तैलवर्गे यानि कानिचित् फलोद्भवानि तैलान्युक्तानि तानि तावदुक्तगुणकर्मभ्यामेव ज्ञेयानि। शेषाणि तु फलतैलानि फलस्य गुणान् कर्म च विज्ञाय फलानीव विनिर्दिशेदित्यर्थः। केचित्तु यान्युक्तानीह कानिचिदित्यस्य स्थाने यानीत्युक्तानि कानिचिदिति पठन्ति। शेषं च समम्। तच्च सुबोधम्॥ १२८॥

यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्तिताः॥
सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः॥१२९॥

सर्वेषां स्थावराणां स्नेहानां तिलतैलगुणत्वमाह,—यावन्त इति। सर्वे तैलगुणा ज्ञेया इति एतेन तिलतैले ये केचिद्धर्माः यानि च कानिचित् कर्माणि तान्यपरेष्वपि तैलेषु वर्तन्ते इत्युक्तं, न तु सर्वे तिलतैलधर्माः सर्वाणि तिलतैलकर्माणि; अन्ये तु गुणशब्देन सर्वसाधारणीं स्निग्धतामाहुः॥ १२९॥

सर्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं विशिष्यते॥
निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि॥ १३०॥

तिलतैलप्राधान्यकथनद्वारेण इतरेषां तैलानामपि तैलत्वमाह—सर्वेभ्यस्त्विति। निष्पत्तेः इति यथा तैलं तिलानां निष्पद्यते तथैवैरण्डादितैलमपीति निष्पत्तिसाम्यादित्यर्थः। तद्गुणत्वाच्च इति कैश्चित्तिलतैलकर्मभिः कैश्चित्तिलतैलधर्मैश्च समानत्वात्॥ १३०॥

ग्राम्यानूपौदकानां च वसामेदोमज्जानो गुरूष्णमधुरा वातघ्नाः, जाङ्गलैकशफक्रव्यादादीनां लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नाः, प्रतुदविष्किराणां श्लेष्मघ्नाः। तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च॥ १३१॥

स्नेहसमानत्वाद्रसादिगुणमाह,—ग्राम्येति । ग्राम्याः गवोष्ट्रबस्तादयः, आनूपाः महिषादयः, औदकाः मत्स्यादयः, जाङ्गलेति जाङ्गलाः एणादयः, एकशफाः अश्वादयः, क्रव्यादा व्याघ्रादयः, प्रतुदा इति प्रतुदाः कपोतपारावतादयः, विष्किराः लावादयः। इति तैलवर्गः ॥ १३१ ॥

अथ मधुवर्गः।

मधु तु मधुरं कषायानुरसं रूक्षं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं स्वर्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संग्राहि चक्षुष्यं प्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्काश्वासकासातिसारच्छर्दितृष्णाकृमिविषप्रशमनं ह्लादि त्रिदोषप्रशमनं च; तत्तु लघुत्वात्कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधुर्यात्कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् ॥ १३२ ॥

इदानीं मध्वाह, तस्य सामान्यं स्वगुणं निर्दिशन्नाह,—मधु त्विति। रूक्षदीपनलघुत्वादिगुणयुक्तं पुराणं, नवमेतद्विपरीतमिति, सुकुमारं सौकुमार्यकरं, लेखनं पत्तलीकरणं, हृद्यं हृदयप्रियं हितं च, वाजीकरणं शुक्रलं, सन्धानं भग्नस्य, चक्षुष्यं चक्षुषे हितं, प्रसादनं चक्षुषोर्देहस्य च, आह्लादि सुखकारि, त्रिदोषशमनमिति यद्यपि शैत्यरौक्ष्यलघुत्वैर्वातकारित्वं मधुरत्वादिना च कफकारित्वं तथापि द्रव्यगुणोभयप्रभावात् त्रिदोषघ्नत्वम्॥१३२॥

पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च ॥
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ १३३ ॥

तद्भेदानाह,—पौत्तिकमिति । पिङ्गला महत्यो मक्षिकाः पुत्तिकाः, तद्भवं पौत्तिकं; अन्ये मशकोपममक्षिकाः कृष्णवर्णाः पुत्तिका इति वदन्ति । भ्रमराः प्रसिद्धाः, तद्भवं भ्रामरम्। मक्षिकाः पिङ्गला एव स्वल्पाः क्षुद्राः, तद्भवं क्षौद्रम्। पिङ्गलवर्णा महत्यो मक्षिकास्तद्भवं माक्षिकं; अन्ये अत्यल्पा मक्षिका इत्याहुः। पीतका पिङ्गला 'चग' इति लोके यत् कुर्वन्ति छत्रकाकारं हिमाचलवने तत् छात्रम्। मधुकवृक्षपुष्पेभ्यो जरत्कार्याश्रमोद्भवम्। स्ववत्यार्घ्यं मधु प्राहुः श्वेतकं मालवे जनाः। तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीतवर्णाः षट्पदसन्निभाः। अर्घा नाम च तद्भूतं आर्घ्यमित्यपरे जगुः" ॥ उष्णेन सहार्घ्यं न विरुध्यते । यदुक्तं,—"मधून्युष्णैर्विरुध्यन्तेऽन्यत्रार्घ्यात्"—इति । उद्दालकाः कपिलकीटाः स्वल्पाः प्रायशो वल्मीकेषु मधु चिन्वन्ति, तद्भवं औद्दालकम् । दालमिति दलं पत्रं तदुपरिस्थितं दालं; अन्ये तु कपिला एव स्वल्पतरा मक्षिकाः प्रायेण वृक्षकोटरोद्भवा दला इत्युच्यन्ते, तद्भवं दालमिति ॥ १३३ ॥

विशेषात्पौत्तिकं तेषु रूक्षोष्णं सविषान्वयात् ॥
वातासृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदकृन्मधु ॥१३४॥
पैच्छिल्यात् स्वादुभूयस्त्वाद भ्रामरं गुरुसंज्ञितम्॥
क्षौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम्॥ १३५॥
तस्माल्लघुतरं रूक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् ॥
श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥ १३६ ॥
स्वादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं रक्तपित्तजित् ॥
श्वित्रमेहकृमिघ्नं च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥१३७॥
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥
कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातकृत् ॥ १३८ ॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्यं कुष्ठविषापहम् ॥

तेषां प्रत्येकं गुणमाह,—विशेषादिति । सविषान्वयादिति सविषपुष्पाद्याहारमक्षिकासंभवात्। छेदि मेदोग्रन्थ्यादीनाम्। मदकृत् इति विषान्वयत्वादेव विषमदकृत् ॥ १३४-१३८ ॥—

कषायमुष्णमम्लं च पित्तकृत् कटुपाकि च ॥१३९॥
छर्दिमेहप्रशमनं मधु रूक्षं दलोद्भवम् ॥
बृंहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ॥ १४० ॥
मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ॥

नवपुराणयोर्गुणमाह,—बृंहणीयमिति । तस्याल्पकालस्थायितत्वेन नवत्वं, एतद्विपर्ययेण पुराणत्वम् ॥ १३९-१४० ॥—

दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं त्रिदोषकृत् ॥ १४१ ॥

पक्वामयोर्गुणमाह,—दोषत्रयहरमिति। पक्वत्वं अग्निसंयोगात्, घनीभावादित्येके, अग्निसंयोगनिषेधान्निन्दितमेतत्, तस्मान्मधुनः कालविशेषैः परिणामात् पक्वत्वमामत्वं च ज्ञेयमित्यन्ये ॥१४१॥

तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून् ॥
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ १४२ ॥

अनेककर्मकारिणीं योगवाहितां दर्शयन्नाह,—तद्युक्तमिति । योगैः इति औषधसमूहैरित्यर्थः। यादृक् द्रव्येण संयोज्यन्ते तादृक् कर्म कुर्वन्तीति योगवाहित्वं, तेषां मध्ये परं उत्कृष्टं मध्वित्यर्थः ॥ १४२ ॥

तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविषमक्षिकासंभवत्वाच्चानुष्णोपचारम् ॥ १४३ ॥
उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ॥
उष्णार्तमुष्णैरुष्णे वा तन्निहन्ति यथा विषम्॥१४४॥

तत्सौकुमार्याच्च तथैव शैत्या-
न्नानौषधीनां रससंभवाच्च ॥
उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च
तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥ १४५ ॥

इदानीमुक्तायामपि हिताहितीये प्रकृतमागतायामनुष्णोपसेवायां हेतुं दर्शयन्नाह,—तत्त्विति । तत् मधु अनुष्णोपचारं भवतीति संबन्धः। कस्मादित्याह,—पुष्परसानां मक्षिकासंभवत्वात्, किंभूतानां नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां; 'पुष्परसविषमक्षिकासंभवत्वात्' इत्यन्ये पठन्ति; पुष्परसविषसञ्चारिण्यो मक्षिकाः पुष्परसविषमक्षिकाः। 'अनुष्णोपचारं योगवाहि च' इति केचिदिदं पठन्ति, तत्र पूर्वमुक्तत्वात् योगवाहितायाः। मक्षिका हि पुष्परससंचारिण्यस्तत्संभवं मध्वपि वीर्येणोष्णं भवति, तस्मा-

न्मधु उष्णद्रव्येण न उपचर्यते युज्यते, उष्णेन सह विरुद्धत्वात् विषवदिति भावः। उष्णेन सह विरोधे हेतुमाह,—उष्णैः इति उष्णस्पर्शैः न तूष्णवीर्यैः । विषान्वयतया विषाहारमक्षिकाप्रसवतया। उष्णार्तं धर्मपीडितम्। उष्णैः द्रव्यैः सह । उष्णे देशे काले वा । सुखबोधनार्थमाह,—तदिति । सुकुमारं ह्युष्णेन विरुध्यते; यथा नवनीतस्त्यानघृतजलकुसुमानि। शीतस्यापि स्वभावातः शीतेनापि केनचिद्विरोधमाह,—तथान्तरीक्षेण जलेन चापि खजलेन खभावतः; अपिशब्दादार्थ्यमुष्णेन सह न विरुध्यते ॥१४३-१४५

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ॥
अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥ १४६ ॥

वमनविषये उष्णेनाप्यविरोधमाह,—उष्णेनेति । यद्यपि वमने उष्णस्य मधुना विरोधो नोक्तः, तथापि वृद्धा न प्रयुञ्जते वमनस्याधोगतिभयात् ॥ १४६ ॥

मध्वामात्परतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते ॥
विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथा विषम्॥१४७॥

अन्येभ्योऽजीर्णेभ्यः सकाशान्मध्वजीर्णं कष्टावमिहत्याह—मध्विति । मध्वामं मध्वजीर्णं, परत ऊर्ध्वम्; आमस्य स्वेदोष्णोदकादय उपक्रमाः ते चोष्णत्वान्मधुनो विरुद्धाः सर्वप्राणिनाम् ॥ १४७ ॥

अथ इक्षुवर्गः ।

इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकफकराश्चेति ॥ १४८ ॥

अथेक्षुवर्गः । अथेक्षूणां सामान्यं गुणमाह,—इक्षव इति । इतिशब्दः प्रकारवाची, तेन भोरदशतपत्रपाण्डुकवेत्रकोद्रवकरचप्रभृतयो बह्वयो जातयो गृह्यन्ते ॥ १४८ ॥

ते त्वनेकविधाः । तद्यथा—॥ १४९ ॥
पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ॥
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ॥ १५० ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ॥
इत्येता जातयः स्थौल्याद्,

स्थौल्यादिति स्थौल्यात् सामान्यादेव द्वादशजातयो भवन्तीत्यर्थः ॥१४९-१५० ॥—

गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ५१ ॥
सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलः सरः ॥
अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥१५२॥
आभ्यां तुल्यगुणः किंचित्सक्षारो वंशको मतः ॥
वंशवच्छतपौरस्तु किंचिदुष्णः स वातहा॥१५३॥
कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ॥
एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः ॥ १५४ ॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ॥
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः॥१५५॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ॥

गुणानिति ॥ १५१-१५५ ॥—

अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥ १५६ ॥
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ॥

तेषामवयवविशेषेण गुणविशेषमाह,—अतीवेति। अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेयः इति इक्षूणामक्षीणि पर्वसन्धिषु प्ररोहजननसमर्था अङ्कुराः। अन्ये त्वक्षु चेति पठन्ति । त्वक्षु वल्कलेषु ॥ १५६ ॥—

अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥
वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ॥ १५७ ॥

दन्तनिष्पीडितेक्षुरसस्य गुणमाह,—अविदाहीत्यादि।—बृहल्लघुपञ्जिकायो; जेज्झटस्तु—"कफकृच्चाविदाही च रक्तपित्तनिबर्हणः। शर्करासमवीर्यस्तु दन्तनिष्पीडितो रसः" ॥ शर्करासमवीर्य इत्यत्र वीर्यशब्दः शक्त्यभिधायकः, नतु शीतादिवीर्यवाचकः। कस्मादविदाही उच्यते ? बहिरस्थायित्वेन वातातपाद्युपहतत्वात् ॥ १५७ ॥

गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥

यन्त्रपीडितेक्षुरस्य गुणमाह,—गुर्विति । यन्त्रपीडितस्य बहिश्चिरस्थित्या वातातपादिसंयोगे त्वगादिभिः सह पीडनाच्च गुरुत्वादयो भवन्ति। गुरुत्वं चिरपाकित्वम् । विदाहीति । "द्रव्यस्वभावादथ गौरवाद् वा चिरेण पाकं जठराग्नियोगात् ; पित्तप्रकोपं विदहत् करोति तदन्नपानं कथितं विदाहि ॥" विष्टम्भः गुडगुडाशब्दः, अन्ये तु सवाततोदशूला मलस्य अप्रवृत्तिः विष्टम्भः ॥—

पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सतीक्ष्णः कफवातनुत्१५८

तस्याग्निपक्वस्य गुणमाह—पक्व इति ॥ १५८ ॥

फाणितं गुरु मधुरमभिष्यन्दि बृंहणमवृष्यं त्रिदोषकृच्च ॥ १५९ ॥

फाणितस्य गुणमाह,—फाणितमिति । फाणितं क्षुद्रगुडः 'काकवी' इति लोके। अस्य त्रिदोषकरत्वं प्रभावात् ॥ १५९ ॥

गुडः सक्षारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्ररक्तशोधनो नातिपित्तजिद्वातघ्नो मेदःकफकरो बल्यो वृष्यश्च ॥ १६० ॥

तस्यैव पाकादतिघनभावंगतस्य गुडसंज्ञा; तमाह,—गुड इति । सक्षारः ईषत्क्षारः। एतेऽनिर्मलगुडगुणाः ॥ १६० ॥

पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥

निर्मलगुडस्य गुणमाह,—पित्तघ्न इति । शुद्धः निर्मलः धवल इत्यर्थः ॥—

स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः॥१६१॥

पुराणस्य गुडस्य गुणमाह,—स इति । स पुराण इव पुराणः ॥ १६१ ॥

मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराविमलजाता उत्तरोत्तरं शीताः स्निग्धा गुरुतरा मधुरतरा वृष्या रक्तपित्तप्रशमनास्तृष्णाप्रशमनाश्च ॥ १६२ ॥

गुडस्य संस्कारविशेषेण नामान्तरं गुणान्तरं चाह,—मत्स्यण्डिकेति । मत्स्यण्डिका द्रवखण्डः 'खण्ड' इति लोके, 'खण्डः' प्रसिद्धः, शर्करा सितोपला 'तवराज' इति लोके। गुडान्मत्स्याण्डिका ततः खण्डः ततः शर्करेति वैमल्योत्कर्षो शैत्यादिप्रकर्ष इत्यर्थः ॥ १६२ ॥

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ॥
स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥ १६३ ॥

पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति,—यथेति । एषां इक्षुविकारणाम् । गौरवं वातपित्तहारित्वं, गौरवं मधुरविपाकित्वमन्ये । अन्ये तु स्नेहलाघवशैत्यानीति पठन्ति ॥ १६३ ॥

यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः ॥
तेन तेनैव निर्देश्यस्तेषां विस्रावणो गुणः ॥ १६४ ॥

मत्स्यण्डिकादीनां करणे अपनीयमानस्य मलस्य गुणमाह,—यो य इति । स्वको गुणः शीतादिरित्यर्थः । तेन तेनैव स्वकीयेन स्वकीयेनैव गुणेन । को निर्देश्य इत्याह,—तेषां विस्रावणो गुण इति निर्देश्यः कथनीयः । गुणः समलक्षारोऽवयवविशेषः । कथं समलक्षारो गुणः कथ्यते? उच्यते -यो भवति संबन्धीयत् स तु तद्गुण एव तत्संभूतत्वात् ॥ १६४ ॥

सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथा यथा ॥
तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः ॥ १६५ ॥

शर्कराया उत्कर्षमाह,—सारेत्यादि ॥ १६५ ॥

मधुशर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रूक्षा छेदनी प्रसादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च ॥ १६६ ॥

मधुशर्करागुणमाह,—मधुशर्करेति । पाकात् कालान्तरशोषणाद्वा घनीभूतावयवं मधु शर्करातुल्यत्वात् मधुशर्करा इत्युच्यते । छेदनी कफादीनां पिण्डीभूतानां भेदकारिणी ॥१६६॥

यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति ॥ १६७ ॥

यवासशर्करागुणमाह,—यवासशर्करेति । यवासक्काथघनीभावात् शर्करा कृता यवासशर्करा ॥ १६७ ॥

यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्वा दाहप्रणाशनाः ॥
रक्तपित्तप्रशमनाश्छर्दिमूर्च्छातृषापहाः ॥ १६८ ॥

अवशिष्टशर्करागुणमाह,—यावत्य इति ॥ १६८ ॥

रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् ॥
कफघ्नं मधुरं पाके कषायं बस्तिदूषणम् ॥ १६९ ॥

मधुकपुष्पोत्थफाणितस्य गुणमाह,—रूक्षमिति । बस्तिदूषणमिति मूत्राशये वातादिप्रकोपकारि । इति इक्षुवर्गः ॥ ॥ १६९ ॥

अथ मद्यवर्गः ।

सर्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनम् ॥
भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं बस्तिविशोधनम् ॥ १७० ॥
पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् ॥
विकासि सृष्टविण्मूत्रं, श्रृणु तस्य विशेषणम्॥१७१॥

अथ मद्यवर्गः । अथ मद्यानि गुणकर्मभ्यां निर्दिशन्नाह,—सर्वमिति । सर्वं पैष्टिकं मार्द्वीकं गौडं च त्रिविधं हि मद्यम् । अम्लमिति लवणवर्ज्यं पञ्चरसत्वेऽपि अम्लस्योत्कटुत्वादम्लकार्यकारित्वाच्चाम्लमित्युक्तम् । इन्द्रियबोधनं इन्द्रियपाटवकरं, विकासि सन्धिबन्धविमोचकं, सृष्टविण्मूत्रं विष्टामूत्रप्रवर्तकम् । एते सर्वमद्यगुणाः । श्रृणु तस्य विशेषणम् ॥ १७०—१७१ ॥

मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा ॥
रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते ॥ १७२ ॥
मधुरं तद्धि रूक्षं च कषायानुरसं लघु ॥
लघुपाकि सरं शोषविषमज्वरनाशनम् ॥ १७३ ॥

मार्द्वीकमाह,—मार्द्वीकमिति । मार्द्वीकमविदाहित्वादिति । मार्द्वीकं द्राक्षोद्भवं, मधुरान्वयतः मधुरद्रव्यप्रभवत्वात्१७२।१७३

मार्द्वीकाल्पान्तरं किंचित् खार्जूरं वातकोपनम् ॥
तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु ॥ १७४ ॥
कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम् ॥

खार्जूरमाह,—मार्द्वीकेति । अल्पान्तरं स्तोकभेदं, कार्शणं कार्श्यकरम् ॥ १७४ ॥—

कासार्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा ॥ १७५ ॥
स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा बृंहणदीपनी ॥

सुरागुणमाह,—कासार्श इति । सुरा लोहितवर्णा पिष्टकिण्वकल्केन किंचित् कलुषा। एते सर्वे सुरागुणाः ॥ १७५ ॥—

कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशनी ॥ १७६ ॥
श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ॥

श्वेतसुरामाह,—कासार्श इत्यादि । श्वेतसुरा श्वेतपुनर्नवादिमूलशालिपिष्टककिण्वप्रभवा कतोलीति प्रसिद्धा ॥ १७६ ॥—

छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी ॥ १७७ ॥
प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशनी ॥

प्रसन्नागुणमाह,—छर्दीति । तोदः पीडा, शूलं द्वादशप्रकारमुक्तलक्षणम् । प्रसन्ना सुराया मण्डः उपर्यच्छो भागः । बिबन्धः वातादीनामप्रवृत्तिः । आनाहः उदरापूरः ॥ १७७ ॥—

पित्तलाल्पकफा रूक्षा यवैर्वातप्रकोपणी ॥ १७८ ॥
विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ॥

पिष्टसुरां कथयित्वा कुधान्यसुरामाह—पित्तलेति । यवैः इति बहुवचनात् यवयविकातियवा गृह्यन्ते । सवाततोदशूलामलस्याप्रवृत्तिः विष्टम्भः, अन्ये गुडगुडाशब्दमाहुः । यवकिण्वेन सुरेयम् । मधूलिकामाह,—श्लेष्मला तु मधूलिकेति । मधूलिका स्वल्पगोधूमो मध्यदेशे पीशीकेति ख्याता, मर्कटहस्ततृणं वा, तत्फलकिण्वं मधूलकं, असंजातमद्यं मधूकपुष्पोत्थमिति जेज्झटः ॥ १७८ ॥—

रूक्षा नातिकफा वृष्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता१७९

आक्षिकीं सुरामाह,—रूक्षेति । अक्षस्य बिभीतकस्य वल्कलैः सह कृता आक्षिकी, वल्कलीति केचित्, अत्रापि स एवार्थः ॥ १७९ ॥

त्रिदोषो भेद्यवृष्यश्च कोहलो वदनप्रियः ॥

कोहलगुणमाह,—त्रिदोष इति । यवशक्तुकृतः कोहलः कोहलिकेति लोके, अन्ये पुनर्भक्तसुरामाहुः, यामेव पौण्ड्राः काञ्चनालीत्याहुः ॥—

ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोफहृत् ॥१८०॥
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ॥

जगलगुणमाह,—ग्राहीति । जगलः अधः किण्वं मद्यस्याधो यो बहिः त्यज्यते । अन्ये किण्वभक्तसुरा जगलमित्युच्यते । शोफहा लेपेन । शोषः क्षयः ॥ १८० ॥

बक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः ॥ १८१ ॥

बक्कसगुणमाह,—बक्कस इति । बक्कसो जगल एवाद्रवः किण्वौषधमात्रम् ॥ १८१ ॥

दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः ॥
कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः ॥ १८२ ॥

गुडशीधुमाह,—कषाय इति । शीधुः सम्यकः इक्षुरसेन क्वथितेन धातक्यादिबद्धपाशः कालान्तरेण निष्पन्नः किंचिद्गुडघृतावापः सम्यक्वाच्यः ॥ १८२ ॥

शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो बस्तिशोधनः ॥
वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥ १८३ ॥

शर्कराशीधुमाह,—शार्कर इति । गुडशर्करया खण्डशर्करया इति शार्करशीधुः । इन्द्रिबोधनः इन्द्रियपाटवजनकः ॥ १८३ ॥

तद्वत् पक्वरसः सीधुर्बलवर्णकरः सरः ॥
शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मार्शसां हितः१८४

पक्वरसशीधुमाह,—तद्वदिति । तद्वत् शार्करवत्, पक्वरसः पक्वेनेक्षुरसादिना कृतः ॥ १८४ ॥

कर्षणः शीतरसिकः श्वयथूदरनाशनः ॥
वर्णकृज्जरणः स्वर्यो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः ॥१८५॥

अपक्वरसशीधुगुणमाह,—कर्षण इति । शीतरसिकः अपक्वरसकृतः । जरणः अन्नादिपरिणामकारी ॥ १८५ ॥

आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः ॥
कषायमधुरः सीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥१८६॥

आक्षिकशीधुमाह,—आक्षिक इति । बिभीतकक्वाथगुडकृतो धातकीकुसुमादिकृतसंस्कारः शीधुःआक्षिकः।द्रव्यप्रभावात् परमयापेक्षया प्रायशः पाण्डुरोगे व्रणे वा अविरुद्धः; ग्राहित्वमप्येवं वाच्यम् ॥ १८६ ॥

जाम्बवो बद्धनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ॥

जाम्बवशीधुमाह,—जाम्बव इति । जम्बूफलरसतुम्बरीक्वाथगुडधातक्यादिकृतसंस्कारः जाम्बवः शीधुरुक्तः । बद्धनिस्यन्दः बद्धमूत्रः, तुवरः कषायः ॥—

तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥१८७॥
मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥

आसवमाह,—तीक्ष्ण इति । सुरासवः सुरया सूयते तोयकार्यं क्रियते यस्मिन् सः सुरासवः । सः स्थिरमदः चिरकालमत्तताकारी ॥ १८७ ॥—

लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥ १८८ ॥
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ॥

मध्वासवमाह,—लघ्विति । मध्वासवः मधुगुडाभ्यां सन्धानात् ॥ १८८ ॥—

तीक्ष्णः कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत् ॥ १८९ ॥
कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥

मैरेयसंज्ञकत्रियोनिमासवमाह,—तीक्ष्ण इति । तत्र मैरेयो नाम सुरासवयोः प्रत्येकनिष्पादितयोरेकीकृत्य पुनः संधानात् मैरेयः । सुरा पैष्टी आसवश्च गुडयोनिः मधु च देयमिति त्रियोनित्वम् । यदि वा पैष्टी मध्वासवो गुडश्चेति सन्धानात्त्रियोनित्वेन मैरेयो द्विविधो भवति ॥ १८९ ॥—

बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो हृद्यश्चेक्षुरसासवः ॥ १९० ॥

इक्षुरसासवमाह,—बल्य इति । मृद्वीकेक्षुरसासवः इति द्वयमन्ये पठन्ति । मार्द्वीकं मद्यमुक्तम् । अयन्तु आसवः॥१९०॥

शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः ॥
रूक्षः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः ॥ १९१ ॥

पुष्पयोनिं शीधुमाह,—शीध्विति । अत्र मधूकपुष्पोत्थे केचिद् गुडं नेच्छन्ति । शीधुत्वाद् गुडमिच्छन्त्यन्ये ॥ १९१ ॥

निर्दिशेद्रसतश्चान्यान्कन्दमूलफलासवान् ॥

अनुक्तसंग्रहायाह,—निर्दिशेदिति । कन्दाद्युपलक्षणं, तेन काण्डत्वगासवा अपि गृह्यन्ते ॥—

नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम् ॥ १९२ ॥
अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यं च विदाहि च ॥

नवमद्यस्य दोषमाह,—नवमिति । नवत्वं अजातरसप्रसादत्वेन, अन्ये त्वनतीतसंवत्सरं नवमित्याहुः ॥ १९२ ॥—

सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम् ॥१९३॥
स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम् ॥

जीर्णस्य गुणमाह,—सुगन्धीति । रोचिष्णु साधु रोचते तृप्तस्यापि रुचिकरं, पुराणत्वं जातरसप्रसादनत्वेन, गन्धादिसंपत्त्या अतीतसंवत्सरं जीर्णमित्यन्ये ॥ १९३ ॥—

अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ॥१९४॥
बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥
दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ॥ १९५ ॥
शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः ॥

आसवप्रसङ्गेन तत्सदृशारिष्टगुणमाह,—अरिष्ट इति । द्रव्यसंयोगः अभयाचित्रकादिसंयोगः । संस्काराच्च मद्यादधिककर्मता। बहुदोषहरश्चैव इति दोषशब्दो व्याधिवाची, दोषाणां शमनः इत्यस्य भाष्यम् । कफवातघ्न इति । पित्ताविरोधिनः इति, नञीषदर्थे तेन ईषत् पित्तं हन्तीति मन्यते । बहुव्याधिहर इत्येतस्य तु भाष्यं शूलाध्मानोदरादीनां हितः इति शूलादिके हित इत्यर्थः, अन्ये कफवातघ्नत्वं विशेषत इत्याहुः॥१९४।१९५॥—

पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः ॥ १९६॥

पिप्पल्याद्यरिष्टमाह,—पिप्पल्यादीत्यादि ॥ १९६ ॥

चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ॥

शेषारिष्टानां स्थानमाह,—चिकित्सितेष्वित्यादि ।

अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् ॥
बुद्ध्या यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक्॥१९७

अनुक्तसंग्रहमाह,—अरिष्टासवेति । शीधुशब्देनात्र मद्यमाहुः । द्रव्यप्रधानमरिष्टं, द्रवप्रधान आसवः, उभयप्रधानं मद्यम्। बुद्ध्या अवेक्ष्य ज्ञात्वा, यथास्वमिति यद् यस्य रोगाद्यपेक्षया हितं द्रव्यसंस्कारादि एतेनारिष्टादि विधीयते अतस्तदनुरूपं गुणकर्म वाच्यमित्यर्थः ॥ १९७ ॥

सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु॥ १९८॥
अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम् ॥
अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छिलं च यत्॥१९९॥
तद्वर्ज्यं सर्वदा मद्यं किंचिच्छेषं तु यद्भवेत् ॥
तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु ॥२००॥
कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरं च विशेषतः ॥
पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च ॥ २०१ ॥
अहृद्यं पेलवं पूति कृमिलं विरसं च यत् ॥
तथा पर्युषितं चापि विद्यादनिलकोपनम् ॥ २०२ ॥
सर्वदोषैरुपेतं तु सर्वदोषप्रकोपणम् ॥

मद्यदोषमाह,—सान्द्रमिति। सान्द्रं घनम्। विदाहोऽस्यास्तीति विदाहि "जठराग्निसंयोगात् यः पाकमगच्छन् मध्यमायामेव पाकावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वन् चिरकालमवतिष्ठते न शीघ्रं जरां याति गुरुत्वाद्वस्तुस्वभावाद्वा स विदाहयुक्तो भावो भण्यते" इत्यागमिकाः; अन्ये विदाहि विविधसन्तापकारीत्याहुः । दुर्गन्धि कुत्सितगन्धम् । विरसं विरुद्धरसं अनिष्टरसमित्यर्थः। कृमिलं कृमियुक्तम्। गुरु चिरपाकि। अहृद्यं अप्रियम्। तरुणं नवम् । तीक्ष्णं मुखे दुःखोत्पादकम्। उष्णं स्पर्शेन । दुर्भाजनस्थितं कुत्सितपात्रस्थम् । अल्पौषधं स्तोकधातक्यादिकम्। पर्युषितं सन्धानभाण्डादन्यस्मिन् भाण्डे रात्र्युषितम् । अत्यच्छम् अतितनु। पिच्छिलं गुरु। तत्रेत्यादि। स्तोकसंभारं अल्पौषधम् । अत्रापि पित्तप्रकोपीति संबन्धः । अहृद्यमिति । पेलवं अच्छं, अन्ये तरुणमाहुः । सर्वदोषैरिति सर्वदोषैः सान्द्रादिभिः ॥ १९८—२०२ ॥—

चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् ॥ २०३ ॥
रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ॥

दोषानभिधाय इदानीं मद्यस्य गुणमाह,—चिरस्थितमित्यादि । प्रसन्नं निर्मलं, सुरभि सुगन्धि, मदावहं हर्षकारि । पूर्वदोषान्वितं वर्ज्यम् । एतद्गुणान्वितं सेव्यम् ॥ २०३ ॥—

तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ॥ २०४ ॥
सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वह्निना
समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्ध्वमागतम् ॥ २०५ ॥
विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मदयतेऽचिरात् ॥

इदानीं यथा मद्यं मदयति तदाह,—तस्येति । तस्य एवंविधस्य मद्यस्य वीर्यं शक्तिः हृदयं प्राप्याचिरेण मदयति हर्षयतीति संबन्धः । अनेकप्रकारत्वं मृद्वीकादियोनिभेदेन, तथा रसवीर्यतश्च; रसाः लवणवर्ज्याः, वीर्यं उष्णरूक्षादि । कथं मदयतीत्याह,—विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसीति विक्षोभ्य चालयित्वा, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, चेतः मनः । किंविशिष्टं वीर्यं ? धमनीरूर्ध्वमागतमिति । कथं पुनरस्य धमनीभिरूर्ध्वगमनं भवतीत्याह,—वह्निना समेत्य मिलित्वा, स्वभावेनैव वह्नेरूर्ध्वगामित्वात् । कथं पुनस्तन्मद्यवीर्यं सूक्ष्माणि इन्द्रियचेतांसि मदयतीत्याह,—सौक्ष्म्यादिति । ऊर्ध्वगामित्वे द्वितीयं हेतुमाह—औष्ण्यादिति । आग्नेयद्रव्यस्य स्वभावेनैवोर्ध्वगामित्वात् । कुतः पुनरचिरेण मद्यवीर्यं मदयतीत्याह,—तैक्ष्ण्यादिति । तीक्ष्णं हि द्रव्यमचिरकारि भवति । मद्यवीर्यस्याचिरकारित्वे अपरमपि हेतुमाह,—विकाशित्वादिति । विकाशित्वाच्चेति सन्धिबन्धविमोचनकारि । चकारेणानुक्तमपि लाघवमूर्ध्वगमने हेतुः समुच्चीयते ॥ २०४—२०५ ॥—

चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः ॥
अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ॥ २०६ ॥

शारीरदोषेण मदभेदमाह,—चिरेणेति । श्लैष्मिके श्लेष्मप्रकृतिके । वातिके वातप्रकृतिके । पैत्तिके पित्तप्रकृतिके । शीघ्रमेव च इति चकारात्तीक्ष्णश्च ॥ २०६ ॥

सात्त्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः ॥
गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः ॥ २०७ ॥
राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसम् ॥
कलहं सानुबन्धं तु करोति पुरुषे मदः ॥ २०८ ॥
अशौचनिद्रामात्सर्यागम्यागमनलोलताः ॥
असत्यभाषणं चापि कुर्याद्धि तामसे मदः॥ २०९ ॥

मानसदोषेण मदभेदमाह,—सात्त्विक इति । सात्त्विके सत्त्वप्रकृतिके । दाक्षिण्यं परापेक्षिणी प्रकृतिः । लालसः अभिलाषुकः । सुरतोत्साहः मैथुनोद्यमः । राजस इति राजसे रजःप्रकृतिके । दुःखशीलत्वं दुःखसेवित्वम् । आत्मत्यागं ससाहसं देहनाशनकारि साहसम् । अनुबन्धं निरन्तरम् । मद्यकार्यः मदः मत्ततेत्यर्थः । अशौचेत्यादि । तामसे तामसप्रकृतिके । मात्सर्यं पराबहिष्णुता, लोलता अभिलाषः ॥ २०७—२०९ ॥

रक्तपित्तकरं शुक्तं छेदि भुक्तविपाचनम् ॥
वैस्वर्यं जरणं श्लेष्मपाण्डुक्रिमिहरं लघु ॥ २१० ॥
तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च ॥

शुक्तादिकर्माणि दर्शयन्नाह,—रक्तपित्तकरमिति । शुक्तं चुकमुच्यते, यदुक्तं,—"यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्र-काञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुकं तदुच्यते ॥" तच्चेक्षुरसमधूकपुष्पपीलुप्रभृतिभिः कषायव्यतिरेकेणासूयते । कन्दाद्यासुतमपि शुक्तमाहुरन्ये । छेदनं कफग्रन्थ्यादीनां, वैस्वर्यं विस्वरत्वोत्पादकं, जरणं आमस्य, श्लेष्मपाण्डुः श्लेष्मोत्कटः पाण्डुरोग इत्यर्थः ॥ २१० ॥—

तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनं च विशेषतः ॥ २११ ॥

शुक्तसन्धितानां कन्दादीनामपि शुक्तगुणमाह,—तद्वदिति । तद्वत् शुक्तवत्, तदासुतं शुक्तसन्धितं कन्दादिकम् ॥ २११ ॥

गौडानि रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च ॥
यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ॥ २१२ ॥

शुक्तस्य योनिभेदेन गुणमाह,—गौडानीति । गौडानि गुडोद्भवानि । "गुडाम्बुना सतैलेन सन्धानं काञ्जिकं तु यत् । कन्दशाकफलैर्युक्तं गुडशुक्तं तदुच्यते ॥" रसशुक्तानि इक्षुरसादिकृतानि । गुडशुक्तवदिक्षुरसशुक्तं सन्धेयम् । मधुशुक्तं तु "जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतं । मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ॥ त्र्यहेण तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ।" मधुभाण्डे इति मधुपूर्णप्राये भाण्डे इत्यर्थः; अथवा मधूनि कृत्वा भाण्डे निक्षिप्येति योज्यम् । मद्यशुक्तमुच्यते—"सर्वं मद्यं पश्चरसं कालान्तरवशाद्यदा । त्यक्त्वान्यरसमम्लत्वं याति शुक्तं तदुच्यते ॥" चकारेण धान्ययोनिशुक्तमप्यस्तीति समुच्चीयते । यथापूर्वं यो यः पूर्वो मद्यशुक्तापेक्षया रसशुक्तं गुरु, तदपेक्षया गौडमित्यर्थः । दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजनकं अभिष्यन्दि ॥ २१२ ॥

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ॥
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥ २१३ ॥

तुषाम्बुसौवीरकयोर्गुणमाह—तुषाम्बु दीपनमिति । काञ्जिकभेदावेतौ । तुषाम्बुसौवीरके विरेचनाध्यायोक्तेऽपि सन्धानसामान्यादधिकगुणकर्मदर्शनायेहोक्ते ॥ २१३ ॥

धान्याम्लं धान्ययोनित्वाज्जीवनं दाहनाशनम् ॥
स्पर्शात्पानात् तु पवनकफतृष्णाहरं लघु ॥ २१४ ॥
तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् ॥
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमलशोषक्लमापहम् ॥ २१५ ॥
दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापनेषु च ॥
समुद्रमाश्रितानां च जनानां सात्म्यमुच्यते ॥२१६॥

धान्याम्लमाह,—धान्याम्लमिति । धान्याम्लं काञ्जिकं शालिजीर्णाढककोद्रवादिकृतं मद्यम् । जीवनं प्राणधारि, शाल्यादिकृतत्वाद् । दाहनाशनं स्पर्शात् । पानात् पवनकफतृष्णाहरमिति पानात् सवायुं कफं तयोस्तृष्णां च हरतीत्यर्थः । शोषो मुखस्य । जरणं पाचनम् । आस्थापनेषु निरूहेषु । इति मद्यवर्गः ॥ २१४—२१६ ॥

अथ मूत्राणि ।

अथ मूत्राणि गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां उष्णानि कटूनि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातक्रिमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः ॥ २१७ ॥

भवन्ति चात्र ।

तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ॥
शोधनं कफवातघ्नं क्रिमिमेदोविषापहम् ॥ २१८ ॥
अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ॥
पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ २१९ ॥

अथ मूत्राण्युच्यन्ते,—अथ मूत्राणीति । अष्टानामपि मूत्राणां सामान्यगुणमाह,—तीक्ष्णानीति । शोधनानि मलशुद्धिकराणि । तत् सर्वमित्यादि पद्योक्तत्वान्न द्विरुक्तम् ॥ २१७—२१९ ॥

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् ॥
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ २२० ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ॥
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ २२१ ॥

गोमूत्रगुणमाह—गोमूत्रमिति । गोमूत्रं गोरेव न तु वृषस्य, महिषीसाहचर्यात्, न हि तत्र महिषेति पाठः; अथवा वृद्धव्यवहारादित्येके; आचार्यास्तु गोमहिष्यजावीनां स्त्रीणां, गजहयखरोष्ट्रमानुषाणां पुनः पुंसां, अनुक्तव्यक्तिके तु मूत्रपाठे उभयोरपि मूत्राणि ग्राह्याणि, यत्र तु कण्ठरवेण स्त्रीपुरुषनिर्देशः तत्र तस्यैवेति निर्णीतवन्तः ॥ २२० ॥ २२१ ॥

दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ॥
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥२२२॥

माहिषमूत्रमाह,—दुर्नामेति । अविशुद्धिः वमनादीनाम्२२२

कासश्वासापहं शोफकामलापाण्डुरोगनुत् ॥
कटुतिक्तान्वितं छागमीषन्मारुतकोपनम् ॥ २२३ ॥

छागमूत्रमाह,—कासश्वासापहमिति ॥ २२३ ॥

कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितम् ॥
सक्षारं तिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥ २२४ ॥

मेषमूत्रमाह,—कासेत्यादि ॥ २२४ ॥

दीपनं कटु तीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् ॥
आश्वं कफहरं मूत्रं क्रिमिदद्रुषु शस्यते ॥ २२५ ॥

आश्वमूत्रमाह,—दीपनमिति । चेतोविकारः उन्मादादिः२१५

सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ॥
तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत्॥२२६॥

गजमूत्रमाह,—सतिक्तं लवणमिति । किलासं पाण्डुरं कुष्ठम् ॥ २२६ ॥

गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ॥
दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥ २२७ ॥

गर्दभमूत्रमाह,—गरचेत इति । गरः कृत्रिमं विषम् २२७॥

शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ॥
अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषं तु विषापहम् ॥ २२८ ॥

कारभमूत्रमाह—शोफकुष्ठोदरेति । कारभं औष्ट्रम् ।

मानुषमूत्रमाह,—मानुषमिति । कारभं मानुषं च मूत्रं विषापहमित्यर्थः । मानुषमष्टानां मूत्राणां मध्ये अनुद्दिष्टमपि सत्सर्वमित्यनेनैव पूर्वोक्तेन सूचितत्वाद् विवृतम् ॥ २२८ ॥

द्रवद्रव्याणि सर्वाणि समासात् कीर्तितानि तु ॥
कालदेशविभागज्ञो नृपतेर्दातुमर्हति ॥ २२९ ॥

उक्तानुक्तद्रव्याणामूहार्थमाह,—द्रवद्रव्याणीति । देशकालविभागज्ञः इति वैद्य इति शेषः ॥ २२९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतटीकायां सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अन्नं शाल्यादि, पानं अनुपानादि, विधिः विधानं कल्पनं प्रकारो वा ॥ १ ॥ २ ॥

धन्वन्तरिमभिवाद्य सुश्रुत उवाच-प्रागभिहितः प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसां च, स षट्सु रसेषु आयत्तः, रसाः पुनर्द्रव्याश्रयिणो, द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकनिमित्ते च क्षयवृद्धी दोषधातूनां साम्यं च, ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवाभिवृद्धिर्बलमारोग्यं वर्णेन्द्रियप्रसादश्च, तथाह्याहारवैषम्यादस्वास्थ्यम्; तस्याशितपीतलीढखादितस्य नानाद्रव्यात्मकस्यानेकविधविकल्पस्य अनेकविधप्रभावस्य पृथक् पृथक् द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावकर्माणि इच्छामि ज्ञातुं, न ह्यनवबुद्धस्वभावा भिषजः स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणं च कर्तुं समर्थाः; आहारायत्ताश्च सर्वप्राणिनो यस्मात् तस्मादन्नपानविधिमुपदिशतु मे भगवान्! इत्युक्तः प्रोवाच भगवान् धन्वन्तरिरथ खलु वत्स सुश्रुत! यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व—॥ ३ ॥

अथ शिष्यो गुरुं प्रति प्रश्नं कुर्वन्नाह,—धन्वन्तरिमिति । अभिवाद्य नमस्कृत्य, उवाच उक्तवान् । किमुक्तवानित्याह,—प्रागभिहित इत्यादि । मूलं कारणम् । सः इति आहारः । निमित्ते च इति चकारादिन्द्रियार्थाः कालो विहारश्चेति त्रयं समुच्चीयते । दोषाणामित्युपलक्षणं, तेन दोषधात्वादीनामित्यर्थः । आहारस्य सर्वापेक्षणीयतामाह,—ब्रह्मादेरित्यादि । स्थितिः अवस्थानं, उत्पत्तिः जन्म, विनाशः प्रलयः; उत्पत्तिहेतुरपि सम्यगुपयोगात् प्रधानधातूत्पत्तेः, विनाशहेतुश्च मिथ्योपयोगात्, देवानां स्थितिहेतुरेव, जरायुजानां स्थित्युत्पत्तिविनाशानां त्रयाणामपि हेतुः; ध्यानाहारत्वेऽपि ब्रह्मादेर्योगादिद्वारेण तृप्तिसंभवादमृतप्राशार्थं आहारः । स्थितिहेतुतामेव विवृण्वन्नाह,—आहारादेवेति । अभिवृद्धिः शरीरस्य । बलमुत्साहोपचयलक्षणम् । आरोग्यं स्वास्थ्यलक्षणम् । वर्णः गौरादिः । इन्द्रियाणां प्रसादः स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यम् । वैषम्यं अन्यथोपयोगः । अस्वास्थ्यं दोषादिवैषम्यम् । तस्य चातुर्विध्यमाह,—अशितं भोज्यमोदनादि, पीतं पेयं क्षीरादि, लीढं लेह्यं मध्वादि, खादितं भक्ष्यं मोदकादि । नानाद्रव्यात्मकस्य इति बहुविधपृथिव्यादिद्रव्यारब्धस्य । अनेकविधविकल्पस्य अनेकविधा मण्डपेयाविलेपीभक्तादयो विकल्पाः प्रकारा यस्य स तथा । अनेकविधप्रभावस्य नानाप्रकारशक्तिकस्य । न हीति हि यस्मादर्थे । अनवबुद्धस्वभावाः आहारस्य अज्ञातस्वरूपाः । भिषजः वैद्याः । मे ममेत्यर्थः । भगवान् इति धन्वन्तरिं प्रति पूजावचनम् । उत्तरमाह,—उक्त इति । उक्तः पूर्वोक्तवचनैः प्रेरितः । प्रोवाच उक्तवान् । अथ इति मङ्गले । खलु वाक्यालङ्कारे ॥ ३ ॥

तत्र लोहितकशालिकलमकर्दमकपाण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमहाशूकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः ॥ ४ ॥

तत्रेति । लोहितशालिः रक्तशालिः; कलमः अन्तर्वेद्यां कलविः इति लोके; कर्दमक इति सातिशये पङ्के निष्पद्यते इति कर्दमकः लोकतोऽवगन्तव्यः; पाण्डुकः इति पाण्डुतुषः पाण्डुशूकश्च पाण्डुकः; सुगन्धकः देवशालिः पाञ्चाले; शकुनाहृतः उत्तरकुरोः सकाशाद्धंसैरानीतः, अवन्त्यां नगर्यां स एव वक्रनाम्ना प्रसिद्धः, मगधदेशे तु 'पाशक' इति, वृद्धवैद्यास्तु "द्वीपान्तरात् समानीतो गरुडेन महात्मना । शकुनाहृतः स शालिः स्यात् गरुडापरनामकः" इत्याहुः; पुष्पाणीव सुगन्धानि सुकुमाराण्यण्डानि तण्डुलानि यस्य सः पुष्पाण्डकः लोकतोऽवगन्तव्यः; पुण्डरीकं श्वेतपद्मं तत्सदृशः सौकुमार्यवर्णसौरभैर्यः सः पुण्डरीकः; देवग्रहादेव बहुपोषकनामा; महातण्डुलकः महाशालिः; शीताद् बिभेतीत्येवं शीतभीरुकः लोकादवगन्तव्यः; रोध्रपुष्पाकाराः शूका यस्य सः रोध्रपुष्पकः; दीर्घाः शूका यस्य सः दीर्घशूकः; काञ्चनकः स्वर्णशालिः; महिषशूकः मध्यदेशे तिलवासी इति प्रसिद्धः; हायनकः 'शङ्कुवाक' इति लोके, जेज्जटस्तु

घोटकपुच्छः इत्याह; दूषकमहादूषकौ लोकादवगन्तव्यौ । प्रभृतिग्रहणात् यवकनैषधादयः । शालयः इति अकण्डितशुक्ला हैमन्ताः; अन्ये तु कण्डिता शुक्ला अकण्डितशुक्लाश्च हैमन्ताः शालयः; ग्रैष्माः षष्टिकाः, प्रायेण गर्भपाकाः षष्टिकाः इत्यन्ये; वार्षिकास्तु व्रीहयः, कण्डितशुक्लास्तु व्रीहय इत्यन्ये । अत्र लोहितशाल्यादयस्तेषु तेषु देशेषु तैस्तैर्नामभिः प्रसिद्धाः; एकमेव हि द्रव्यं नानादेशेषु नानाशब्दैरभिधीयते; यथा—बह्वोऽन्नं भक्तमाहुः, दाक्षिणात्यास्तु कूरमिति; तत्र दाक्षिणात्येषु भक्तसंज्ञा चैव प्रसिद्धा तदितरेषु पुनः कूरसंज्ञेति । तस्मात्तु शूकशमीकुधान्यानि नानादेशकृषीवलेभ्यो ज्ञेयानि, मृगास्तु नानादेशीयव्याधेभ्यः, शाकुनिकेभ्यः पक्षिणः, कन्दमूलफलाशिभ्यो वनेचरतपस्विभ्यः कन्दमूलफलानि, शाकानि तु ग्राम्यारण्यवासिभ्यः, कृतान्नानि तु सूदेभ्यः, भेषजद्रव्याणि पुनः क्रय्याणि वणिग्भ्यः अक्रेयाणि पुनर्मूलादीणि तापसवनेचरेभ्य इति ॥ ४ ॥

मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ॥
पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥५॥

तत्र शालीनां सामान्यगुणमाह,—मधुरा इत्यादि । पूर्वं हि द्रव्यं रसगुणवीर्यविपाककर्मभिरिच्छामि ज्ञातुमित्युक्तं, तदेव दर्शयति,—तत्र लोहित इत्यादियावत् "दूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः" इति द्रव्यनिर्देशः, मधुराः इति रसनिर्देशः, वीर्यतः शीताः इति वीर्यनिर्देशः, लघुपाकाः इति पाकनिर्देशः, पित्तघ्नाः इत्यादि स्वकर्मनिर्देशः । अल्पानिलकफाः अल्पं वातं श्लेष्माणं च कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः ॥
चक्षुष्यो वर्णबलकृत् स्वर्यो हृद्यस्तृषापहः ॥ ६ ॥
व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषापहः ॥

लोहितशालिगुणमाह,—तेषामिति । दोषघ्नः त्रिदोषघ्नः । सर्वदोषेति अत्र दोषशब्दो व्याधिषु वर्तते ॥ ६ ॥—

तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽवराः ॥ ७ ॥

शालीनां तारतम्यमाह,—तस्मादिति । तस्मात् लोहितशालेः । अल्पान्तरगुणाः इति अल्पमन्तरं भेदः क्रमेणावरत्वेन येषां ते तथोक्ताः । गुणशब्दः कर्मवाची । क्रमशोऽवराः इति क्रमात् क्रमात् हीना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्टिककाङ्कुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारप्रभृतयः षष्टिकाः ॥ ८ ॥

रसे पाके च मधुराः शमना वातपित्तयोः ॥
शालीनां च गुणैस्तुल्या बृंहणाः कफशुक्रलाः ॥ ९ ॥

षष्टिकानाह,—षष्टिकेति । अन्ते षष्टिकाभिधानं सर्वेषां षष्टिकत्वसूचनार्थम् । षष्टिकः गौरषष्टिकः, मुकुन्दककाकलकासनपुष्पककुरवककेदाराः कृष्णषष्टिकाः, शेषा गौरकृष्णा इति । प्रभृतिग्रहणाच्चीनदुर्दरशारदादयः । षष्टिको व्रीहिभेद एव "षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठः" इत्युक्तत्वात्; किंतु व्रीहिश्चिरपाकी षष्टिकस्तु शीघ्रपाकी ॥ ८ ॥ ९ ॥

षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ॥
मृदुः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्थैर्यकृद् बलवर्धनः ॥ १० ॥
विपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः ॥

गौरषष्टिकगुणमाह,—षष्टिक इति । स्थैर्यकृत् देहदार्ढ्यकृत्, तारुण्यस्थापको वा ॥ १० ॥—

शेषास्त्वल्पान्तरगुणाः षष्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥ ११ ॥

शेषास्त्विति । अल्पान्तराः स्तोकभेदाः गुणैः कृत्वा । तस्माद् गौरषष्टिकात् ॥ ११ ॥

कृष्णव्रीहिशालामुखजतुमुखनन्दीमुखलावाक्षकत्वरितकुक्कुटाण्डकपारावतकपाटलप्रभृतयो व्रीहयः ॥ १२ ॥

व्रीहिविशेषानाह,—कृष्णव्रीहीति । कृष्णव्रीहिः कृष्णतुषतण्डुलः, शालामुखः कृष्णशुक्लाकारतण्डुलः, जतु लाक्षा तदाकृति मुखं यस्यासौ जतुमुखः, नन्दीमुखः आडीचञ्चुसदृशमुखतण्डुलः, लावाक्षिसदृशतण्डुलः लावाक्षः, षष्टिकवत् त्वरितं पच्यते इति त्वरितकः, कुक्कुट्या अण्डानीव वर्णेन वर्तुलतया च तण्डुला यस्य सः कुक्कुटाण्डकः, पारावतवत् शुक्लतण्डुलः पारावतः, पाटलापुष्पवर्णव्रीहिः पाटलः; प्रभृतिग्रहणात् खञ्जरीटखञ्जनकक्षौमकादयो गृह्यन्ते ॥ १२ ॥

कषायमधुराः पाकेऽमधुरा वीर्यतोऽहिमाः ॥
अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः षष्टिकैर्बद्धवर्चसः ॥ १३ ॥

कषायमधुराः रसे । अमधुराः पाके अम्ला इत्यर्थः । वीर्यतोऽहिमाः उष्णा इत्यर्थः । अल्पाभिष्यन्दिन इति पूर्ववत् । तुल्याः षष्टिकैः इति एतेन कुधान्येभ्यः एषामुत्कर्षः सूच्यते न तु षष्टिकानां गुणकारिता, चरकाद्यैस्त्रिदोषकारित्वेन पाटलस्योक्तत्वात् । अनार्षोऽयं पाठ इति जेज्झटः । पाटलाशब्दो व्रीहौ सामान्ये विशेषे च वर्तत इति विशेषवाचिनः त्रिदोषकर्तृत्वं सामान्येन व्रीहेस्तु उक्त एव गुण इति गयी । यस्त्रिदोषकारी पाटलस्तत्र जात्यन्तरं, अयं तु यथोक्तगुण इति बलदेवः ॥ १३ ॥

कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ॥
तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥ १४ ॥

अथ कृष्णव्रीहिगुणमाह,—कृष्णव्रीहीति ॥ १४ ॥

दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ॥
कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ १५ ॥

अथ भूमिद्वारेण गुणमाह,—कृष्णायामिति । दग्धायामवनौ जाताः इति दग्धभूमावुत्पन्नाः ॥ १५ ॥

---

१ 'शेषास्त्वल्पान्तरास्तस्मात्' इति पाठान्तरम् ।

स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषाया कटुकान्वयाः ॥
किंचित्सतिक्तमधुराः पवनानलवर्धनाः ॥ १६ ॥

स्थलजेति स्थलजाः जाङ्गलभूमिसंभवाः । सतिक्तमधुराः ईषत्तिक्तमधुराः । पवनानलवर्धनाः इति अत्र किंचिच्छब्दः संबध्यते ॥ १६ ॥

कैदारा मधुरा वृष्या बल्याः पित्तनिबर्हणाः ॥
ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥ १७ ॥

कैदारा इति । कैदाराः अनूपजा इत्यर्थः, वृष्याः शुक्रवैरेचनिकाः । शुक्रलाः शुक्रवृद्धिकराः ॥ १७ ॥

रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ॥
अदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः ॥ १८ ॥

रोप्यातिरोप्यगुणमाह,—रोप्येति । ये शालयः एकवारमुत्पाट्याशु अन्यत्र रोप्यन्ते ते रोप्याः, ये तु द्विस्त्रिर्वा अन्यत्र रोप्यन्ते ते अतिरोप्याः । मूत्रविवर्धनाः इति अदाहित्वात् मूत्रला इत्येके, अन्ये तु मूत्रविवर्धना मूत्राकर्षणाः प्रमेहिणां हिता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

शालयश्छिन्नरूढा ये रूक्षास्ते बद्धवर्चसः ॥
तिक्ताः कषायाः पित्तघ्ना लघुपाकाः कफापहाः॥१९

छिन्नरूढशालिगुणमाह,—शालय इति । छिन्नरूढाः इति पूर्वं छिन्नाः पश्चात् रूढा इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विस्तरेणायमुद्दिष्टः शालिवर्गो हिताहितः ॥

उपसंहारमाह,—विस्तरेणेति । उद्दिष्टः संक्षेपेण कथितः । अयं शालिवर्गः, किंविशिष्टः शालिवर्गः विस्तरेण सह सविस्तर इत्यर्थः । सविस्तरता च वक्ष्यमाणश्लोकेन दर्शिता । तथा "धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमिहाप्रमेयात्"इति । अत्र हि अप्रमेयादिति आनन्त्यादित्यर्थः । इति शालिवर्गः ॥—

तद्वत् कुधान्यमुद्गादिमाषादीनां च वक्ष्यते ॥ २० ॥

तद्वदिति । सविस्तराणामपि कुधान्यानां मुद्गादीनां माषादीनां च उद्देशमात्रमेव भविष्यतीत्यर्थः । माषादीनां चेति चकारेण मांसफलशाकवर्गेषु चोद्देशमात्रमेव भविष्यतीत्युक्तं समुच्चीयते । अनेन पाठेन मुद्गादीनां धान्यत्वं सूच्यते, तेन मुद्गादयः शिम्बीधान्येषु पठ्यन्ते । कुधान्येति कुत्सितानि धान्यानि कुधान्यानि ॥ २० ॥

अथ कुधान्यवर्गः ।

कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः॥२१॥

कुधान्यान्याह,—कोरदूषकेत्यादि । कोरदूषकः कोद्रवः;श्यामाकस्त्रिविधः श्यामाकः, उष्ट्रश्यामाकः, हस्तिश्यामाकश्चेति; श्यामाकशब्देन तोयश्यामाक उच्यते, उष्ट्रश्यामाकः स्थूलश्यामाकः, हस्तिश्यामाकः श्यामिकेति लोके; नीवारः उडिकाधान्यं, तद् द्विविधम्—एकं धान्यसदृशविटपं धान्यक्षेत्रजं, द्वितीयं महादलकाण्डं तु सलिलजं, तत्र सलिलजं सलिलवृद्धिमात्रस्तम्बप्ररोहं रक्तशूकं च, तदेव प्रशान्तिकेति तन्त्रान्तरेऽपि पठ्यते; वरकः वरटिका शाकम्भरी भूमौ प्रायशः; उद्दालकः वनकोद्रवः; प्रियङ्गु कङ्गुनिकेति लोके; मधुलिका मर्कटहस्ततृणम्; तद्भेदो नान्दीमुखी; कुरुविन्दकः व्रीहिगुरुः; गवेधुकः तृणविशेषः, 'गलगोधूम' इति लोके, देशान्तरे तु 'गरल' इति लोके, अन्ये तु प्रभृतिग्रहणाद् गवेधुकशब्दं गृह्णन्ति; सरः सरकर्णिका; वरुकः 'बह' इति लोके, अन्ये तु वरुकशब्दं प्रभृतिग्रहणाद् गृह्णन्ति; तोदपर्णी स्वनामप्रसिद्धा; मुकुन्दः मुलुन्द; वेणुयवः वंशफलम् । शेषाणि तु वनचारिभ्यो ज्ञेयानि । प्रभृतिग्रहणेन झण्टीघर्मूटीजोन्नलिकादयः ॥ २१ ॥

उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः ॥
श्लेष्मघ्ना बद्धनिस्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥ २२ ॥
कषायमधुरस्तेषां शीतः पित्तापहः स्मृतः ॥
कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः ॥ २३ ॥

उष्णा इति । बद्धनिस्यन्दाः बद्धमूत्राः । तेषामेव केषांचिद्वैशेषिकं गुणमाह,—कषायमधुरा इति । स कोरदूषाः श्यामाका इति केचित् पठन्ति । तत्र बहुवचनं श्यामाकानां त्रिविधत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥

कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः ॥
यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रूक्षाः कफहराः स्मृताः ॥२४॥

प्रियङ्गुगुणमाह,—कृष्णेति । प्राधान्यं कफहरत्वादिगुणापेक्षम् ॥ २४ ॥

मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा ॥

मधूलिकानान्दीमुखगुणमाह,—मधूली इति । तथा मधुरशीतलस्निग्धेत्यर्थः ॥—

विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः ॥ २५ ॥

वरकमुकुन्दकयोर्गुणमाह,—विशोषीति । विशोषी द्रवधातोः । भूयिष्ठं अतिशयेन ॥ २५ ॥

रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णाः कटुपाकिनः ॥
बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥ २६ ॥

वेणुयवगुणमाह,—रूक्षेति । कुधान्यानां वार्गिकगुणप्रस्तावे बद्धनिस्यन्दा इत्युक्तेपि वेणुयवा बद्धमूत्रा इति पृथक्करणं यदुक्तं तदतिशयप्रतिपादनार्थम् ॥ २६ ॥

मुद्गवनमुद्गकलायमकुष्ठमसूरमङ्गल्यचणकसतीनत्रिपुटकहरेण्वाढकीप्रभृतयो वैदलाः ॥ २७ ॥

शमीधान्यानि गुणकर्मभ्यां निर्दिशन्नाह,—मुद्गेति । मुद्गाः नानाविधा हरितपीतकृष्णरक्तभेदेन; वनमुद्गस्तु वने जायते कृष्णमुद्ग इति प्रसिद्धः, मुद्गिकेति लोके; कलायाः त्रिपुटाः; मकुष्ठकः मोठ; मसूराः द्विविधाः—कृष्णाः पाण्डुराश्च, तत्र कृष्ण-

वर्णा मसूराभिधानाः, पाण्डुवर्णा मङ्गल्यकाभिधानाः; चणकः प्रसिद्धः; सतीनः वर्तुलकः; खल्पाः त्रिपुटाः, हरेणुः खल्पवर्तुलः; आढकी तुवरी । वैदला इति एषां वैदला इति संज्ञा, न पुनरन्वयार्थेन वैदलसंज्ञा; एवं हि विदलानामिति वैदला इति माषकुलत्थादिष्वपि वैदलत्वं स्यात्; तेन "वल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम्। वर्जयेत्बालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च" इत्यादिषु वैदलत्वेन मुद्गादिषु निषेधः, तेन गुल्मेषु माषकुलत्थादयो न निषिध्यन्ते, न हि ते वैदलाः॥२७॥

कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ॥
बद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥ २८ ॥
नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः ॥
प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः ॥२९॥

मुद्गगुणमाह,—नात्यर्थमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा बद्धवर्चसः ॥

मसूरगुणमाह,—विपाक इति ॥—

मकुष्ठकाः कृमिकराः

मकुष्ठगुणमाह,—मकुष्ठका इति ॥—

कलायाः प्रचुरानिलाः ॥ ३० ॥

कलायगुणमाह,—कलाया इति ॥ ३० ॥

आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ॥

आढकीगुणमाह,—आढकीति ॥—

वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥ ३१ ॥
कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥
त एव घृतसंयुक्तास्त्रिदोषशमनाः परम् ॥ ३२ ॥

चणकगुणमाह,—वातला इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया बद्धवर्चसः ॥

हरेणुसतीनावाह,—हरेणव इति ॥—

ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः ॥ ३३ ॥

ऋते मुद्गमसूरयोराध्मानकरत्वमाह,—ऋत इति । ऋते विना, मुद्गमसूरयोः स्वजात्यपेक्षया आध्माननिषेधः, न पुनः सर्वथाध्माननिषेधः ॥ ३३ ॥

माषो गुरुर्भिन्नपुरीषमूत्रः
स्निग्धोष्णवृष्यो मधुरोऽनिलघ्नः ॥
सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषा-
द्बलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥ ३४ ॥

वैदलत्वेनाप्राप्तान् माषादीनाह,—माष इति । भिन्नपुरीषमूत्रः द्रवपुरीषमूत्रः, सन्तर्पणः तृप्तिकरः, बलं उपचयशक्तिलक्षणं, वृष्यत्वशुक्रलत्वे श्रुतिवृद्धिकरत्वे, "न पित्तकफावहश्च" इति क्वचित् ॥ ३४ ॥

कषायभावान्न पुरीषभेदी
न मूत्रलो नैव कफस्य कर्ता ॥
स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्द्रः
सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥ ३५ ॥

राजमाषानाह,—कषायेति । अलसान्द्रः राजमाषः । कषायरसप्रभावात् कफहारित्वमवृष्यत्वं च ज्ञेयम् । स्वादुः इति रसे ॥ ३५ ॥

माषैः समानं फलमात्मगुप्त-
मुक्तं च काकाण्डफलं तथैव ॥

आत्मगुप्तकाकाण्डयोर्गुणमाह,—माषैरिति । आत्मगुप्तः कपिकच्छुः, तस्या फलं आत्मगुप्तं; काकाण्डफलं अश्वकः कपिकच्छुसदृशशिम्बः काकाण्डः 'शूकरसिंबी' इति लोके ॥—

आरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा
रूक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ॥ ३६ ॥

आरण्यमाषगुणमाह,—आरण्यमाषा इति । आरण्यमाषाणां रूक्षत्वाविदाहित्वे च स्वजात्यपेक्षया ॥ ३६ ॥

उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ॥
शुक्राश्मरीगुल्मनिषूदनश्च
सांग्राहिकः पीनसकासहारी ॥ ३७ ॥

कुलत्थानाह,—उष्ण इति । उष्णः वीर्येण । कफमारुतघ्नः इति कफमारुतौ भिन्नौ मिलितौ च हन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिक्का-
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ॥
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः ॥ ३८ ॥

वन्यकुलत्थमाह,—आनाहेति । गुदकीलः अर्शांसि ॥ ३८ ॥

ईषत्कषायो मधुरः सतिक्तः
सांग्राहिकः पित्तकरस्तथोष्णः ॥
तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः
स्निग्धो व्रणालेपन एव पथ्यः ॥ ३९ ॥
दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्र-
स्त्वच्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च ॥

तिलमाह,—ईषदिति । ईषत्कषायोऽनुरसत्वेन, मधुरः मुख्यरसेन, ईषत्तिक्तोऽनुरसत्वेन वा । व्रणालेपन एव पथ्य इति एतेन तिलानामालेपन एव व्रणे पथ्यत्वं अभ्यवहारेषु पुनरपथ्यत्वमेव; अन्ये पुनः 'स्निग्धो व्रणे सर्वत एव पथ्यः' इति पठन्ति, सर्वतः इति पञ्चदशधाप्रसरप्रदुष्टेष्वित्यर्थः, अन्ये तु द्विव्रणीयोक्तेभ्यो दोषहन्तृभ्यो लेपेभ्यः सर्वेभ्यः पथ्यतम इत्यर्थः । दन्तेभ्यो हितः दन्त्यः । त्वचे हितः त्वच्यः । केशेभ्यो हितः केश्यः[1] ॥ ३९ ॥—

---

१ 'त्वच्यः' इति पाठान्तरम् ।

तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो
मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥ ४० ॥

तिलानामुत्तममध्यमाधमत्वमाह,—तिलेष्विति । असितः कृष्णः, सितः श्वेतः, अन्ये इति पीतहारितलोहिताः ॥ ४० ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ॥
व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं
प्रबद्धमूत्रो बहुवातवर्चाः ॥ ४१ ॥
स्थैर्याग्निमेधास्वरवर्णकृच्च
सपिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ॥
मेदोमरुत्तृड्हरणोऽतिरूक्षः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ ४२ ॥

यवमाह,—यव इति । हिमश्चेति चकारः कषायानन्तरं बोद्धव्यः । तेन मधुररसाचकारसमुच्चितं कषायत्वं हीनमिति ज्ञेयम् । व्रणेषु पथ्यस्तिलवत् इति तिलो यथा व्रणे लेपे वातपित्तकफेषु च शस्यते, तथा यवोऽपि । नित्यमिति वचनेन अविदग्धविदग्धाभिन्नाशुद्धत्वाद्यवस्थासु इत्यर्थः; अन्ये तु नित्यग्रहणेन व्रणे यवाभ्यवहारेणापि हितमिच्छन्ति । प्रबद्धमूत्रः अल्पमूत्रः, अतएव प्रमेहिणां हितः । बहुवातवर्चा इति वातोऽत्र कुक्षिवातोऽभिप्रेतः, अन्यथा मेदोमरुत्तृड्हरण इति विरुध्यते । स्थैर्यं वयःस्थापनकारित्वम् । मेदोमरुत्तृड्हरणः इति मेदोवातं तृष्णां च हन्तीत्यर्थः; यदि वा मेदसावृतो मरुन्मेदोमरुत् तं सावरणं हन्ति, स्रोतःशोधकत्वात् । निरावरणे तु रूक्षशीतकषायकटुपाकैर्नातिवर्धको नातिप्रत्यनीकः । यवोऽकषाय इति केचित् । तत्रेषत्कषाय इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

एभिर्गुणैर्हीनतरैस्तु किंचिद्
विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥

अतियवगुणमाह,—एभिरिति । अतियवाः निःशूकाः कृष्णारुणयवा एव । अशेषैर्गुणैरतियवान् विद्यादित्यर्थः । अन्ये तु पठन्ति—"यवेभ्योऽपि यवान् शेषान्" इति । तत्रातियवयविकादयोऽशेषशब्दवाच्याः । तत्र यविका निःशूकाः स्वल्पाः॥—

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च
बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ॥ ४३ ॥
स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता
सन्धानकृत् श्लेष्मकरः सरश्च ॥

गोधूमगुणमाह,—गोधूमेति । स्थिरः वयःस्थापनकारी । स्निग्धोऽतिशीतः इति अतिशब्दः काकाक्षिगोलकवदुभयत्रापि संबध्यते । श्लेष्मकरः इति नवगोधूमः, पुराणगोधूमस्तु वसन्तेऽप्युपयोगार्हत्वान्न श्लेष्मकरः ॥ ४३ ॥—

रूक्षः कषायो विषशोषशुक्र-
बलासदृष्टिक्षयकृद् विदाही ॥ ४४ ॥
कटुर्विपाके मधुरस्तु शिम्बः
प्रबन्धविण्मारुतपित्तलश्च ॥

सामान्यशिम्बिगुणमाह,—रूक्ष इति । विषशोषमेहेति केचित् पठन्ति ॥ ४४ ॥—

सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ॥ ४५ ॥
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना
ज्ञेयाः कटूष्णा रसपाकयोश्च ॥

वर्णविशेषेण शिम्बादीनां गुणमाह,—सितेति । सिताः शुक्लाः, असिताः कृष्णाः । यथोदितास्ते गुणतः प्रधानाः इति असितात् कृष्णात् सितः प्रधानः, पीतादसितः प्रधानः, रक्तादपि पीतः । गुणैः रसवीर्यविपाकलक्षणैः, प्रधानाः श्रेष्ठाः । अन्ये तु यथोदितास्ते गुणतस्तथार्द्राः इति पठन्ति । अत्रायमर्थः—ये शिम्बा येन प्रकारेण रसपाकयोरुदिताः, ते तथैवार्द्रा ज्ञेयाः, नतु शुष्काः ॥ ४५ ॥—

सहाद्वयं मूलकजाश्च शिम्बाः
कुशिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बाः ॥ ४६ ॥
ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च
बलप्रदाः पित्तनिबर्हणाश्च ॥

सहाद्वयमिति सहाद्वयं मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ । मूलकजाश्च शिम्बा-इति मूलकशिम्बी कुशिम्बी । वल्लीशिम्बी शुकशिम्बी । अन्ये तु मूलकपर्णिकाश्चेति पठन्ति । तत्र मूलकपर्णी शोभाञ्जकः ॥ ४६ ॥—

विदाहवन्तश्च भृशं विरूक्षा
विष्टभ्य जीर्यन्त्यनिलप्रदाश्च ॥ ४७ ॥
रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च
सर्वे स्मृता वैदलिकास्तु शिम्बाः ॥

इदानीं वैदलानां मुद्गादीनां सतीनान्तानामार्द्रशिम्बीगुणमाह,—विदाहवन्तश्चेति । विष्टभ्य जीर्यन्ति गुडगुडाशब्दं कृत्वा पाकं गच्छन्तीत्यर्थः । वैदलिकास्तु शिम्बाः मुद्गादीनामार्द्रफलिकाः । शुष्कनिर्गतत्वचां तु प्रागुक्त एव गुणः ॥ ४७ ॥—

कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः ॥ ४८ ॥
उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी
पित्तोल्वणा स्यात् कटुका विपाके ॥
पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः
सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी ॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षः कफमारुतघ्न-
स्तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥ ४९ ॥

शमीधान्यसामान्यादेव कुसुम्भातसीसर्षपगुणमाह,—कटुर्विपाके इति रसे, च पाके च कटुक इत्यर्थः । मधुरोऽनिलघ्नः

इत्यन्ये पठन्ति । उष्णातसीति। सिद्धार्थकः श्वेतसर्षपः। रक्तसर्षपगुणमाह,—तथेति । असितसर्षपः रक्तसर्षपः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अनार्तवं व्याधिहतमपर्यागतमेव च ॥
अभूमिजं नवं चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतम् ५०

त्याज्यमाह,—अनार्तवमिति । अनार्तवं अन्यर्तुजातम् । व्याधिहतं कुङ्कुमादिना हतम् । अपर्यागतं अपक्वम् । अभूमिजं ऊषरोपलकादिसविषभूमिजं; यस्य धान्यस्य या चोचिता भूमिः ततोऽन्यत्र भूमौ जातमित्यपरे । नवं चापीति चकारेण नवस्यानतिदोषकारिता सूच्यते । धान्यशब्देन शूकशमीधान्यानि गृह्यन्ते ॥ ५० ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ॥

नवादीनां गुणमाह,—नवमिति । वर्षं यावत् । अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजननम् । लघु संवत्सरोषितमिति लघु पुराणमिति वाच्येऽत्र संवत्सरोषितमिति यत् करोति तज्ज्ञापयति—प्रथमवर्षादूर्ध्वं द्वितीयं वर्षं यावत् पुराणं गुणवच्च भवति, तदूर्ध्वं तु नीरसत्वान्न गुणकरमिति । उक्तं च—"वर्षोषितं सर्वधान्यं परित्यजति गौरवम् । न तु त्यजति तद्वीर्यं क्रमशो विजहाति तत् ॥" माषचणकादयस्तु नूतना एव स्वकार्यकरणसमर्था इत्येके ॥—

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥ ५१ ॥

विरूढमाह;—विदाहीति । विरूढं अङ्कुरजननशक्तिरहितमित्यर्थः, अन्ये विरूढं अङ्कुरितमित्याहुः, ईषद्भृष्टं चणकमुद्गादि विरूढं आहुरपरे ॥ ५१ ॥

शाल्यादेः सर्षपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ॥
कालप्रमाणसंस्कारमात्राः संपरिकीर्तिताः ॥ ५२ ॥

उपसंहारमाह,—शाल्यादेरिति । भागशः कालप्रमाणं संवत्सरोषितमित्यनेनोक्तम्। संस्कारः यथा—गुरोरपि व्रीहेः संस्कारवशाल्लाजा लघवः, मात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी हीना मध्यमोत्तमा चेति । "लघु पथ्यतमं प्रोक्तं गुर्वपथ्यतमं स्मृतम् । यत् पाकं गच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम्" इति । कुधान्यवर्गः ॥ ५२ ॥

अथोर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥

तद्यथा—जलेशया, आनूपा, ग्राम्याः, क्रव्यभुज, एकशफा, जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गाः । एतेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला अनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा—जङ्घाला, विष्किराः, प्रतुदा, गुहाशयाः, प्रसहाः, पर्णमृगा, बिलेशया, ग्राम्याश्चेति । तेषां जङ्घालविष्किरौ प्रधानतमौ ॥ ५३ ॥

अन्नं भक्तरूपं चोक्तम्। प्रधानव्यञ्जनं मांसमाह,—तद्यथेति । ग्राम्यशब्देन एकशफशब्देन च ग्राम्याः, शफः खुरः; क्रव्यभुक्शब्देन च गुहाशयाः प्रसहाश्च, क्रव्यं मांसम्; जाङ्गलशब्देन जङ्घालविष्किरप्रतुदपर्णमृगबिलेशया इति त्रयोदश भेदाः षट्स्वेवान्तर्भूताः; संख्येयनिर्देशादेव षट्संख्यायां लब्धायां षड्ग्रहणं प्रतुदादिभेदा हि एतेष्वेवावरुध्यन्ते तेन षड्वर्गा इति नियमार्थं; अन्येऽपि जङ्घालादिभेदा भविष्यन्तीति सूचनार्थमिति अपरे । अयं षड्भेदः संक्षेपेणोत्तरोत्तरप्राधान्यज्ञापनाय। वर्गाणामुत्तरोत्तरप्राधान्यमाह,—एतेषामिति । पुनर्द्वैविध्यमाह,—ते पुनरिति । द्वैविध्यकथनं जाङ्गलत्वेनानूपत्वेन च वक्ष्यमाणभेदानां गुणानुगमाय । जाङ्गलस्याष्टविधत्वमाह,—तत्रेति । ते सर्वे अत्रैव वक्ष्यन्ते । तेषां मध्ये कस्य प्राधान्यमित्याह—तेषामिति । जाङ्गलविष्किराविति क्वचित् ॥ ५३ ॥

तावेणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रपृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्घाला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या बस्तिशोधनाश्च ॥ ५४ ॥

कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा ॥
संग्राही रोचनो बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥ ५५ ॥

जङ्घालविष्किरावाह,—तावेणेत्यादिना । यौ जङ्घालविष्किरौ कथ्येते इत्यर्थः । एणः कृष्णहरिणः, हरिणः गौरहरिणः, ऋक्षः नीलाण्डः 'रोरु' इति प्रसिद्धः, कुरङ्गः चतुरगतिः 'चतुरङ्ग' इति लोके, करालः अधोनिष्क्रान्तदन्तः हिमवदादिपर्वतेषु 'कस्तूरीमृगः' इति लोके, कृतमालाः बहवः सङ्घातचारिणो मृगाः देशान्तरे लोकादवगन्तव्याः, शरभः अष्टापदः उष्ट्रप्रमाणो महाशृङ्गः पृष्ठगतचतुष्पादः काश्मीरे प्रसिद्धः, श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रोऽतिदुष्टः 'कर्कटक' इति कार्तिकपुरे, पृषतः बिन्दुचित्रितः 'चित्तल' इति लोके, चारुष्कः चारुशरीरः स्वल्पतनुः मृगभेद एव, मृगमातृका अल्पा पृथूदरा चतुरङ्गस्त्री भेदलीति लोके । प्रभृतिग्रहणात् कोटकारादयः । जङ्घालाः इति प्रशस्तजङ्घावन्तः । तेषां सामान्यगुणमाह,—कषाया इत्यादि । तीक्ष्णाः इति तीक्ष्णगुणकर्मत्वात् । बस्तिशोधनाः इति अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रमूत्राघातादिषु पथ्याः मूत्रविरेककारिण इत्यर्थः॥५४॥

मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ॥

तेषां मध्ये कृष्णहरिणगुणमाह,—मधुर इति। एणस्य षड्रसत्वेऽपि कषायमधुरोत्कटत्वात्कषायमधुर इत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ५६ ॥

बद्धविण्मूत्रः इति एतेनातीसारिणां प्रमेहिणां च हित इत्युक्तं, एणस्तु प्रमेहिणामहितः, बस्तिविशोधनत्वात् ॥ ५६ ॥

एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते ॥
न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥५७॥

सूत्रेण एणहरिणयोर्भेदमाह,—एण इति ॥ ५७ ॥

शीतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका ॥
सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्काऽरुचिप्रणुत् ॥ ५८ ॥

मृगमातृकामाह,—शीतासृगिति ॥ ५८ ॥

लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्तिकावर्तकनप्तृकावार्तीकचकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकुतित्तिरिकुरुवाहकयवालकप्रभृतयस्त्याहला विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च ॥ ५९ ॥

लावः प्रसिद्धः; तित्तिरिः कृष्णतित्तिरिः चित्रपक्षः; कपिञ्जलः गौरतित्तिरिः; वर्त्तीरः कपिञ्जलाणूकः कपिञ्जलादल्पो वर्तिकातः किञ्चिन्महान् वर्तिकसदृश एव, 'घर्घरा' इति लोके; वर्तिकावर्तकौ तद्भेदौ; नप्तृका लोके घुड्डुरुकाभिधा हूङ्कारकारिणी अल्पा पाण्डुरोदरा; वार्तीकाः वर्तिचटकाः स्वल्पाः संघातचारिणः 'वगेडा' इति लोके; चकोरः रक्ताक्षो विषसूचकः स्वनाम्ना ख्यातः; कलविङ्कः कालचटकः भृङ्गराजाद्भिन्नः, अपरे भृङ्गराजमाहुः, अन्ये तु रक्तशिरसं कृष्णग्रीवं ग्रामचटकाकारं कलविङ्कमाहुः; मयूरः प्रसिद्धः; क्रकरः लावान्तकः कपिञ्जलात् स्थूलः, 'कय' इति लोके; उपचक्रः क्रकरभेदः कृशचञ्चुर्मदाविलः; कुक्कुटः प्रसिद्धः; सारङ्गः चातकः, अन्ये कृष्णकर्बुरश्चातकाकारो विष्किरः; शतपत्रः दार्वाघाटः, 'काष्ठकुट्टक' इति लोके; कुतित्तिरिः तित्तिरभेदः पाण्डुः कपिलः; कुरुवाहकः कुरुकुरुकः; यवलाकः यवगुडुकः। प्रभृतिग्रहणेनैवंजातीयाः। विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराः; त्रिभिश्चरणयुगलचञ्चुभिराहन्ति विलिखन्ति इति त्र्याहलाः। एतेषां सामान्यगुणमाह,—लघवः शीतमधुरा इत्यादि। अन्ये लावादिवर्तिकादिवर्गयोर्गुणान् श्लोकेन पठन्ति,—"वर्गौ स्वादुरसावेतौ कषायानुरसौ लघू। वातपित्तहरौ नातिशीतलौ बस्तिशोधनौ ॥" वर्गाविति अत्रापि स एवार्थः ॥ ५९ ॥

संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः ॥
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥ ६० ॥

तेषां मध्ये लावकगुणमाह,—संग्राहीति। सन्निपाते तु पूजित इति पूजितः प्रशस्त इत्यर्थः। सामान्यगुणकथने दोषशमन इति वचनादत्र सन्निपातवचनात् च वातादीन् व्यस्तान् समस्तानपि हन्तीत्यर्थः। अथवा सन्निपातज्वरे निवृत्ते पुनरागमननिवृत्तये प्रयोज्य इत्यर्थः। अत्र केचित् पठन्ति,—"गैरिकः पांशुलश्चैव. पौण्ड्रको दर्भरस्तथा। लावश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तित्तिरिर्द्विविधः स्मृतः—" इति। गैरिकपांशुलौ प्रसिद्धौ, पौण्ड्रकदर्भकौ देशान्तरे लोकादवगन्तव्यौ। तित्तिरिर्व्याख्यातः। अस्याग्रे केचित् गैरिकपांशुलपौण्ड्रकदर्भकभेदेन गुणान् पृथग्भिन्नान् पठन्ति। एतच्च न बहुसंमतम्। तस्मान्न पठन्ति ॥ ६० ॥

ईषद्गुरूष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्धनः ॥
तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥ ६१ ॥

हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः ॥
रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ॥ ६२ ॥
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ॥

कृष्णतित्तिरिगुणमाह,—ईषदिति। ईषद्गुरुत्वं लावकापेक्षया। सर्वग्रहणं रक्तदुष्टिम्लप्राप्तये। गौरतित्तिरिगुणमाह,—रक्तेति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥—

वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबलवर्धनाः ॥ ६३ ॥
लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ॥

क्रकरगुणमाह,—वातपित्तेति। उपचक्रगुणमाह,—तथा इति क्रकरसदृशगुणा इत्यर्थः ॥ ६३ ॥—

कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्योऽरुचौ हितः ६४
मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत् ॥
स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः ॥ ६५॥

मयूरगुणमाह,—कषायः इति। दृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृदिति चक्षुःश्रवणेन्द्रियदार्ढ्यकारीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

बृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद् ग्राम्यो गुरुस्तु सः ॥
वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः ॥ ६६ ॥

वनकुक्कुटमाह—वन्यो वनजातः। ग्राम्यकुक्कुटमाह—तद्वत् इति। वनकुक्कुटवदित्यर्थः। गुरुस्तु इति वन्योऽपि गुरुः, ग्राम्यस्तु गुरुतर इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्ष्वेडकडिण्डिमाणवकशतपत्रकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्गुलीगिरिशलट्वालट्वाषकसुगृहीखञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतय प्रतुदाः६७

प्रतुदानाह,—कपोतेति। कपोतः वनवासी पाण्डुक इति लोके, स च नानाविधः; पारावतः गृहदेवकुलालयः; भृङ्गराजः भ्रमरको धूम्याटसदृशः 'पक्षिराज' इति लोके; परभृतः कोकिलः; कोयष्टिः कोयङ्गका दीर्घजङ्घा 'कोयङ्ग' इति लोके; कुलिङ्गः वन्यः ग्राम्यचटकाकारः; गृहकुलिङ्गः पुण्ड्रचटकः 'ग्रामचटक' इति लोके; गोक्ष्वेडः गोनर्दः; डिण्डिमाणकः डिण्डिमोत्कटध्वनिः; शतपत्रः राजशुकः; मातृनिन्दकः प्रियात्मकः 'पुत्ररञ्जक' इति लोके; भेदाशी पुत्रशुकः, भेकाशीति केचित्, तत्रापि स एवार्थः; शुकसारिके प्रसिद्धे; वल्गुली गदुलिकेति लोके; गिरिशः गिरिवर्तिका, पर्वतवाहीत्येके; लट्वा फेञ्जीतकः रक्तपुच्छाधोभागः, अन्ये भरद्वाजभेदमाहुः, 'लाट' इति लोके, अन्नदूषकः द्वितीयफेञ्जातकः, अन्ये सस्थानचञ्चवाकृतिचञ्चुभागः दीर्घः पुच्छादिलक्षणेन प्रतुदं विहङ्गमाहुः; सुगृही पीतमस्तको 'बया' इति लोके; खञ्जरीटः सितासितवर्णो द्रुतललितगतिः, 'कवडिया' इति लोके; हारीतः हरितपीतवर्णः 'हारिताष' इति लोके; दात्यूहः कालकण्ठकः 'रायुक' इति लोके। प्रभृतिग्रहणात् गोपापुत्रसारपदेन्द्रादयश्चरकोक्ताः। प्रतुदाः इति प्रतुद्य भक्षयन्तीति हेतोः ६७॥

कषायमधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः ॥
पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः ॥ ६८ ॥

एषां सामान्यगुणमाह,—कषायेत्यादि। फलाहारा मरुत्करा इति फलाहारत्वेन वातकराः। फलाहारत्वं स्वभावकथनं; वातकरत्वं न कलायादिवत्, किंतु मांसान्तरापेक्षया न वातं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः ॥

तेषां मध्ये भेदाशिगुणमाह,—सर्वदोषकरस्तेषामिति। मलदूषकः इति वातादिदोषजननो मूत्रादिमलदूषकश्चेति स्वभावेन दोषाणां मलानां च दूषयितेत्यर्थः। केचित् सर्वदोषकरस्थाने सर्वदोषहर इति प्रमादपाठं दृष्ट्वा सर्वदोषहरस्य च मलदूषकत्वासंभवेन मलदूषकस्थाने 'गलदूषक' इति पठन्ति। तच्च प्रमादजत्वान्नादेयम् ॥—

कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥ ६९ ॥

काणकपोतगुणमाह,—कषायेति। चकारोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन काणकपोतोऽपि त्रिदोषकोपनो मलदूषयितेति चकारेण पूर्वानुवृत्तं समुच्चीयते। काणकपोतो वनवासी पाण्डुकपोतः, अन्ये अरुणवर्णकमपि कपोतमाहुः ॥ ६९ ॥

रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च ॥
विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥ ७० ॥

पारावतगुणमाह,—रक्तेत्यादि। विशदः पिच्छिलविपरीतः ७०

कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्धनः ॥
रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः ॥ ७१ ॥

गृहकुलिङ्गगुणमाह,—कुलिङ्ग इति। रक्तेति। वेश्म गृहम् ॥ ७१ ॥

सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतयो गुहाशयाः ॥ ७२ ॥

गुहाशयानाह,—सिंहेत्यादि। सिंहः पराक्रमी निद्रालुः, व्याघ्रः विकृतमुखो निद्रालुः हिंस्रः, वृकः कुक्कुरसदृशः पशुः क्षुद्रः, तरक्षुः मृगशत्रुः व्याघ्रविशेषः 'जरख' इति लोके, ऋक्षो भल्लूकोऽतिलोमशः 'रिंछ' इति लोके, द्वीपी व्याघ्रभेदः चित्रव्याघ्रः 'चित्रक' इति लोके, मार्जारः बिडालः, अत्र च मार्जारो गुहाशयत्वात् आरण्यबिडालो बोद्धव्यः, शृगालः प्रसिद्धः, मृगेर्वारुः मृगभक्ष्यः शृगालाकृतिः 'हरिणाडुव' इति लोके। प्रभृतिग्रहणद्वांतादंष्ट्रप्रभृतयः। गुहासु पर्वतविवरेषु शेरत इति गुहाशयाः॥७२॥

मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः ॥
उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥ ७३ ॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—मधुरा इत्यादि ॥ ७३ ॥

काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिरल्लिश्येनगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः ॥ ७४ ॥
एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ॥
रसवीर्यविपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः ॥ ७५ ॥

प्रसहानाह,—काकेत्यादि। काकः प्रसिद्धः; कङ्कः दीर्घवक्त्रो महाप्रमाणः, उक्तं च,—"कङ्कः स्यात् कङ्कमल्लाख्यो बाणपत्रार्हपक्षकः। लोहपृष्ठो दीर्घपादः पक्षाभ्यः पाण्डुवर्णभाक्"—इति; कुररश्चीरलयाकारः नादोत्थापितमत्स्यः हस्तमत्स्यग्राही 'कुरल' इति लोके प्रसिद्धः; चाषः इन्द्रनीलमणिसदृशपक्षः शस्तदर्शनः 'करटाशन' इति लोके प्रसिद्धः; भासः गोकुलचारी गृध्रविशेषः श्वेतशिखावान्; शशघाती चीरलयाकारो महाचरणनखः प्रहारेण शशकाहरणशीलः शशाघ्निरिति लोके प्रसिद्धः, अन्ये पाजीत्याहुः; उलूकः कौशिकः; चिरल्लिः चिल्हः; श्येनः सिखानो गरुडान्वयः; गृध्रः मांसाशी योजनदृष्टिः; प्रभृतिग्रहणेन धूमार्ताशीकरपत्रिकादयो गृह्यन्ते। प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहाः। तेषां सामान्यं गुणमाह,—एते इत्यादि। एते वायसादयः सिंहादिभिः समानाः तुल्या इति संबन्धः। वायसः काकः। ते केषु समाना इत्याह,—रसवीर्यपाकेषु। विशेषात् अतिशयेन, शोषिणे राजयक्ष्मिणे ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

मद्गुमूषिकवृक्षशायिकावकुशपूतिघासवानरप्रभृतयः पर्णमृगाः ॥ ७६ ॥

पर्णमृगानाह,—मद्ग्विति। मद्गुमूषिकः मालुयासर्पः; अन्ये तु मद्गुमूषिकौ भिन्नावाचक्षते, तत्र मद्गुः पूर्वार्थ एव, मूषिकः वृक्षमूषिकः; वृक्षशायिका वृक्षमर्कटिका 'गिली'ति लोके; अवकुशः गोलाङ्गुलो वानरविशेषः; पूतिघासः वृक्षबिडालः सुगन्धिवृषणः 'कर्पूरक' इति लोके; वानरः मर्कटः। प्रभृतिग्रहणादेवंजातीयाः अन्येऽपि। प्रायेण वृक्षस्थायित्वात् पर्णमृगाः॥७६॥

मधुरा गुरवो वृष्याश्चक्षुष्या शोषिणे हिताः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासार्शःश्वासनाशनाः ॥ ७७ ॥

एतेषां सामान्यगुणमाह,—मधुरा इत्यादि ॥ ७७ ॥

श्वाविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलोपाकलोमशकर्णकदलीमृगप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकुलमहाबभ्रुप्रभृतयो बिलेशयाः ॥ ७८ ॥

बिलेशयानाह,—श्वाविदिति। श्वावित् सूचीसदृशरोमयुक्ता 'सिंहा' इति लोके; शल्यकः वृक्षशकलः बृहद्गोधानुकारी 'साला' इति लोके; गोधाशशौ प्रसिद्धौ; वृषदंशः ग्राममार्जारः, अन्ये वनमार्जारमाहुः; लोपाकः शृगालभेदः, 'लाङ्गलक' इति लोके; लोमशकर्णः नलत्करः; कदली महाबिडालसमो व्याघ्राकारः कदलीहण्ड इति पौण्ड्रे प्रसिद्धः, अन्ये सर्पविशेषमाहुः, अपरे कदलीमृगमिति समस्तं पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः; मृगप्रियकः गोनसः; अजगरः महासर्पः; सर्पः पुनरल्पो राजीलमण्डलीदर्वीकरभेदात् त्रिविधः; मूषिकः भूमिमूषिकः; नकुलः भुजङ्गशत्रुः; तद्भेदः महाबभ्रुः; प्रभृतिग्रहणाद् गण्डकजाहकप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः। बिलशायित्वात् बिलेशयाः ॥ ७८ ॥

वर्चोमूत्रं संहतं कुर्युरेते
वीर्ये चोष्णाः पूर्ववत् स्वादुपाकाः ॥
वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते च कुर्युः
स्निग्धाः कासश्वासकार्श्यापहाश्च ॥ ७९ ॥

एतेषां सामान्यगुणमाह,—वर्च इत्यादि । संहतं सान्द्रं, अन्ये तु 'संग्राहका बद्धमूत्राः' इति पठन्ति ॥ ७९ ॥

कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ॥
नातिशीतलवीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥ ८० ॥

तेषामेव केषांचिदेव गुणविशेषमाह,—कषायेति । वातेन साधारणः मध्यस्थः साधारणदेशवत्, न चायं वातं कोपयति न च वातशमं करोति, माधुर्याद्वातशमहेतुः, कषायाच्च शैत्याच्च अहेतुरिति साधारणत्वम् ॥ ८० ॥

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका स्मृता ॥
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी ॥ ८१ ॥

गोधेत्यादि ॥ ८१ ॥

शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।
प्रियको मारुते पथ्योऽजगरस्त्वर्शसां हितः ॥ ८२ ॥
दुर्नामानिलदोषघ्नाः कृमिदूषीविषापहाः ॥
चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्धनाः ॥ ८३ ॥
दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः ॥
मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥ ८४ ॥

दूषीविषापहाः इति विषमेव दावाग्निवातातपाद्यभिभवेन मन्दतां गतं विषपीतस्य वा विषं दूषीविषम् । सर्पाः सामान्यसर्पाः । दर्वीति दर्वीकरा दर्वीफणकरा इत्यर्थः । दीपकाः राजिमन्तः ॥ ८२—८४ ॥

अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रबस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ॥ ८५ ॥

ग्राम्यानाह,—अश्वाश्वतरेति । अश्वः घोटकः; अश्वायां गर्दभेन जनितः अश्वतरः 'वेसर' इति लोके; गौः प्रसिद्धा; खरः गर्दभः; उष्ट्रः करभः; बस्तः छगलः; उरभ्रः मेषः; मेदःपुच्छकः दुम्बकः, अन्ये एडकमाहुः । प्रभृतिग्रहणात् वेकप्रभृतयः । प्रायो ग्रामवासित्वात् ग्राम्याः ॥ ८५ ॥

ग्राम्या वातहराः सर्वे बृंहणाः कफपित्तलाः ॥
मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्धनाः ॥ ८६ ॥

तेषां सामान्यं गुणमाह,—ग्राम्या वातहरा इति ॥ ८६ ॥

नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ॥
छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥ ८७ ॥

अथ छागलगुणमाह,—नातिशीत इति । अल्पस्नेहगौरवाभ्यामल्पकफः, उष्णानुबन्धादल्पशैत्यादल्पपित्तः, कटुतिक्तव्यायामाल्पाम्बुसेवनात् अनभिष्यन्दी अल्पाभिष्यन्दी दोषधातुमलस्रोतसामल्पक्लेदप्राप्तिजनन इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

बृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु ॥

मेषगुणमाह,—बृंहणमिति । औरभ्रं मांसं यद्यपि पित्तश्लेष्मकरमत्रोक्तं, तथापि सातिशयं पित्तं श्लेष्माणं च करोतीति विप्रचण्डाचार्यमतम् ॥—

मेदःपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभ्रसदृशं गुणैः ॥ ८८ ॥

मेदःपुच्छगुणमाह,—मेद इति ॥ ८८ ॥

श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ॥
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥ ८९ ॥

गव्यगुणमाह,—श्वासकासेत्यादि ॥ ८९ ॥

औरभ्रवत्सलवणं मांसमेकशफोद्भवम् ॥

सलवणं ईषल्लवणम् । 'शफः' खुरः ।—

अल्पाभिष्यन्द्ययं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥ ९० ॥

अल्पेत्यादि ॥ ९० ॥

दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ॥
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः॥९१॥
अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ॥
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥ ९२ ॥

सर्वेषामेव जाङ्गलानामल्पाभिष्यन्दित्वं माभूदित्याह,—दूर इति । जनशब्दोऽत्र ग्रामवाची, तेन दूरे ग्रामतो गृहा इत्यर्थः; अन्ये दूरे जनान्तेति पठित्वा व्याख्यानयन्ति,—दूरे जनानामन्तो गृहीतो निलयो यैर्मृगैर्विहङ्गैश्च ते तथा । दूरे पानीयगोचराः इति दूरे पानीयविषयाः पानीयाद् दूरनिवासिन इत्यर्थः । ये मृगाश्चेति चकारात् सर्पादयः । अतीवासन्ननिलयाः इति अतिशयेन ग्रामासन्नगृहा इत्यर्थः । समीपोदकगोचराः इति पानीयसमीपभूमिचारिण इत्यर्थः । अत्रापि चकारात् धन्वानूपचारिणामजावितित्तिरीणां जाङ्गलपठितानामपि मिश्रगोचरत्वान्नात्यभिष्यन्दित्वम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा—कूलचराः, प्लवाः, कोषस्थाः, पादिनो, मत्स्याश्चेति ॥ ९३ ॥

आनूपवर्गप्रकारानाह—आनूपवर्गस्त्विति । अनुगता आपोऽस्मिन्निति सजलस्थलात्मको देशः, तद्भवाः आनूपाः । कूलं नद्यादितटं तत्र चरन्ति भक्षयन्ति भ्रमन्ति च ये ते कूलचराः । प्लवन्ते पानीये तरन्ति ये ते प्लवाः । कोशः शङ्खादीनां संपुटः, तत्र तिष्ठन्तीति कोशस्थाः । पादिनः पादवन्तः । मत्स्याः प्रसिद्धाः ॥ ९३ ॥

तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरण्यगवय प्रभृतयः कूलचराः पशवः ॥ ९४ ॥

तत्र कूलचरानाह,—तत्रेति । गजः हस्ती, गवयः गोसदृशः, महिषः प्रसिद्धः, रुरुः शरदि शृङ्गत्यागी, तल्लक्षणं उच्यते—"विकटबहुविषाणः शम्बराकारदेहः सलिलतटचरत्वाच्छम्बरेभ्यो विचित्रः । त्यजति शरदि शृङ्गं रौत्यतोऽसौ रुरुः स्यात् पृथुलमृगविशेषः प्रायशश्चेदिदेशे", चमरः केशमृत्युः गोसदृशः, सृमरः महाशूकरः, अन्ये तु महाश्वाकारः चमरान्तकः; रोहितो लोहितवर्णो मृगजातिः. अन्ये तु 'रोहिष' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च कच्छशूर इत्यर्थः, अपरे फलशूकरमाहुः; वराहः शूकरः, खड्गः गण्डकः, गोकर्णः गोसदृश-

कर्णः 'गोन' इति प्रसिद्धः, कालपुच्छकः चलत्कृष्णपुच्छकः, ओन्द्रः पानीयबिडालः 'ओदन' इति लोके, न्यङ्कुः 'न्यंगुण' इति लोके, अरण्यगवो वन्यगौः ॥ ९४ ॥

वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः ॥
शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्धनाः ॥९५॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—वातेत्यादि । शीतलाः इति अत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेनौष्ण्यमपि केषांचित् द्रष्टव्यम् ९५

विरूक्षणो लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः ॥
स्वाद्वम्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥ ९६ ॥
गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् ॥
विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्धनम् ॥ ९७ ॥

तेषां केषांचिदेव गुणविशेषमाह,—विरूक्षण इति । समुदितौ कफवातौ हन्ति केवलं तु कफं करोत्येव, गजादिषु विरूक्षण-कफघ्नत्वादि स्वजात्यपेक्षं परिणतिविशेषात् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः ॥
निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्धनो मांसदार्ढ्यकृत् ॥ ९८ ॥

स्निग्धोष्णमिति । वृष्यः पुंस्त्ववर्धन इति च द्वयं श्रुतिवृद्धि-प्राप्तये ॥ ९८ ॥

रुरोर्मांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ॥
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्धनम् ॥ ९९ ॥
तथा चमरमांसं तु स्निग्धं मधुरकासजित् ॥
विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनम् ॥ १०० ॥
सृमरस्य तु मांसं च कषायानुरसं स्मृतम् ॥
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्धनम् ॥ १०१ ॥
स्वेदनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥
स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्धनम् ॥ १०२ ॥
कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ॥
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥ १०३ ॥
गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम् ॥
विपाके मधुरं चापि रक्तपित्तविनाशनम्[1] ॥ १०४ ॥

रुरुमांसमिति । स्वेदनं स्वेदजनकं, बृंहणमिति बृंहणं देहवृद्धिकरं, वृष्यं शुक्रलं, तर्पणं तृप्तिजनकम् । पित्र्यमिति पितृभ्यो हितम्, ॥ ९९—१०४ ॥

हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवकबकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारीमुखनन्दीमुखमद्गूत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतवारलप्रभृतयः प्लवाः संघातचारिणः ॥ १०५ ॥

प्लवानाह,—हंसेत्यादि । हंसः कलस्वरो ललितगतिः प्रसिद्धः; सारसः लक्ष्मणो रक्तशिराः प्रसिद्ध एव; क्रौञ्चः क्रौञ्चिरः; चक्रवाकः द्वन्द्वचरः निशावियोगी; कुररः अस्य प्रसहेष्वपि पाठः तेन उभयेषामपि गुणा बोद्धव्याः, अन्ये तु कङ्कमल्लसदृशजलचरं कुररमाहुः; कादम्बः कलहंसः अतिधूसरपक्षः, अन्ये तु रक्तचञ्चूशिरःकृष्णपादादीनां लक्षणेन कृत्वा 'कयंब' इति पठन्ति; कारण्डवः शुक्लहंसभेदोऽल्पः, अन्ये करहवमाहुः, उक्तं च,—"कारण्डवः काकवक्त्रो दीर्घाङ्घ्रिः कृष्णवर्णभाक्—" इति; जीवञ्जीवकः विषदर्शनमृत्युः; बकः पाण्डुरपक्षः प्रसिद्धः; बलाका बकभेदः 'बगुली' इति लोके; पुण्डरीकः नलिननयनः; प्लवः महाप्रमाणः प्रसेवकगलः 'सगड' इति लोके; शरारीमुखः खदिरवर्णो 'गिर्गराटी' इति लोके; नन्दीमुखः पत्राटी आटीभेदः; मद्गुः जलकाकः; उत्क्रोशः कुररभेदः मत्स्याशी; काचाक्षः कपर्दिपाकः 'बहुडी' इति लोके; मल्लिकाक्षः शुक्लशबलः; शुक्लाक्षः तद्भेदः, अन्ये तु मलिनचञ्चुचरणो हंसभेद एव इत्याहुः; पुष्करशायिका पद्मपत्रशायिका; कोनालकः श्यामपृष्ठश्वेतोदरः 'पानीयवर्तिका' इति लोके; अम्बुकुक्कुटिका जलकुक्कुटी कृष्णवर्णा, 'बुडियाक' इति लोके; मेघरावः चातकः, अन्ये तु चातकं विष्किरेष्वामनन्ति; श्वेतवारलः शुक्लपक्षः प्रसेवकगलः 'ज्येष्ठबलाका' इति लोके । प्रभृतिग्रहणात् आरामण्डितुण्डकामृणालकण्ठादयः ॥ १०५ ॥

रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥ १०६ ॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—रक्तेत्यादि ॥ १०६ ॥

गुरूष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः ॥
बृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो वातविकारनुत् ॥ १०७ ॥

केषांचिद्विशेषगुणमाह,—गुरूष्ण इति । अन्ये पुनरत्र सारसक्रौञ्चकुररकारण्डवकादम्बकजीवञ्जीवकानामपि विशिष्टं गुणं पठन्ति, तन्नातिप्रसिद्धमिति न लिखितम् ॥ १०७ ॥

शङ्खशङ्खणकशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः ॥ १०८ ॥

कोशस्थानाह—शङ्खेति । शङ्खः प्रसिद्धः; शङ्खणकः क्षुद्रशङ्खः शङ्खभेद एव; शुक्तिः समुद्रजा सिम्पिः; शम्बूकः आवर्तकोशः, सांखुला इति लोके; भल्लूकः कवर्दकः, अन्ये शम्बूकभेदमाहुः । प्रभृतिग्रहणात् वोडिकजलशुक्तिशम्बूकभेदा बहुविधा गृह्यन्ते ॥ १०८ ॥

कूर्मकुम्भीरकर्कटककृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः ॥ १०९ ॥

पादिनमाह,—कूर्मेति । कूर्मः कच्छपः, स तु नानाविधः वर्तुलदीर्घमहदादिभेदेन; कुम्भीरः अपि नानाभेदः घडियालगोधादिभेदेन; कर्कटः अपि द्विविधः कृष्णशुक्लभेदेन; शिशुमारः हत्याकारोन्तर्वक्त्रो बहिर्निःश्वासमुक् सोऽपि द्विविधो वर्तुलदीर्घभेदेन, दीर्घफाणित इति लोकाः प्राहुः, स एवात्र गृह्यन्ते पादित्वात् । प्रभृतिग्रहणात् माहाक्षः ॥ १०९ ॥

शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः ॥
शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्धनाः ॥

[1] 'वातपित्तविनाशनम्' इति पाठान्तरम् ।

तेषां कोशस्थानां पादिनां चैकगुणत्वादुभयोर्वर्गयोर्गुणमेकीकृत्याह,—शङ्खकूर्मादय इति ॥ ११० ॥

कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः ॥
शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥१११॥

तेषां मध्ये कस्यचिद्गुणमाह,—कृष्णेत्यादि ॥ १११ ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च ॥११२॥

मत्स्यानाह,—मत्स्यास्तु इति ॥ ११२ ॥

तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो-नादेयाः ॥ ११३ ॥

तत्र नादेयानाह,—तत्रेति । रोहितः घनशल्कलः प्रसिद्धः, पाठीनः पुनरशल्कल एव दीर्घो निर्मलः सोऽपि 'बोयाल' इति लोके प्रसिद्ध एव, वर्मिः सर्पाकारो मत्स्यः, गोमत्स्यः स्वनामप्रसिद्धः, "कृष्णमत्स्यस्तु शकली बहुकण्टकसंयुतः । कषायवर्णो रक्ताक्षः कथितो मत्स्यवेदिभिः ॥" वागुञ्जारः 'वाहंस' इति लोके, सहस्रदंष्ट्रः महापाठीनः, शेषास्तु कैवर्तेभ्यो ज्ञेयाः' । प्रभृतिग्रहणाच्छफरादयः ॥ ११३ ॥

नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः ॥
रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः ॥११४॥

तेषां सामान्यगुणमाह—नादेया इत्यादि ॥ ११४ ॥

कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनः ॥
रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः ॥ ११५ ॥

नादेयानामेव केषांचिद्गुणविशेषमाह,—कषायेति । शष्पं बालतृणं, शैवलं शैवालम् ॥ ११५ ॥

पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ॥
दूषयेदम्लपित्तं तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥ ११६ ॥
मुरलो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥

पाठीनमाह,—पाठीन इति । पिशिताशनः मांसभक्षकः ११६

सरस्तडागसंभूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥
महाह्रदेषु बलिनः, स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः ॥११७॥

सरस्तडागादिजान् मत्स्यानाह,—सर इति । ह्रदः 'द्रह:' इति लोके ॥ ११७ ॥

तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरुलरुनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥ ११८ ॥

सामुद्रानाह,—तिमिरिति। तिमिः महत्तमो मत्स्यः; तिमिङ्गिलः ततोऽपि महत्तमः; कुलिशः 'कुडिरा' इति लोके; नन्दिवारलकः 'समुद्रशिम्बाकः' इति लोके; मकरः हिंस्रदंष्ट्रकः; गर्गरः स्वनाम्ना प्रसिद्ध; चन्द्रकः पार्श्वेषु कण्टकवलयितो वर्तुलो मत्स्यः; राजीवः बह्वायतः स्वनामप्रसिद्धः; शेषास्तु समुद्रतीरवासिभ्यो ज्ञेयाः । प्रभृतिग्रहणादन्येऽपि तेभ्य एव ज्ञेयाः ॥ ११८ ॥

सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ॥
उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्धनाः ॥११९॥

सामुद्रमत्स्यानां सामान्यगुणमाह,—सामुद्रा इत्यादि ॥११९॥

बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः ॥
समुद्रजेभ्यो नादेया बृंहणत्वाद्गुणोत्तराः ॥ १२० ॥
तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्ट्यकौप्यौ गुणोत्तरौ ॥
स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणाधिकाः

सामुद्रादीनां सारतरत्वमाह,—समुद्रजा इति । गुणोत्तराः गुणोत्कृष्टाः । तेषामिति तेषां नादेयमत्स्यानाम् ॥१२०॥१२१॥

नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः ॥
सरस्तडागजानां तु विशेषेण शिरो लघु ॥ १२२ ॥
अदूरगोचरा यस्मात् तस्मादुत्सोदपानजाः ॥
किंचिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ॥१२३॥
अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ॥
उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् ॥ १२४ ॥
इति आनूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः ॥

नादेयादिमत्स्यावयवानां गुरुलाघवमाह,—नादेया गुरवो मध्ये इति । स्निग्धत्वादिति । आस्यं मुखम् । सरस्तडागेति अदूरगोचराः अदूरविषयाः अल्पव्यायामा इत्यर्थः । उत्सोदपानजाः गिरिप्रस्रवणजाः । अधस्तादिति महाभिष्यन्दी इति दोषधातुमलस्रोतसामतिशयक्लेदकारीत्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा कृत्वा पठन्ति, तदुच्यते—"हृदयस्थान्ननिर्यासवाहिस्रोतोमुखानि यत् । भुक्तं लिम्पति पैच्छिल्यादभिष्यन्दि तदुच्यते । वैशद्यात् कफहन्तृत्वात्तान्येव विवृणोति यत् । तदुक्तमनभिष्यन्दि द्रव्यं द्रव्यविशारदैः"—इति ॥ १२२–१२४ ॥

तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्म्यचारिणां च मांसानि अभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहृतपरिणताल्पासंपूर्णवीर्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति ॥ १२५ ॥

मांसमनुपादेयमाह,—तत्रेति । पूतिः शटितः; हतशब्दो व्याधिविषसर्पैः प्रत्येकं संबध्यते । दिग्धः विषादिलिप्तः, विद्धः शस्त्रादिविद्धः, जीर्णः वृद्धः, कृशः दुर्बलः । असात्म्यचारिणां अनुचिताहारभक्षिणाम् । कस्मादनुपादेयानीत्याह,—यस्मादिति । बालानां असंपूर्णवीर्यत्वादित्यर्थः । असात्म्यचारिणामनुपादेयत्वे हेतुः सूत्रकारेण निबन्धकारैश्चानुक्तोऽपि स्वयमूह्यः ॥ १२५ ॥

एभ्योऽन्येषामुपादेयं मांसमिति ॥ १२६ ॥

मांसमुपादेयमाह,—एभ्य इति । दोषरहितं गुणवत्, ग्राह्यमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

अरोचकं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्तितम् ॥
विषव्याधिहतं मृत्युं बालं छर्दिं च कोपयेत् ॥१२७॥
कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितम् ॥
क्लिन्नमुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपणम् ॥ १२८ ॥

शुष्कादीनां दोषमाह,—अरोचकमिति । शुष्कं मांसमरोचकं प्रतिश्यायं च करोतीत्यध्याहारः । मृत्युमिति अत्रापि करोती"

त्यध्याहारः । क्लिन्नं शटितम् । उत्क्लेशः थूत्करणम् । असात्म्यचारिणां दोषः स्वयमप्यूह्यः ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

स्त्रियश्चतुष्पात्सु, पुमांसो विहङ्गेषु, महाशरीरेषु अल्पशरीरा, अल्पशरीरेषु महाशरीराः प्रधानतमाः; एकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीराः प्रधानतमाः ॥ १२९ ॥

गुणवन्मांसप्रसङ्गेन लिङ्गाद्यधिकृत्याह,—स्त्रिय इति । चतुष्पदां मध्ये स्त्रियः प्रधानतमाः, विहङ्गानां मध्ये पुमांसः पुरुषाः प्रधानतमाः । महाशरीरेष्वित्यादि महाशरीरेषु खड्गिमहिषादिषु, अल्पशरीराः आनूपा एव रुरुप्रभृतयः प्रधानतमाः । अल्पशरीरेष्विति अल्पशरीराः विष्किरा लावादयः, तेषु महाशरीराः, कृशमांसस्य निषिद्धत्वात् ॥ १२९ ॥

स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद्यथा-रक्तादिषु शुक्रान्तेषु धातुषु उत्तरोत्तरास्तु गुरुतरास्तथा सक्थिस्कन्धक्रोडशिरःपादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्त्राणि ॥ १३० ॥

शिरः स्कन्धं कटी पृष्ठं सक्थिनी चात्मपक्षयोः ॥
गुरुपूर्वं विजानीयाद्धातवस्तु यथोत्तरम् ॥ १३१ ॥
सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदाहृतः ॥
पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम् १३२॥
उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् ॥
पक्षोत्क्षेपात्समो दृष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम्१३३॥

स्थानादिकृतमित्यादि । रक्तादिधातूनां गुरुलाघवमुक्त्वा इतरावयवानाह,-तद्यथेति।यथोत्तरं गुरवः।सक्थिनी ऊरू,स्कन्धः बाहुशिरः, क्रोडः हृदयस्थानं, पश्चाद्भागस्थितौ पादौ, अग्रिमभागस्थितौ करौ, कालेयकं वृक्कं, यकृत् कालखण्डं दक्षिणभागस्थितम् । द्वयमधिकृत्याह,—शिर इति । स्कन्धात् शिरो गुरुः, पृष्ठात् कटिः । सक्थिनी चात्मपक्षयोरिति सक्थिनी द्वे ते च आत्मपक्षयोः स्वांशयोर्यथापूर्वं गुरुणी ज्ञेये; तेन सक्थ्न उत्तरभागापेक्षया पूर्वो भागो गुरुरित्यर्थः । अन्ये तु आमपक्वयोरिति पठन्ति, पक्वादाममांसं गुरु इति व्याख्यानयन्ति, तन्न पञ्जिकाकाराभ्यां दूषितत्वात् । जेज्जटस्तु शिर इत्यादि संग्रहश्लोकत्वेन पठति,तदपि पञ्जिकाकारौ न मन्येते। सर्वस्यापि शरीरस्य मध्ये को भागो गुरुरित्याह,—सर्वस्येति । स्त्रीपुरुषविभागेनाह,—पूर्वभाग इति । पूर्वभागः उपरिष्टाद्भागः। पक्षिणामाह,—उरोग्रीवमिति । पूर्वभागः उपरिष्टाद्भागः । पक्षोत्क्षेपात्समो दृष्ट इति समः नातिगुरुर्नातिलघुरित्यर्थः १३०-१३३

अतीव रूक्षं मांसं तु विहङ्गानां फलाशिनाम् ॥
बृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम् ॥१३४॥
मत्स्याशिनां पित्तकरं वातघ्नं धन्वचारिणाम् ॥

आहारविशेषेणापि मांसेषु रौक्ष्यादिविशेषमाह,-अतीव रूक्षमिति। फलाशिनां मांसमितरमांसापेक्षया रूक्षम् ॥ १३४ ॥—

जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादैकशफास्तथा ॥१३५॥
प्रसहा बिलवासाश्च ये च जाङ्गालसंज्ञिताः ॥
प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥
अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा ॥ १३६ ॥

उक्तवर्गाणां गुरुलाघवमाह—जलजेति । अतः अस्मात् लघुत्वादल्पाभिष्यन्दित्वाच्च । अन्यथा इति महाभिष्यन्दिनो गुरवश्चेत्यर्थः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ च अल्पसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्वशरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यकृत्प्रदेशवर्तिनस्तानाददीत; प्रधानालाभे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्लिष्टमुपादेयं मांसमिति॥१३७॥

प्रमाणेति । स्वजातौ आत्मीयजातौ । अल्पसाराः तुच्छबला इत्यर्थः । सत्यां कृत्स्नशरीरप्राप्तौ गुणवच्छरीरावयवग्रहणं निर्दिशन्नाह,—सर्वेति । यकृत्प्रदेशवर्तिशब्देन यकृत्प्रदेशे या दीर्घाकारा मांसवर्तयो भवन्ति ता इह गृह्यन्ते । एतेन समस्तशरीरप्राप्तावपि विशिष्टशरीरावयवग्रहणमुक्तम् । अन्ये तु 'सर्वप्राणिनां सर्वशरीरेभ्यः प्रधानतमा या वर्तिर्भवति तामाददीत' इति पठन्ति ।मांसलेषु अवकाशेषु या वर्तयो भवन्ति ता ग्राह्या इति व्याख्यानयन्ति । तदलाभे मध्यमवयःस्थं सामान्यदेशजमपि ग्राह्यमित्याह—प्रधानालाभे इति । मध्यमवयस्थं मांसमिति मध्यमवयःस्थस्य तरुणस्येत्यर्थः । अन्ये मध्यं वयःस्थमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च मध्यं ग्राह्यमिति तद्वयःस्थस्य प्राणिन इत्यर्थः । सद्यस्कं सद्योहतमांसम् । अक्लिष्टं मनोऽनुकूलम् १३७

भवति चात्र ।

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः ॥
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते१३८

इति मांसवर्गः ।

इदानीमुक्तं सर्वं गुरुलाघवहेतुं सुखस्मरणार्थमेकीकृत्य श्लोकेन निर्दिशन्नाह,—चर इति । परीक्ष्यते इति चरादिभिः सर्वैः प्रत्येकं संबध्यते । चरः शब्दोऽत्र आहारविहारयोर्वर्तते । तद्यथा—कस्मिन्देशेऽयं विहरति धन्वनि अनूपे वा जले वा वियति वा, किं पुनरयमाहरति अतिगुरु अतिलघु वा शीतमुष्णं वा स्निग्धं रूक्षं वा; तत्तदाहारविहारगुणभावितशरीरधातोर्मृगस्य पक्षिणो वा तत्तद्गुणमेव मांसमिति भावः । आहारो यथा—'शष्पशैवालभोजना' इत्यादि । विहारो यथा—'अतीवासन्ननिलया' इत्यादि । शरीरावयवाः परीक्ष्यन्ते । तद्यथा—'उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरुः स्मृतं' इत्यादि । स्वभावो यथा-'स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जला' इति । स्वभावोऽत्राचार्येण नोक्तः सर्वत्रैव चरादिषु अष्टास्वपि स्वभावस्यानुषङ्गात् । धातवस्तु यथोत्तरमित्यादि धातुपरीक्षा । क्रिया यथा—'उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतं' इत्यादि । लिङ्गं यथा—'स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गेषु' इति । प्रमाणमिति 'महाशरीरेषु अल्पशरीरा' इत्यादि । संस्कारो यथा—'स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितं च यत् । यथोत्तरं लघु' इत्यादि । मात्रा

चास्मिन् इति 'गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते'; मात्रा चेति चकारात् अग्निरपि परीक्ष्यते, तेनाग्निबलापेक्षिणी द्रव्यगुरुलाघवापेक्षिणी च मात्रा । तदेवं चरादीन् परीक्ष्य मांसेषु गुरुलाघवं वाच्यमित्यर्थः । इति मांसवर्गः ॥ १३८ ॥

अत ऊर्ध्वं फलान्युपदेक्ष्यामः ।

तद्यथा—दाडिमामलकबदरकोलकर्कन्धुसौवीरसिञ्चितिकाफलकपित्थमातुलुङ्गाम्राम्रातककरमर्दपियालनारङ्गजम्बीरलकुचभव्यपारावतवेत्रफलप्राचीनामलकतिन्तिडीकनीपकोशाम्राम्लीकाप्रभृतीनि ॥ १३९ ॥

अथ फलवर्गः—दाडिमेत्यादि । दाडिमामलके प्रसिद्धे; बदरं महत्; कोलं मध्यप्रमाणं बदरं; कर्कन्धु अल्पं; सौवीरं महत्तमं आमपक्वावस्थासु मधुरं मरुदेशजं; सिंचितिकाफलं तद्भेद एव अतिमधुरो मुष्टिप्रमाण उत्तरापथजः; कपित्थं स्वनामप्रसिद्धं; मातुलुङ्गं बीजपूरकः; आम्रं प्रसिद्धं; आम्रातकं आम्रफलसदृशं, आम्राटकमिति लोके; करमर्दः स्वनामप्रसिद्धः; पियालः चारः मधुराम्लफलः प्रायशो मगधेषु; नागरङ्गजम्बीरलकुचानि प्रसिद्धानि; भव्यं आरुकं कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धं, अन्ये तु कर्मरङ्गफलं भव्यमाहुः, भव्यं तालफलोपमं वल्कलसंहतिमात्रमित्यपरे; पारावतः कामरूपे फलं पाककाले धवललोहितं मधुराम्लं च; वेत्रफलं पद्मबीजसमं; प्राचीनामलकं प्राग्देशोद्भवं 'पानीयामलकं' इति लोके; तिन्तिडीकं वृक्षाम्लं; नीपं कदम्बफलं; कोशाम्रं 'कौसिम्ब' इति प्रसिद्धं; अम्लिका प्रसिद्धा चिंचा वक्रफला । प्रभृतिग्रहणादेवंजातीयान्यन्यान्यपि ॥ १३९ ॥

अम्लानि रसतः पाके गुरूण्युष्णानि वीर्यतः ॥
पित्तलान्यनिलघ्नानि कफोत्क्लेशकराणि च ॥१४०॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—अम्लानीत्यादि । अम्लानि अम्लरसोत्कटानि ॥ १४० ॥

कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलम् ॥
दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविबन्धनम् ॥ १४१ ॥
द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं चाम्लमेव च ॥
त्रिदोषघ्नं तु मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥ १४२ ॥

एषां केषांचिद्गुणविशेषमाह,—कषायानुरसमिति । नातिपित्तलमिति अम्लदाडिमफलविशेषणं ईषत्पित्तकरमित्यर्थः । चरकेऽपि 'सर्वं पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्' इत्यत्र भट्टारकहरिचन्द्रेण दाडिमग्रहणं निरस्य 'अन्यत्रामलकात्' इत्येष एव पाठः पुरस्कृत इति पञ्जिकाकारौ, जेज्जटस्तु अम्लदाडिमः पित्तं न करोति न शमयतीति व्याख्यानयति ईषत्पित्तलपाठं च युक्तं मन्यते । सर्वमपि मधुराम्लं मधुररसोत्कटं मधुरमित्युच्यते अम्लरसोत्कटमम्लमित्युच्यत इति द्विविधम् १४१॥१४२

अम्लं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ॥
चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् ॥ १४३ ॥
हन्ति वातं तदम्लत्वात्पित्तं माधुर्यशैत्यतः ॥
कफं रूक्षकषायत्वात् फलेभ्योऽभ्यधिकं च तत् १४४
कर्कन्धुकोलबदरमामं पित्तकफावहम् ॥
पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥ १४५ ॥
पुरातनं तृट्शमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ॥
सौवीरं बदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥ १४६ ॥
कषायं स्वादु संग्राहि शीतं सिञ्चितिकाफलम् ॥
आमं कपित्थमस्वर्यं कफघ्नं ग्राहि वातलम् ॥१४७॥
कफानिलहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु ॥
श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥१४८॥

अम्लमिति फलेभ्योऽभ्यधिकं च तत् अपरेभ्यः फलेभ्यः यदामलकीफलं तत् गुणेन कृत्वा अधिकमित्यर्थः । आमलके प्रभावान्न समानगुणैः कोपः ॥ १४३—१४८ ॥

लघ्वम्लं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥
त्वक् तिक्ता दुर्जरा तस्य वातक्रिमिकफापहा १४९॥
स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मारुतपित्तजित् ॥
मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ॥ १५० ॥
दीपनं लघु संग्राहि गुल्मार्शोघ्नं तु केसरम् ॥
शूलाजीर्णविबन्धेषु मन्देऽग्नौ कफमारुते ॥ १५१ ॥

मांसं कटाहमित्यर्थः । मेध्यं मेधायै हितं, केशरं बीजान्तर्गतं तन्तुजालं चडुभीति लोके ॥ १४९—१५१ ॥

अरुचौ च विशेषेण रसस्तस्योपदिश्यते ॥
पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेसरम् ॥ १५२ ॥
हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं बृंहणं गुरु ॥ १५३ ॥
पित्ताविरोधि संपक्वमाम्रं शुक्रविवर्धनम् ॥
बृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ॥ १५४ ॥

पित्तेति । बद्धकेशरं बद्धतन्तुजालम् । पित्ताविरोधि इति ईषत् पित्तविरोधि ईषत् पित्तशमनमित्यर्थः । अन्येऽपि पित्तलं भवतीत्याहुः ॥ १५२—१५४ ॥

आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवर्धनम् ॥
त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनम् ॥ १५५ ॥

बृंहणमिति । सवाततोदशूला मलस्याप्रवृत्तिः विष्टम्भः, अन्ये गुडगुडाशब्दमाहुः ॥ १५५ ॥

अम्लं तृषापहं रुच्यं पित्तकृत् करमर्दकम् ॥
वातपित्तहरं वृष्यं पियालं गुरु शीतलम् ॥ १५६ ॥
हृद्यं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ॥
पित्तश्लेष्महरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥१५७॥
पारावतं समधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत् ॥
गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥ १५८ ॥
वातापहं तिन्तिडीकमामं पित्तबलासकृत् ॥
ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं संपक्वं कफवातनुत् ॥ १५९ ॥

तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्रफलमुच्यते ॥
अम्लीकायाः फलं पक्वं तद्वद्भेदि तु केवलम् ॥१६०॥
अम्लं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनम् ॥
वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥ १६१ ॥
तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम् ॥
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं जम्बीरं गुरु पित्तकृत् ॥
ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ॥ १६२ ॥

अम्लमिति । गरहरं त्रिदोषहरं च । दुर्जरं दुःखमुत्पाद्य पाकं गच्छति । गुरु चिरपाकि । तृष्णेत्यादि । इमं जम्बीरगुणपाठं पञ्जिकाकारो न मन्यते, 'ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत्' इति दन्तशठशब्देन जम्बीरस्य वक्ष्यमाणत्वात्; जम्बीरनामाभिधत्वाद्युक्तोऽयं पाठ इत्यन्ये ॥ १५६—१६२ ॥

क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनशीतफलतिन्दुकबकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफलपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥ १६३ ॥

कषायरसप्रायमाह—क्षीरवृक्षेति । क्षीरवृक्षाः न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षादयः; जाम्बवं जम्बूः; राजादनं क्षीरिका; तोदनं राजप्रियं शीतफलं रावणाम्लिकेति प्रसिद्धं, कार्श्मीराम्लिकेत्येके; तिन्दुकः कालसारो वृक्षः; बकुलः स्वनामप्रसिद्धः; धन्वनं धनुर्वृक्षफलं 'धामण' इति लोके; अश्मन्तकः यमलपत्रकः 'आसन्त' इति लोके; अश्वकर्णः पूर्वदेशे गन्धमुण्डोऽश्वत्थसदृशः; फल्गुः 'काकोदुम्बरिका' कटुम्बरी इति लोके; परूषकः अल्पास्थिर्मृदुफलः 'फालसा' इति लोके; गाङ्गेरुकी नागबला; पुष्करवर्तिः आमोदमिति उत्तरापथे; बिल्वः प्रसिद्धः; बिम्बी कुन्दरिका । प्रभृतिग्रहणात् टङ्कादयः ॥ १६३ ॥

फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ॥
संग्राहकाणि रूक्षाणि कषायमधुराणि च ॥ १६४ ॥
क्षीरवृक्षफलं तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
कषायं मधुरं साम्लं नातिमारुतकोपनम् ॥ १६५ ॥
अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥
स्निग्धं स्वादु कषायं च राजादनफलं गुरु ॥ १६६ ॥
कषायं मधुरं रूक्षं तोदनं कफवातजित् ॥
अम्लोष्णं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्धनम् १६७
आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ॥
विपाके गुरु संपक्वं मधुरं कफपित्तजित् ॥ १६८ ॥
मधुरं च कषायं च स्निग्धं संग्राहि बाकुलम् ॥
स्थिरीकरं च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥ १६९ ॥
सकषायं हिमं स्वादु धान्वनं कफवातजित् ॥
तद्वद्गाङ्गेरुकं विद्यादश्मन्तकफलानि च ॥ १७० ॥
विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं फल्गुजं तर्पणं गुरु ॥
अत्यम्लमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ॥ १७१ ॥
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परूषकम् ॥
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिबर्हणम् ॥ १७२ ॥
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफकरं गुरु ॥१७३॥
कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ॥
कटुतिक्तकषायोष्णं बालं बिल्वमुदाहृतम् ॥ १७४ ॥
विद्यात् तदेव संपक्वं मधुरानुरसं गुरु ॥
विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत् पूतिमारुतम् ॥ १७५ ॥
बिम्बीफलं साश्वकर्णं स्तन्यकृत् कफपित्तजित् ॥
तृड्दाहज्वरपित्तासृक्कासश्वासक्षयापहम् ॥१७६॥

एषां सामान्यगुणमाह,—फलान्येतानीत्यादि । तेषां केषांचिद् गुणविशेषमाह,—क्षीरवृक्षफलमित्यादि । पूतिमारुतमिति पूतिः सुगन्धिर्मारुतो यस्येति तत् पूतिमारुतम् । पूतिशब्दोऽयं सुगन्धिवाची; यथा–पूतिः खट्वाशः, वनजा मधुकर्कटी पूतिपुष्पेति सुगन्धिपुष्पेत्यर्थः; एतेन पूतिमारुतं सुगन्धिगन्धं पक्वं भवतीत्यर्थः । केचिद्विगन्धिकुक्षिमारुतकरमित्याहुः, तन्नेच्छति गयी । बालपक्वयोर्मध्ये केचित् पटन्ति—'तद्वद्विद्यादसंपक्वं मधुरानुरसं गुरु' इति मध्यावस्थगुणम् । केचिद् 'बालं बिल्वमुदाहृतं' इत्यस्य स्थाने 'आमं बिल्वमुदाहृतं' इति पठन्ति, तन्नेच्छति गयी । ॥१६४—१७६॥

तालनारिकेलपनसमोचप्रभृतीनि ॥ १७७ ॥

मधुरफलान्याह—तालेत्यादि । ताडः ताडी; नारिकेलाः स्वनामप्रसिद्धाः; पनसः बहिःकण्टकी महाफलः 'कटाहल' लोके; मोचः कदलीफलम् । प्रभृतिग्रहणादेवंजातीयानि अन्यानि ॥ १७७ ॥

स्वादुपाकरसान्याहुर्वातपित्तहराणि च ॥
बलप्रदानि स्निग्धानि बृंहणानि हिमानि च ॥१७८॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—स्वाद्वित्यादि ॥ १७८ ॥

फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरु पित्तजित् ॥
तद्बीजं स्वादुपाकं च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥१७९॥
नालिकेरं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् ॥
बलमांसप्रदं हृद्यं बृंहणं बस्तिशोधनम् ॥ १८० ॥
पनसं सकषायं तु स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ॥
मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ॥१८१॥
रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥

तेषां कस्यचिद् गुणविशेषमाह,—फलमिति ॥१७९–१८१॥

द्राक्षाकाश्मर्यमधूकपुष्पखर्जूरप्रभृतीनि ॥ १८२ ॥

अपराण्यपि मधुराण्याह,—द्राक्षेति । द्राक्षा प्रसिद्धा; काश्मर्यं गाम्भारीफलं; मधुकं प्रसिद्धं; खर्जूरं द्विविधं वृक्षविटपभेदेन, त्रिविधमित्यपरे, त्रैविध्यं च वृक्षखर्जूरं द्विविधं इति कृत्वा, तत्र पारसीकेषु देशेषु महत् प्रमाणं स्वादु भिन्नं पिण्डखर्जूरमित्यतो हेतोः ॥ १८२ ॥

रक्तपित्तहराण्याहुर्गुरूणि मधुराणि च ॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—रक्तेत्यादि ॥—

तेषां द्राक्षा सरा स्वर्या मधुरा स्निग्धशीतला १८३॥
रक्तपित्तज्वरश्वासतृष्णादाहक्षयापहा ॥
हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम् ॥ १८४ ॥
केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते ॥
क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥ १८५ ॥
रसे पाके च मधुरं खार्जूरं रक्तपित्तजित् ॥
बृंहणीयमहृद्यं च मधूककुसुमं गुरु ॥
वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ १८६ ॥

तेषां केषांचिद् गुणविशेषमाह,—तेषामिति ॥१८३–१८६॥

वातामाक्षोडाभिषुकनिचुलपिचुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि ॥ १८७ ॥

अपरानपि मधुरविशेषफलानेकजातीयानाह,—वातामेत्यादि। वातामादीनि उरुमाणान्तानि उत्तरापथे जातानि, तत्रैव प्रसिद्धानि। केचित् व्याख्यानयन्ति—तत्र वातामः मज्जमधुरस्निग्धो दीर्घाकारः, अक्षोडो मदनफलाकारफलः मध्ये किंचिदुन्नतरेखान्वितः पर्वतपिलुः 'आखरोट्' इति लोके; अभिषुकः अभिषुरिति लोके, निकोचकं उत्तरापथिकं कोलकफलं उत्तरापथादवगन्तव्यम् । प्रभृतिग्रहणाल्लवलीफलानि ॥ १८७ ॥

पित्तश्लेष्महराण्याहुः स्निग्धोष्णानि गुरूणि च ॥
बृंहणान्यनिलघ्नानि बल्यानि मधुराणि च ॥१८८॥

तेषां सामान्यगुणमाह,–पित्तश्लेष्मकराण्याहुरित्यादि ॥१८८॥

कषायं कफपित्तघ्नं किंचित्तिक्तं रुचिप्रदम् ॥
हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥ १८९ ॥

तेषां मध्ये केषांचिद् गुणविशेष माह,—कषायमिति । लवलीफलं सुगन्धीफलं स्वनामप्रसिद्धम् । तल्लक्षणमुच्यते,— "घनस्निग्धा हरितांशुः प्रपुन्नाटसदृक्च्छदा । सुगन्धिमूला लवली पाण्डुकोमलवल्कला" ॥ १८९ ॥

वसिरं शीतपाक्यं च सारुष्करनिबन्धनम् ॥
विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं शीतलं वातकोपनम् ॥ १९० ॥
विपाके मधुरं चापि रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

वसिरादीनां गुणमाह,—वसिरमिति । वसिरं सूर्यावर्तफलं देशान्तरे ज्ञेयमित्यर्थः, शीतपाक्यं बलाफलं, अरुष्करनिबन्धनं भल्लातकवृन्तम् ॥ १९० ॥—

ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ॥ १९१ ॥
शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद् गुरु ॥
स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैङ्गुदम् ॥१९२॥
शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्णं केशनाशनम् ॥
गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिमम् ॥ १९३ ॥

ऐरावतदन्तशठयोर्गुणमाह—ऐरावतमिति । ऐरावतं ऐरावणिका कृष्णलोहिताल्पफला, दन्तशठं जम्बीरफलं, अन्ये जम्बीरभेदमाहुः, टङ्कं काश्मीरे स्वनामप्रसिद्धं बहुप्रकारं, ऐङ्गुदं इङ्गुदीफलं, अन्ये पुत्रञ्जीवकमाहुः, शमीफलमिति शमीफलं सङ्गरमुच्यते ॥ १९१–१९३ ॥

करीराक्षिकपीलूनि तृणशून्यफलानि च ॥
स्वादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि ॥ १९४ ॥

करीरादिगुणमाह,—करीरेति । करीरः मरुजद्रुमः स्वनामख्यातः; आक्षिकं अक्षिकीफलं; पीलु पीलुफलं; तृणशून्यं मल्लिका, केतकीफलमित्यन्ये । तेषां सामान्यगुणमाह,— स्वादुतिक्तमित्यादि ॥ १९४ ॥

तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च ॥
तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित् ॥१९५॥

तेषां मध्ये पीलुगुणमाह,—तिक्तमिति ॥ १९५ ॥

आरुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकि च ॥
उष्णं कृमिज्वरानाहमेहोदावर्तनाशनम् ॥ १९६ ॥

आरुष्करतौवरफलगुणमाह,—आरुष्करमिति । तुवरकः पश्चिमोदधितीरे ॥ १९६ ॥—

कुष्ठगुल्मोदरार्शोघ्नं कटुपाकि तथैव च ॥
करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तुप्रमेहनुत् ॥ १९७ ॥

करञ्जादीनाह,—करञ्जेति । करञ्जः वृक्षकरञ्जः; किंशुकः पलाशः; अरिष्टः निम्बः। अत्र जन्तुशब्दो विंशतिकृमिवाची १९७

रूक्षोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहम् ॥
तिक्तमीषद्विषहितं विडङ्गं कृमिनाशनम् ॥ १९८ ॥

विडङ्गमाह,—तिक्तमीषदित्यादि ॥ १९८ ॥

व्रण्यमुष्णं सरं मेध्यं दोषघ्नं शोफकुष्ठनुत् ॥
कषायं दीपनं चाम्लं चक्षुष्यं चाभयाफलम्॥१९९॥

हरीतकीमाह,—व्रण्यमुष्णमित्यादि । व्रणेभ्यो हितं व्रण्यं, चक्षुषे हितं चक्षुष्यम् ॥ १९९ ॥

भेदनं लघु रूक्षोष्णं वैस्वर्यं क्रिमिनाशनम् ॥
चक्षुष्यं स्वादुपाक्यक्षं कषायं कफपित्तजित्॥२००॥

बिभीतकफलगुणमाह,—भेदनमिति । स्वादुपाक्यक्षमिति अक्षं कीदृक् स्वादुपाकि ॥ २०० ॥

कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहम् ॥
कषायमीषन्मधुरं किंचित् पूगफलं सरम् ॥ २०१ ॥

पूगफलमाह,—कफपित्तहरमिति ॥ २०१ ॥

जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ॥
कक्कोलकं लवङ्गं च तिक्तं कटु कफापहम् ॥ २०२ ॥

जातीकोशादीन्याह,—जातीकोश इति । जातीकोशः जातीपत्रिका जातिवनीति लोके । कर्पूरं प्रसिद्धम्; जातीकटुकयोः फलमिति जातीफलं प्रसिद्धं; कटुकाफलं लताकस्तूरिकेति पञ्जिकाकारौ, श्रीब्रह्मदेवस्तु लघुकक्कोलकमाह; कक्कोलकं बृहत्ककोलं; लवङ्गं श्रीचन्दनपुष्पम् ॥ २०२ ॥

लघु तृष्णापहं वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ॥२०३॥

तेषां मध्ये कर्पूरगुणमाह,—सतिक्त इति ॥ २०३ ॥—

तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजिता ॥
लताकस्तूरिका तद्वत् शीता बस्तिविशोधनी २०४॥

लताकस्तूरिकामाह,—लताकस्तूरिकेति । लताकस्तूरिका दक्षिणापथे विटपः, शकुनापितुल्यः । बस्तिशोधनी बस्तिबन्धघ्नी ॥ २०४ ॥

पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥
बैभीतको मदकरः कफमारुतनाशनः ॥ २०५ ॥
कषायमधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥
तृष्णाच्छर्द्यनिलघ्नश्च तद्वदामलकस्य च ॥ २०६ ॥
बीजपूरकशम्याकमज्जा कोशाम्रसंभवः ॥
स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापहः२०७

फलानां मज्जानमाह,—पियालेति । पियालमज्जा चारुलीति लोके प्रसिद्धः । शम्पाकः किरमालकः ॥ २०५–२०७ ॥

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ॥
तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तफलमज्जानमाह,—यस्येति । यस्य यस्य फलस्य ये गुणाः यानि कर्माणि चोक्तानि तस्य मज्ज्ञोऽपि तान्येव गुणकर्माणि वदेदित्यर्थः, येन कुर्वन्ति तद्वीर्यम् ॥ २०८ ॥

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ॥
बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणोत्तरम् ॥२०९॥
ग्राह्युष्णं दीपनं तद्धि कषायं कटु तिक्तकम् ॥

किंचिच्छेषमाह,—फलेष्विति । हि यस्मादर्थे । गुणोत्तरं गुणोत्कृष्टम् । ग्राह्युष्णं दीपनं तद्धीति तत् बिल्वं, हि स्फुटम् ॥ २०९ ॥—

व्याधितं कृमिजुष्टं च पाकातीतमकालजम् ॥
वर्जनीयं फलं सर्वमपर्यागतमेव च ॥ २१० ॥

इति फलवर्गः ।

फलेषु हेयादिदोषज्ञापनार्थमाह,—व्याधितमिति । जुष्टं सेवितं, केचिज्जग्धमिति पठन्ति, तत्र जग्धं भक्षितमित्यर्थः । पाकातीतं पाकादतीतमतिगतं अतीतपाककालमित्यर्थः । अकालजमनुचितकालोत्पन्नम् । अपर्यागतं अपक्वम् । इति फलवर्गः ॥ २१० ॥

शाकानि अत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ।

तत्र पुष्पफलाऽलाबुकालिन्दकप्रभृतीनि ॥ २११ ॥

पुष्पफलं कूष्माण्डकः; अलाबूः तुम्बिनी, सा च दीर्घवर्तुलादिभेदादनेकधा; कालिन्दं कृष्णबीजं कूष्माण्डसदृशं कलिन्देति लोके । प्रभृतिग्रहणादेवंविधान्यपराण्यपि ॥ २११ ॥

पित्तघ्नान्यनिलं कुर्युस्तथा मन्दकफानि च ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च ॥ २१२ ॥

एषां सामान्यगुणमाह,—पित्तघ्नानीत्यादि । सृष्टमूत्रपुरीषाणि मूत्रपुरीषप्रवृत्तिकराणि ॥ २१२ ॥

पित्तघ्नं तेषु कूष्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ॥
शुक्लं लघूष्णं सक्षारं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ २१३ ॥
सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ॥
दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातकृत् ॥ २१४ ॥
अलाबुर्भिन्नविट्का तु रूक्षा गुर्व्यतिशीतला ॥
तिक्तालाबुरहृद्या तु वामिनी वातपित्तजित् ॥२१५॥

तेषां विशिष्टगुणमाह,—पित्तघ्नमिति । कफमावहति करोतीति कफावहम् । शुक्लं कार्पासवर्णं परिपक्वमित्यर्थः । सक्षारं ईषत्क्षारं, बस्तिशोधनं बस्तिविबन्धघ्नम् । सर्वदोषहरमिति सर्वग्रहणं रक्तोपसंग्रहार्थं, सर्वदोषसहमित्यन्ये पठन्ति, तत्रायर्थः न करोति न शमयतीत्यर्थः । हृद्यं हृदयाय हितम् । चेतोविकाराः उन्मादापस्मारमूर्च्छामदादयः । भिन्नविट्का द्रवमला ॥ २१३–२१५ ॥

त्रपुसैर्वारुकर्कारुकशीर्णवृन्तप्रभृतीनि ॥ २१६ ॥

अपराण्यपि फलशाकान्याह,—त्रपुसेति । त्रपुसं सुधावासः, 'तेवसा' इति लोके; एर्वारुः लोमशा कर्कटी; कर्कारुः वाडवं त्रपुषं 'खरवारू' इति लोके; शीर्णवृन्तं सुवासकं त्रपुसभेदः, अन्ये तु शीर्णवृन्तं कर्बरमाहुः, एके तु शीर्णवृन्तं पाकावस्थायां यस्य वृन्तं शटितं भवतीत्यर्थः, अपरे तु कर्बरभेदं खुरदपुत्रकमाहुः । प्रभृतिग्रहणाद् बालपाण्डुलावस्थायां गृह्यते ॥ २१६ ॥

स्वादुतिक्तरसान्याहुर्कफवातकराणि च ॥
गुरुविष्टम्भिशीतानि स्वादूनि कफकृन्ति च ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाणि रक्तपित्तहराणि च ॥ २१७ ॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—स्वाद्वित्यादि ॥ २१७ ॥

बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ॥
तत्पाण्डु कफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ॥ २१८ ॥
एर्वारुकं सकर्कारु संपक्वं कफवातकृत् ॥

तेषां केषांचिद्गुणविशेषमाह,—बालमिति । कर्कार्वित्यादि । अयं परिपक्वस्य गुणः, अपक्वस्य तु सामान्यगुणाः ॥ २१८ ॥—

सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् ॥ २१९ ॥
सक्षारं मधुरं चैव शीर्णवृन्तं कफापहम् ॥
भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाष्ठीलनुत् लघु ॥ २२० ॥

शीर्णवृन्तस्यावस्थात्रयेण गुणमाह,—सक्षारमिति । सक्षारमित्यादयो बालस्य गुणाः, भेदनादयो मध्यस्य । आनाहेत्यादि जीर्णस्य; आनाहः आमपक्वाशयजो द्विविधः; अष्ठीला मूत्राष्ठीला न पुनरनिलाष्ठीला, शीर्णवृन्तस्य मूत्रविकारहारित्वादवस्थात्रयेऽपि; आनाहश्चाष्ठीला च आनाहाष्ठीलं तन्नुदतीति ॥२१९॥२२०॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरार्द्रकहिङ्गुजीरककुस्तुम्बुरुजम्बीरकसुमुखसुरसार्जकभूस्तृणसुगन्धककासमर्दककालमालकुठेरकक्षवकखरपुष्पशिग्रुमधुशिग्रुफणिज्झकसर्षपराजिकाकुलाहलावगुत्थगण्डीरतिलपर्णिकावर्षाभूचित्रकमूलक-पोतिकालशुनपलाण्डुकलायप्रभृतीनि ॥ २२१ ॥

वृद्धाः पिप्पल्यादीनि वर्गीकृत्य पठन्ति, तत्र किंचित् संस्कारकं किंचिच्छाकं किंचिद्भेषजं किंचिदाहारयोगीति तान्येवाह,—

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पलीमरिचे द्वे प्रसिद्धे; शृङ्गवेरकं शुण्ठी; आर्द्रकहिङ्गुजीरकाः प्रसिद्धाः; कुस्तुम्बुरुकं धान्यं; जम्बीरः हरितशाकमुत्तरापथे जम्बीरगन्धि किंचिदम्लं; सुमुखः वनबर्बरिका; सुरसा सुरभिपर्णी तुलसीति लोके; अर्जकः श्वेतकुठेरकः; भूस्तृणं रोहिषः, तुम्बाकमन्ये; सुगन्धकः गन्धतृणं, अल्पं भूस्तृणं सुगन्धितृणमिति केचित्, तत्रापि नार्थभेदः; कासमर्दः प्रसिद्धः; कालमालं बर्बरिका; कुठेरकः तद्भेद एव; क्षवकः छिक्काकारः 'छिंकणी' इति लोके; खरपुष्पः मरुबूकः, अन्ये क्षवकभेदमाहुः, केचिद्वोडयिकेत्याहुः; शिग्रुः शोभाञ्जनकः, सुबासमित्यन्ये; मधुशिग्रुः लोहितकुसुमोऽल्पविटपः शोभाञ्जनकभेदः; शुण्ठ इत्यत्र क्वचित्, स च स्वनामख्यातः; फणिज्झकः 'फाणिज' इति लोके, अन्ये मरुबकमाहुः; सर्षपराजिके प्रसिद्धे; कुलाहलः मुण्डितकः; अवगुत्थं वेगनामा काकादनीत्यर्थः; गण्डीरोऽपि द्विविधः स्थलजो जलजश्चेति, तत्र स्थलजो हरितशाकं; तिलपर्णिका चोरकः, श्रीहस्तिनीत्यपरे; वर्षाभूः पुनर्नवा; चित्रकमूलकलशुनाः प्रसिद्धाः; कलायः अत्र त्रिपुटकभेदः, त्रिपुटकस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, केचित् पुनरुक्तभयादग्रे तं पाठं न मन्यन्ते, तेषां मतेऽत्र कलायः त्रिपुटकः; पलाण्डुः लशुनभेदः । प्रभृतिग्रहणादेवंजातीयानि अपराणि ॥ २२१ ॥

कटून्युष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च ॥
कृतान्नेषूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥ २२२ ॥

एषां सामान्यगुणमाह,—कटून्युष्णानीत्यादि । कृतान्नेषु मुद्गयूषादिषु ॥ २२२ ॥

तेषां गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा ॥
शुष्का कफानिलघ्नी सा वृष्या पित्ताविरोधिनी२२३

तेषां मध्ये केषांचिद् गुणविशेषमाह,—तेषामिति । कफावहा स्ववर्गापेक्षया । पित्ताविरोधिनी ईषत्पित्तविरोधिनी ईषत्पित्तशमनीत्यर्थः, पित्तप्रकोपनीति केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च 'सा पित्तशमनी पूर्वं दर्शिता वीर्यवादिना । शास्त्रकारेण निर्दिष्टा सा सत्यं पित्तकोपनी । यथार्द्रा पित्तशमनी शुष्का पित्तप्रकोपनी'—इति ॥ २२३ ॥

स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च ॥
कटूष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् ॥२२४॥
नात्युष्णं नातिशीतं च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥
गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यं च विशेषतः ॥ २२५ ॥

नात्युष्णं नातिशीतं चेति । सितं मरिचं शोभाञ्जनकबीजं, शुक्लमपि मरिचमस्तीत्येके; गुणवन्मरिचेभ्य इति मरिचेभ्यः सकाशादतिशयगुणकारीत्यर्थः ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु ॥
वृष्योष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥ २२६ ॥
कफानिलहरं स्वर्यं विबन्धानाहशूलनुत् ॥
कटूष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यं चैवार्द्रकं स्मृतम् ॥ २२७ ॥

नागरमिति सस्नेहं ईषत्स्नेहम् । लघु आर्द्रकादिति बोद्धव्यम् । विबन्धानाहशूलनुदिति विबन्धः वाताद्यप्रवृत्तिः, आनाहः उदरापूरः ॥ २२६ ॥ २२७ ॥

लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित् ॥
कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्धनुत्॥२२८॥

लघूष्णमिति ॥ २२८ ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्धनम् ॥
कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् ॥ २२९॥
कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका ॥

जीरकद्वयं शुक्लपीतभेदेन । कारवीति कारवी कृष्णजीरकः, उत्तरापथे प्रसिद्धा, कारवी यवानीत्येके, अजमोदेत्यपरे, अन्ये राजिकामाहुः । उपकुञ्चिका स्थूलजीरकः ईषत्कृष्णो 'बृहज्जीरक' इति लोके ॥ २२९ ॥—

भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता ॥ २३० ॥
आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ॥
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशनी२३१
दोषघ्नी कटुका किंचित् तिक्ता स्रोतोविशोधनी ॥

भक्ष्याणि लड्डुकादीनि, व्यञ्जनानि शाकादीनि संस्कृतानि, भोज्यानि अन्नयवागवादीनि, अवचारिता प्रक्षिप्ता । आर्द्रा कुस्तुम्बरीति पुष्पफलोपेतो हरितधान्यविटप आर्द्रा कुस्तुम्बरीत्युच्यते, अल्लेति लोके ॥ २३० ॥ २३१ ॥—

जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ॥२३२॥
सुरभिर्दीपनो रुच्यो मुखवैशद्यकारकः ॥
कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ २३३ ॥
पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥
तद्वत् तु सुमुखो ज्ञेयो विशेषाद्गरनाशनः ॥ २३४ ॥
कफघ्ना लघवो रूक्षास्तीक्ष्णोष्णाः पित्तवर्धनाः ॥
कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभूस्तृणाः ॥ २३५ ॥
मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥
विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ॥ २३६ ॥
कटुः सक्षारमधुरः शिग्रुस्तिक्तोऽथ पिच्छिलः ॥
मधुशिग्रुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ॥२३७॥

जम्बीर इति । सुरसे द्वे श्वेतकृष्णकुसुमे, प्रथमा श्वेता इयं तु कृष्णेति न पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ॥ २३२—२३७ ॥

विदाहि बद्धविण्मूत्रं रूक्षं तीक्ष्णोष्णमेव च ॥
त्रिदोषं सार्षपं शाकं गाण्डीरं वेगनाम च ॥ २३८॥

त्रिदोषं सार्षपमिति 'कफघ्नं सार्षपं शाकमासुरं शाकमेव च' इति क्वचित् । तत्र आसुरि राजिका ॥ २३८ ॥

चित्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरे लघू ॥
वर्षाभूः कफवातघ्नी हिता शोफोदरार्शसाम्॥२३९॥

चित्रक इत्यादि ॥ २३९ ॥

कटुतिक्तरसा हृद्या रोचनी वह्निदीपनी ॥
सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ॥ २४०॥

महत्तद्गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥
तदेव स्नेहसिद्धं तु पित्तनुत् कफवातजित् ॥२४१॥
त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥
विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात्॥२४२॥

कण्ठाय हिता कण्ठ्या । मूलकपोतिका बालमूलकम् । आमं अनग्निपक्वं, स्नेहसिद्धं घृततैलादिपक्वं, मूलकस्य बालमहदामसिद्धशुष्कभेदेनात्र गुणोक्तिः । विष्टम्भीति अमुं केचिदनार्षमवेक्षन्ते, अन्ये तु मन्यन्ते ॥ २४०—२४२ ॥

पुष्पं च पत्रं च फलं तथैव
यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ॥
तेषां तु पुष्पं कफपित्तहन्तृ
फलं निहन्यात् कफमारुतौ च ॥ २४३ ॥

पुष्पमिति । मूलकविषयोऽयं, यद्वत् मूलककन्देषु बालमध्यवृद्धस्निग्धसिद्धशुष्केषु फलनिर्देशस्तद्वत् पुष्पपत्रफलेष्वपि वाच्यः ॥ २४३ ॥

स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च
गुरुः सरः स्वादुरसश्च बल्यः ॥
वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षु-
र्भग्नास्थिसन्धानकरो रसोनः ॥ २४४ ॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
विबन्धगुल्मारुचिकासशोफान् ॥
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तु-
समीरणश्वासकफांश्च हन्ति ॥ २४५ ॥

रसोनभेदमाह,—स्निग्धेत्यादि । पञ्चरसः स्वल्पकन्दः रसोनः, लशुन इत्यर्थः । अनलसादः अग्निमान्द्यम् । जन्तवः कृमयः ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

नात्युष्णवीर्योऽनिलहा कटुश्च
तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ॥
बलावहः पित्तकरोऽथ किंचित्
पलाण्डुरग्निं च विवर्धयेत्तु ॥ २४६ ॥
स्निग्धो रुचिष्यः स्थिरधातुकर्ता
बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च ॥
स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः
स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥ २४७ ॥

नात्युष्णेत्यादि । पलाण्डुः स्थूलनालाग्रपत्रो गुन्द्रालिकाभेदः, स एव सक्षीरो मधुररसः क्षीरपलाण्डुः इत्युच्यते ॥२४६ ॥ २४७॥

कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातलं गुरु ॥
कषायानुरसं चैव विपाके मधुरं च तत् ॥२४८॥

कलायशाकमित्यादि ॥ २४८ ॥

जन्तुघ्नचुच्चूयूथिकातरुणीजीवन्तीबिम्बीतिका-
नदीभल्लातकच्छगलान्त्रीवृक्षादनीफञ्जीशाल्मली-
शेलुवनस्पतिप्रसवशणकर्बुदारकोविदारप्रभृतीनि ॥ २४९ ॥

कषायमधुरशाकमाह,—जन्तुघ्नेत्यादि । चुच्चूः नाडिकाकारपत्रः, 'चुचु' इति लोके; यूथिका वृक्षविशेषः, सा द्विधा ईषच्छ्वेतपुष्पा, अतिश्वेतपुष्पा च; तरुणी स्वनामप्रसिद्धा, अन्ये 'वरुण' इति पठन्ति, वरुणवत्तीक्ष्णशाको जलकूलजः; जीवन्ती जीवा तण्डुलीयसदृशी इत्यन्ये, 'डोडिका' इत्यपरे; बिम्बीतिका कुन्दुरिका तस्याः पत्राण्यत्र गृह्यन्ते; नदीभल्लातकः लीजनकः, अन्ये 'अनन्ताभल्लातक' इति पठन्ति, तत्र अनन्ता लाङ्गलिका 'कलिकारी' इति लोके, भल्लातकवृक्षस्य फलान्यामानि, पल्लवाश्च शाकत्वेनाभिप्रेताः; छगलान्त्री वृद्धदारकस्य पत्राणि, बुहेत्यपरे; वृक्षादनी वन्दाकः वृक्षकलिम्बुकेत्यन्ये; फञ्जीशाको 'वाड' इति प्रसिद्धः, भार्गीमेके मन्यन्ते; शाल्मली प्रसिद्धा; शेलुः श्लेष्मातकः 'लिसा' इति लोके; वनस्पतिप्रसवाः वनस्पतिः उदुम्बरादिः, तस्य प्रसवाः पल्लवाः; शणः प्रसिद्धः; कर्बुदारः श्लेष्मातकभेदः; कोविदारः काञ्चनारः । प्रभृतिग्रहणादेवंजातीयानि अन्यान्यपि शाकानि ॥ २४९ ॥

कषायस्वादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च ॥
कफघ्नान्यनिलं कुर्युः संग्राहीणि लघूनि च ॥२५०॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—कषायेत्यादि ॥ २५० ॥

लघुः पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलो व्रणिनां हितः ॥
कषायमधुरो ग्राही चुच्चूस्तेषां त्रिदोषहा ॥ २५१ ॥
चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती समुदाहृता ॥
वृक्षादनी वातहरा फञ्जी त्वल्पबला मता ॥ २५२ ॥

तेषां केषांचिद्गुणविशेषमाह,—लघुरित्यादि ॥ २५१ ॥२५२

क्षीरवृक्षोत्पलादीनां कषायाः पल्लवाः स्मृताः ॥
शीताः संग्राहिणः शस्ता रक्तपित्तातिसारिणाम् ॥

क्षीरवृक्षाः अश्वत्थादयः; उत्पलानि नीलोत्पलप्रभृतीनि तेषां पल्लवाः ॥ २५३ ॥

पुनर्नवावरुणतर्कार्युरुबूकवत्सादनीबिल्वशाकप्रभृतीनि ॥ २५४ ॥

पुनर्नवेत्यादि । पुनर्नवा श्वेता; वरुणः वृक्षविशेषः स्वनामप्रसिद्धः; तर्कारी अरणिका; उरुबूकः शुक्लैरण्डः; वत्सादनी वत्सपुत्रकः 'वत्सवितया' इति लोके, गुडूचीत्यपरे; बिल्वशाकं बिल्वजं; प्रभृतिग्रहणादन्यानि अपि ॥ २५४ ॥

उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च ॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—उष्णानीत्यादि ॥—

तेषु पौनर्नवं शाकं विशेषाच्छोफनाशनम् ॥२५५॥

विशेषगुणमाह,—तेष्विति ॥ २५५ ॥

तण्डुलीयकोपोदिकाऽश्वबलाचिल्लीपालङ्क्यावास्तूकप्रभृतीनि ॥ २५६ ॥

तण्डुलीयकः 'चुलाइ' इति लोके । उपोदिका पोइ । अश्व-

1 'शीतलं' इति पाठान्तरम् ।

बला मेथिकेत्यन्ये, तत्र, अश्वबला तुरस्कदेशे बृहत्पत्रमेथिकाभेद एव 'हिस्फित्था' इति लोके, तन्त्रान्तरे मेथिका हिस्फित्थयोः पृथग्गुणनिर्देशः कृतः "वातपित्तहरा तिक्ता लघ्वी श्लेष्माविरोधिनी । मेथिका तत्समं किंचित् हिस्फित्थं पुष्टिदं गुरु ॥" चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः, गौडवास्तूकमित्यन्ये, यवशाकमाहुरेके, अन्ये तु यवशाकान्तरमाहुः; पालङ्क्या 'पालङ्' इति लोके; वास्तूकः टङ्कवास्तूकः 'टङ्कचुचू' इति लोके; प्रभृतिग्रहणादपराण्यपि ॥ २५६ ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ॥
मन्दवातकफान्याहू रक्तपित्तहराणि च ॥ २५७ ॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—सृष्टमूत्रेत्यादि ॥ २५७ ॥

मधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः ॥
तेषां शीततमो रूक्षस्तण्डुलीयो विषापहः ॥ २५८ ॥
स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा ॥
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा २५९
कटुर्विपाके कृमिहा मेधाग्निबलवर्धनः ॥
सक्षारः सर्वदोषघ्नो वास्तूको रोचनः सरः ॥२६०॥
चिल्ली वास्तूकवत् ज्ञेया पालङ्क्या तण्डुलीयवत् ॥
वातकृत् बद्धविण्मूत्रा रूक्षा पित्तकफे हिता ॥
शाकमाश्वबलं रूक्षं बद्धविण्मूत्रमारुतम् ॥ २६१ ॥

तेषां विशेषगुणमाह,—मधुर इति । मदापह इति मदः विषमद्यशोणितोत्थो विकारः ॥ २५८-२६१ ॥

मण्डूकपर्णीसप्तलासुनिषण्णकसुवर्चलाब्रह्मसुवर्चलापिप्पलीगुडूचीगोजिह्वाकाकमाचीप्रपुन्नाडावल्गुजसतीनबृहतीकण्टकारिकाफलपटोलवार्ताकुकारवेल्लककटुकिकाकेबुकोरुबूकपर्पटककिराततिक्तकर्कोटकारिष्टकोशातकीवेत्रकरीराटरूषकार्कपुष्पीप्रभृतीनि ॥ २६२ ॥

तिक्तप्रायाण्याह—मण्डूकपर्णीत्यादि । मण्डूकपर्णी ब्राह्मी; सप्तला सेहुण्डः, जेज्झटस्तु सप्तलां यवतिक्ताभेदमाह; सुनिषण्णकः सिरिबालिकेति लोके, श्रीब्रह्मदेवस्तु चतुर्दलमाह, तल्लक्षणं कथ्यते—"चाङ्गेरीसदृशैः पत्रैः सुनिषण्णश्चतुर्दलः । शाको जलान्विते देशे चतुःपत्रीति कथ्यते"—इति; सुवर्चला सूर्यावर्तः, केचिन्मारुषसदृशदण्डं आर्तगलसदृशपत्रं लप्पसमाहुः; पिप्पलीगुडूच्यौ प्रसिद्धे, पूर्वं पिप्पलीफलमुक्तं, अत्र तु पत्रं; गोजिह्वा दार्विपत्रिका कर्कशा दीर्घपत्रा 'गोजिभी' इति लोके; काकमाचीप्रपुन्नाडौ प्रसिद्धौ; अवल्गुजः 'बाकुची' इति लोके; सतीनः वर्तुलकलायः; बृहतीफलं सामान्याद्बृहतीद्वयस्य फलं, अन्ये तु कण्टकारिकामपि पठन्ति; पटोलस्य फलं पत्रं च; वार्ताकुः वृन्ताको वर्तुलफलः 'बंइगण' इति लोके; कारवेल्लकः स्वनामप्रसिद्धः; कटुकिका अरण्यकासमर्दिका, अन्ये तिक्तारिकामाहुः, अपरे तु कटुतिक्तपुष्पामर्कफलाकारफलां प्रसिद्धामाहुः; केबुकः ग्राम्यो वन्यश्च स्वनामप्रसिद्धः; उरुबूकः रक्तैरण्डः, अन्ये तु उरुबूकस्य पत्रमत्र गृह्यते; पर्पटकः प्रसिद्धः; किराततिक्तकः भूनिम्बः; कर्कोटकः प्रसिद्धः; अरिष्टः निम्बः; कोशातकी घोषकः 'तोरइ' इति लोके; वेत्रकरीरं वेत्राग्रं; आटरूषकः वासकः; अर्कपुष्पी अर्कपत्रसदृशी लता, अन्ये अर्कपर्णमाहुः । प्रभृतिग्रहणादन्यानि तिक्तशाकानि ज्ञेयानि ॥ २६२ ॥

रक्तपित्तहराण्याहुर्हृद्यानि सुलघूनि च ॥
कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च ॥ २६३ ॥

तेषां सामान्यगुणमाह—रक्तपित्तेत्यादि ॥ २६३ ॥

कषाया तु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ॥
लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तद्वद्गोजिह्विका मता ॥ २६४॥
अविदाही त्रिदोषघ्नः संग्राही सुनिषण्णिकः ॥
अवल्गुजः कटुः पाके तिक्तः पित्तकफापहः ॥२६५॥
ईषत्तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं कटु सतीनजम् ॥
नात्युष्णशीतं कुष्ठघ्नं काकमाच्यास्तु तद्विधम् २६६
कण्डुकुष्ठकृमिघ्नानि कफवातहराणि च ॥
फलानि बृहतीनां तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २६७ ॥
कफपित्तहरं व्रण्यमुष्णं तिक्तमवातलम् ॥
पटोलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनदीपनम् ॥ २६८ ॥
कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ॥
वार्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ॥
तद्वत् कर्कोटकं विद्यात् कारवेल्लकमेव च ॥ २६९ ॥
अटरूषकवेत्राग्रगुडूचीनिम्बपर्पटाः ॥
किराततिक्तसहितास्तिक्ताः पित्तकफापहाः ॥२७०॥
कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाडयोः ॥
रूक्षं लघु च शीतं च वातपित्तप्रकोपणम् ॥ २७१ ॥

विशेषमाह,—कषायेति । तद्विधमिति त्रिदोषघ्नम् । कण्डुत्यादि । जीर्णं पक्वम् । तद्वत् इति । गुडूची इह कफपित्तहरा चरके च 'वायुं वत्सादनी हन्यात्' इति स्निग्धोष्णवीर्यत्वात् तस्मात् त्रिदोषघ्नी । कफापहमिति । पूर्ववर्गपठितोऽपि वरुणः प्रपुन्नाडसामान्यगुणत्वादत्र पठितः । शीतं चेति चकारान्नात्युष्णशीतं तेन संयुक्तवातपित्तकर्तृत्वं यदि वा शीतमपि पित्तकृत्प्रभावात् ॥ २६४-२७१ ॥

दीपनं कालशाकं तु गरदोषहरं कटु ॥

प्रभृतिशब्दगृहीतान्याह,—दीपनमिति । कालशाकं श्राद्धाहम् ॥—

कौसुम्भं मधुरं रूक्षमुष्णं श्लेष्महरं लघु ॥ २७२ ॥

कौसुम्भमिति । कौसुम्भं प्रसिद्धम् ॥ २७२ ॥

वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरं च तत् ॥

वातलमिति । नाडिका 'नाली' इति लोके ॥—

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता ॥
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥ २७३ ॥

ग्रहणीत्यादि । चाङ्गेरी अम्लचाङ्गेरीति लोके ॥ २७३ ॥

लोणिकाजातुकत्रिपर्णिकापत्तूरजीवकसुवर्चलाडुडुरककुटुम्बककठिञ्जरकुन्तलिकाकुरण्टिकाप्रभृतयः ॥ २७४ ॥

लोणिकेति । लोणिका लोणिया; जातुकं शुक्लशालपर्णी; त्रिपर्णिका दुग्धिका, वनकार्पासीत्यपरे; पत्तूरः शिरवालिकाभेदो महापत्रः; जीवकः जीवनाम्ना प्रसिद्धः; सुवर्चला सूर्यावर्तभेदः, डुडुरकः 'डोडी' इति स्वनामप्रसिद्धः; कुटुम्बः द्रोणपुष्पः; कठिञ्जरः कुरहञ्जनः 'कोलमुआ' इति लोके, कुनाडिकेति क्वचित्, तत्र कुनाड़िका गोनाड़िकः; कुन्तलिका चुच्चूसदृशा दीर्घफला; कुरुण्टिका अम्लानसदृशपत्रकुसुमा हरितपुष्पा, अन्ये कुनालिकाकुरण्टिके उत्तरापथजे इत्याहुः, केचित्त्रिपर्ण्यादीनां श्लोकेन-निर्देशं कुर्वन्ति ॥ २७४ ॥

स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्ना नातिपित्तलाः ॥
लवणानुरसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः ॥२७५

तेषां सामान्यं गुणमाह,—स्वादुपाकेत्यादि ॥ २७५ ॥

स्वादुतिक्ता कुन्तलिका कषाया सकुरण्टिका ॥

विशेषगुणमाह,—स्वाद्विति ॥—

संग्राहि शीतलं चापि लघु दोषापहं तथा ॥
राजक्षवकशाकं तु सटीशाकं च तद्विधम् ॥ २७६ ॥

प्रभृतिगृहीतमाह,—संग्राहीति । दोषापहं तथेत्यत्र दोषविरोधीति केचित् पठन्ति, तन्नेच्छन्ति जेज्झटादयः । राजक्षवकशाकं कृष्णराजिका, अन्ये तु राजक्षवकः बृहत्पत्रः क्षवथुकाकर इत्याहुः । शटी स्वनामप्रसिद्धा, तद्विधमिति राजक्षवकसदृशम् ॥ २७६ ॥

स्वादु पाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजम् ॥

स्वाद्विति । हरिमन्थः चणकः ॥—

भेदनं मधुरं रूक्षं कलायमतिवातलम् ॥ २७७ ॥

भेदनमिति । पूर्वं सतीनो वर्तुलकलाय इह तु त्रिपुटककलायः ॥ २७७ ॥

स्रंसनं कटुकं पाके लघु वातकफापहम् ॥
शोफघ्नमुष्णवीर्यं च पत्रं पूतिकरञ्जजम् ॥ २७८ ॥

स्रंसनमिति । पूतिकरञ्जः कण्टकिकरञ्जः, अन्ये तु पूतिकः चिरबिल्वः, करञ्जः नक्तमालः ॥ २७८ ॥

ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपणम् ॥
सुगन्धि विशदं तिक्तं स्वर्यं वातकफापहम् ॥२७९॥
स्रंसनं कटुकं पाके कषायं वह्निदीपनम् ॥
वक्त्रकण्डूमलक्लेददौर्गन्ध्यादिविशोधनम् ॥ २८० ॥

ताम्बूलेति । ताम्बूलपत्रं नागवल्लीपत्रं पर्णमिति लोके । स्रंसनमिति पर्णमुक्त्वा कटुकमित्यादि पूगफलं, तस्य फलवर्ग एव पठितत्वान्न पठनीयमित्येके, अन्ये फलवर्गे पक्वमित्युक्तं शाकेषु त्वपक्वमार्द्रं चेत्याहुः ॥ २७९ ॥ २८० ॥

अथ पुष्पवर्गः ।

कोविदारशणशाल्मलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपाकानि रक्तपित्तहराणि च । वृषागस्त्ययोः पुष्पाणि तिक्तानि कटुविपाकानि क्षयकासापहानि च ॥ २८१ ॥

अथ पुष्पशाकान्याह ।

कोविदारेत्यादि । कोविदारः काञ्चनारः तद्भेदो वा; शणः बन्धनार्हत्वक् प्रसिद्धः तेषां सामान्यगुणमाह,—मधुराणीति । वृषेति वृषः वासकः, अगस्त्यः 'अगथीया' इति लोके ॥ २८१ ॥

आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते ॥२८२

अगस्त्यपुष्पस्य गुणविशेषमाह,—आगस्त्यमिति । तयोरपि अत्रापि रसवीर्यविपाकप्रभावविभावितं कार्यं योजनीयम् ॥२८२

मधुशिग्रुकरीरकुसुमानि कटुविपाकानि वातहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च ॥ २८३ ॥

रक्तवृक्षस्य निम्बस्य मुष्ककार्कासनस्य च ॥
कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च ॥

रक्तवृक्षस्येति । रक्तवृक्षस्य रक्तचन्दनस्य, मुष्ककस्य क्षारवृक्षस्य 'मोषउ' इति लोके, आसनः बीजकः, शेषं प्रसिद्धम्॥—

सतिक्तं[1] मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहम् ॥ २८४ ॥
मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलम् ॥
तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात् कुवलयोत्पले ॥ २८५॥

सतिक्तमिति । पद्मं पद्मपुष्पं सूर्योदयविकासि । कुमुदं चन्द्रोदयविकासि । कुवलयं कुमुदभेदः । उत्पलं स्वनामप्रसिद्धम् ॥ २८४ ॥ २८५ ॥

सिन्धुवारं विजानीयाद्धितं पित्तविनाशनम् ॥

सिन्धुवारमिति । सिन्धुवारं निर्गुण्डीपुष्पम् ॥—

मालतीमल्लिके तिक्ते सौरभ्यात् पित्तनाशने ॥२८६॥

मालतीति मालती जाती; मल्लिका प्रसिद्धा । सौरभ्यात् सौगन्ध्यात् ॥ २८६ ॥

सुगन्धि विशदं हृद्यं बाकुलं पाटलानि च ॥
श्लेष्मपित्तविषघ्नं तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् ॥ २८७ ॥

सुगन्धीति । नागं नागकेशरम् । तद्वत् नागवत् । कुङ्कुमं प्रसिद्धम् ॥ २८७ ॥

चम्पकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम् ॥

चम्पकमिति ॥—

किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम् ॥ २८८ ॥

किंशुकं पलाशपुष्पं, कुरुण्टकं सहचरपुष्पम् ॥ २८८ ॥

यथावृक्षं विजानीयात् पुष्पं-वृक्षोचितं तथा ॥

उपसंहारमाह,—यथेति । वृक्षोचितं वृक्षानुसारेणेत्यर्थः ॥—

---

१ 'मधुरं' इति पाठान्तरम् ।

मधुशिग्रुकरीराणि कटुश्लेष्महराणि च ॥ २८९ ॥

मध्वित्यादि । मधुशिग्रुः रक्तशोभाञ्जनकः, तस्य करीराणि कोमला नालाः; अन्ये तु मधुशिग्रुकरीराणीत्यत्र मधुशिग्रुकरीरयोः पुष्पाणीति व्याचक्ष्यते, 'ते तु करीरकुसुमानीति पूर्वपाठं न मन्यन्ते ॥ २८९ ॥

क्षवककुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि ॥ २९० ॥

उद्भिदशाकान्याह,—क्षवकेति । क्षवकः छत्रकः, कुलेचरं खुखुण्डकः, वंशकरीरः वंशाङ्कुरः; अन्ये तु क्षवकं द्रोणपुष्पीसदृशं विटपमाहुः, तन्न, तस्य अनुद्भिदत्वात् । प्रभृतिग्रहणादन्यान्यप्युद्भिदानि । तेषां सामान्यगुणमाह,—कफहराणीत्यादि ॥२९०

क्षवकं क्रमिलं तेषु स्वादुपाकं सपिच्छिलम् ॥
विस्यन्दि वातलं नातिपित्तश्लेष्मकरं च तत् ॥२९१
वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ॥
विदाहिनो वातकराः सकषाया विरूक्षणाः ॥ २९२

तेषां कस्यचिद्विशेषगुणमाह,—क्षवकमिति । विस्यन्दि श्लेष्मस्रावि, एतेन श्लेष्मणो जनकत्ववर्धकत्वमुक्तम् । वेणोः करीरा इति केचिन्मधुररसपाकित्वविदाहित्वयोर्विरोधमाहुः, तन्न प्रभावात् ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

उद्भिदानि पलालेक्षुकरीषवेणुक्षितिजानि । तत्र पलालजातं मधुरं मधुरविपाकं रूक्षं दोषप्रशमनं च । इक्षुजं मधुरं कषायानुरसं कटुकं[3] शीतलं च । तद्वदेवोष्णं कारीषं कषायं वातकोपनं च । वेणुजातं कषायं वातकोपनं च । भूमिजं गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरसः ॥ २९३ ॥

आधारविशेषेणापि उद्भिदानां गुणविशेषमाह,—उद्भिदानीति । उद्भिदानि छत्रकादीनि । तद्वत् इति इक्षुजसदृशम् । भूमितश्चास्यानुरसः इति भूमिसदृशगुणमित्यर्थः । यद्यपि वेणुजस्य गुणा नोक्ताः, तथापि तदाधारसदृशगुणमूह्यम् ॥२९३

पिण्याकतिलकल्कस्थूणिकाशुष्कशाकानि सर्वदोषप्रकोपणानि ॥ २९४ ॥

शुष्कशाकविशेषगुणमाह,—पिण्याकेति । उमासर्षपादीनां यन्त्रादिपीडितानां निःस्नेहकल्कः पिण्याकः । तिलकल्कः तिलपिण्याकः सोऽपि यन्त्रादिपीडितः । स्थूणिकाशुष्कशाकानि नालिशाकैः कृता वटकाः; न तु शुष्कशाकमिति भिन्नं, तस्योक्तगुणत्वात्; स्थूणिकारूपाणि शुष्कशाकानीति वार्थः, तत्रापि स्थूणिका वटकाः; अन्ये तु पिण्याकीतिलपत्रस्थूणिकाशुष्कशाकानीति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च,—पिण्याकीशाकं कच्छविषये प्रायशः, तिलपत्रं तिलविपटशाकं, स्थूणिका अतरुणशुष्कशाकं मूलकशाकं विहायान्यत् सर्वं, तन्नेच्छति गयी ॥ २९४ ॥

विष्टम्भिनः स्मृताः सर्वे वटका वातकोपनाः ॥

स्थूणिकाशुष्कशाकानां गुणकर्माह,—विष्टम्भिन इति । वटकाः पिष्टकासमर्दककूष्माण्डकमूलकादिकृताः मुद्गादिकृताश्च । सवाततोदशूला मलाप्रवृत्तिः विष्टम्भः ॥—

सिण्डाकी वातला सार्द्रा रुचिष्यानलदीपनी॥२९५

शुष्कशाकप्रकरणात् शुष्कशाकविशेषस्य गुणमाह,—सिण्डाकीति । मूलकादिशाकमेव किंचित् खिन्नं क्षुण्णं सुगन्धिकटुद्रव्यान्वितं वटकीकृतं सूदेषु 'सिण्डाकी' इत्युच्यते; सा द्विविधा—आर्द्रा, शुष्का च; शुष्का वटकान्तर्गता, आर्द्रायास्त्वयमेव गुणनिर्देशः ॥ २९५ ॥

विड्भेदि गुरु रूक्षं च प्रायोविष्टम्भि दुर्जरम् ॥
सकषायं च सर्वं हि स्वादु शाकमुदाहृतम् ॥२९६॥
पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात् ॥

स्वादुशाकविषयां परिभाषामाह,—विड्भेदीति । स्वादु यच्छाकं तत्सर्वमेवैवंगुणमित्यर्थः, पुष्पमित्यादि क्वचित्पाठः २९६

कर्कशं परिजीर्णं च क्रमिजुष्टमदेशजम् ॥
वर्जयेत् पत्रशाकं तत् यदकालविरोहि च ॥ २९७॥

वर्जनीयपत्रशाकविषयां परिभाषामाह,—कर्कशमिति । कर्कश खरस्पर्शं, परिजीर्णं पुरातनं, क्रमिजुष्टं क्रमिभक्षितं, अदेशजं अनुचितदेशोत्पन्नं, अकालविरोहि अकालजम् । इति शाकवर्गः ॥ २९७ ॥

कन्दानअत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ।

विदारीकन्दशतावरीबिसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि ॥ २९८ ॥

केचित् फलवदुपयुज्यमानत्वात् फलवर्गादनन्तरं कन्दान् पठन्ति, शाकविषयत्वादन्ये शाकानन्तरमिति कन्दानाह,—कन्दानत इति । विदारी विदारीकन्दः; शतावरी शतमूली स्वनामप्रसिद्धा; बिसं पद्ममूलम्, अन्ये स्थूलपद्मनालं बिसमाहुः; मृणालं पद्ममूलात् स्थूलप्ररोहः, अन्ये तु सूक्ष्मं नालमाहुः; शृङ्गाटकं जलमध्ये त्रिकण्टकं 'सिंघाडा' इति लोके; कशेरुकपिण्डालू प्रसिद्धौ; मध्वालुकं रोमशमधुरास्वादमेव; हस्त्यालुकं महाकाष्ठालुकमित्येके; काष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकोत्पलकन्दाः स्वनामप्रसिद्धाः । प्रभृतिग्रहणात् केलूटसुजातकादयः ॥ २९८ ॥

रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च ॥
गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च ॥ २९९॥

तेषां सामान्यगुणमाह,—रक्तपित्तेत्यादि ॥ २९९ ॥

मधुरो बृंहणो वृष्यः शीतः स्वर्योऽतिमूत्रलः ॥

१ 'नातिबलाः' इति पाठान्तरम् ।

२ 'श्लेष्मपित्तालपजनकत्वं वातवर्धकत्वमुक्तम्' इति पाठान्तरम् ।

३ 'कटुपाकं' इति पाठान्तरम् ।

विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरश्च सः ॥ ३००॥

तेषां विशेषगुणमाह,—मधुर इति ॥ ३०० ॥

वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी ॥
महती चैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्धिनी ॥ ३०१ ॥
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृष्या शीता रसायनी ॥
कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवांकुराः स्मृताः ॥३०२

महदल्पभेदेन शतावरी द्विविधा, तस्या एवाङ्कुराः शतावर्यङ्कुरा इत्यर्थः ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥

अविदाहि बिसं प्रोक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम् ॥ ३०३ ॥
गुरू विष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ ॥
पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणम् ॥ ३०४ ॥

अविदाहीत्यादि ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥

सुरेन्द्रकन्दः श्लेष्मघ्नो विपाके कटु पित्तकृत् ॥

सुरेन्द्रकन्दः वज्रकन्दः ॥—

वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः ॥ ३०५ ॥

वेणोरिति । वेणोः करीराः वंशमूलाङ्कुराः ॥ ३०५ ॥

स्थूलसूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषायाः कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च ॥ ३०६ ॥

अन्यानपि कन्दानेकगुणान् वर्गीकृत्याह,—स्थूलेति । स्थूलकन्दः ग्रामकन्दः, केचित् सकलकन्द इति पठन्ति, अत्रापि स एवार्थः; सूरणः स्वनामप्रसिद्धः; माणकं महापत्रं, यथापूर्वमधःपत्रपरित्यागि । प्रभृतिशब्दात् केवदादिकन्दः । तेषां सामान्यगुणमाह,—ईषत्कषायेत्यादि ॥ ३०६ ॥

माणकं स्वादु शीतं च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ॥
स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः सूरणो गुदकीलहा ॥ ३०७

विशेषणगुणमाह,—माणकमिति ॥ ३०७ ॥

कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः ॥
कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः ॥३०८॥
वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ॥
मेहकुष्ठकृमिहरो बल्यो वृष्यो रसायनः ॥ ३०९ ॥

तदन्यकन्दानाह,—कुमुदेति । कुमुदं श्वेतोत्पलं, उत्पलं नीलोत्पलम् । तेषां सामान्यगुणमाह,—कन्दा मारुतकोपना इत्यादि । वराहकन्द इति वराहकन्दः 'बकालुक' इति प्रसिद्धः, अन्ये तु वराहीति पठन्ति, वराही गृष्टिकोच्यते ॥ ३०८॥३०९॥

तालनारिकेलखर्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः ॥३१०

मूलप्रसङ्गेनाग्रगुणमपि केषांचिदाह,—तालेत्यादि । तालादयः प्रसिद्धाः । मस्तकमज्जानः तालादिवृक्षाग्रमज्जानः ॥ ३१०॥

स्वादुपाकरसान्याहू रक्तपित्तहरांस्तथा ॥
शुक्रलाननिलघ्नांश्च कफवृद्धिकरानपि ॥ ३११ ॥

सामान्यगुणमाह,—स्वादुपाका इत्यादि ॥ ३११ ॥

बालं ह्यनार्तवं जीर्णं व्याधितं क्रिमिभक्षितम् ॥
कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यङ्न रोहति ३१२

हेयगुणमाह,—बालं ह्यनार्तवमिति । इति कन्दवर्गः ॥ ॥ ३१२ ॥

अथ लवणानि ।

सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकौद्भिदप्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति ॥ ३१३ ॥

अथ लवणानि । सैन्धवेति सैन्धवं प्रसिद्धं; दक्षिणसमुद्रसमीपभवं सामुद्रं; बिडं कृत्रिमं स्वनाम्ना ख्यातं तच्च प्रसारणीकल्कभक्तलवणसंयोगादग्निदाहेन निर्वृत्तं; सौवर्चलं तदेव निर्गन्धं काललवणं इत्युच्यते; रोमकं शाकम्भरीदेशोत्थं, रुमासरःसंभवमित्यन्ये; भूमिमुद्भिद्योत्पन्नस्य क्षारोदकस्य सूर्यरश्मिभिर्वह्निना वा क्वथनाद् यल्लवणमुत्पद्यते तत् औद्भिदं; प्रभृतिग्रहणादूषरप्रसवादीनि । तेषां सामान्यगुणमाह,—यथोत्तरमित्यादि । जेज्जटश्वरकमतानुसारेण सैन्धवानन्तरं सौवर्चलं पठति, तदसम्यक्, सामुद्रात् सौवर्चलस्योष्णत्वात्, उत्तरोत्तरमुष्णानीति वचनादिति गयी ॥ ३१३ ॥

चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनम् ॥
स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम् ॥ ३१४॥
सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ॥
भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥ ३१५॥
सक्षारं दीपनं रूक्षं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥
रोचनं तीक्ष्णमुष्णं च विडं वातानुलोमनम् ॥३१६॥

तेषां विशेषमाह,—चक्षुष्यमिति । वृष्यत्वं पुनरस्योत्तमस्य जात्युत्कर्षात् । अन्येषामवृष्यत्वमाह,—सामुद्रमिति सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोऽवगाहनशीलम् । वातानुलोमनं मार्गावृतवातस्य स्रोतःशुद्धिकरत्वेन प्रवर्तनं, धातुक्षयकृतस्य तु सूक्ष्मत्वसामान्यान्नातिप्रशमनमित्यर्थः ॥ ३१४—३१६ ॥

लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु ॥
गुल्मशूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥ ३१७ ॥

लघ्विति ॥ ३१७ ॥

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च ॥
वातघ्नं लघु विस्यन्दि सूक्ष्मं विड्भेदि मूत्रलम् ३१८

व्यवायि इति अपक्वमेव देहमखिलं व्याप्नोति पश्चाद्देहस्यैव पाकमुपैति ॥ ३१८ ॥

लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं[1] वातानुलोमनम् ॥
सतिक्तं कटु सक्षारं विद्यात्लवणमौद्भिदम् ॥३१९॥
कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् ॥
दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाह्वयम् ॥ ३२० ॥

---

१ 'सूक्ष्मं' इति पाठान्तरम् ।

लघ्वित्यादि । उत्क्लेदि आर्द्रीभावकारि, अन्ये प्रकोपयति श्लेष्मपित्तादीनित्याहुः । प्रभृतिशब्दोपगृहीतं केचिद्गुडिकालवणं पठन्ति—दीपनमित्यादि । पाकाभिनिर्वृत्तत्वाद् गुडिकाभूतमेव गुडिकालवणं भवति, तच्च वृक्षलवणमिति ख्यातम् ॥ ३१९ ॥ ॥ ३२० ॥

ऊषसूतं वालुकैलं शैलमूलाकरोद्भवम् ॥
लवणं कटुकं छेदि विहिमं कटु चोच्यते ॥ ३२१ ॥

अपरमपि प्रभृतिग्रहणोपगृहीतमाह,—ऊषसूतमिति । ऊषसूतं ऊषरजातम् । वालुकैलमिति वालुकाः सिकताः, ताभिः युक्ता इला पृथ्वी वालुकैला, तत्र संभवं वालुकैलम् । मूलाकरोद्भवमिति मूलभूत आकरो मूलाकरः, प्रशस्यतरतुरङ्गमोत्पत्तिभूमिः, तत्तोद्भवम्, कटु उच्यत इति कटुलवणमिति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३२१ ॥

यवक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणक्षारप्रभृतयः ॥
गुल्मार्शोग्रहणीदोषप्रतिश्यायविनाशनाः ॥
क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः स्मृताः॥३२२
ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ ॥
शुक्रश्लेष्मविबन्धार्शोगुल्मप्लीहविनाशनौ ॥ ३२३ ॥
उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी ऊषक्षारो बलापहः ॥
मेदोघ्नः पाकिमः क्षारस्तेषां बस्तिविशोधनः॥३२४॥
विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ॥
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते ॥ ३२५ ॥

लवणसारूप्यादाह,—यवक्षारेति । यवक्षारः यवशूकोद्भवः शीतलिका 'यवक्षार' इति लोके; सर्जिक्षारः 'साजी' इति लोके; पाकेन निर्वृत्तो यः स पाकिमः क्षारपाकविधानोक्तः प्रतिसारणीयः पानीयश्च, पाकिमं तूषरपांशुकाभिनिर्वृत्तमित्यन्ये, अपरे पाकिमाद्भिन्नमूषरक्षारमाहुः; टङ्कणक्षारः सौभाग्यापरपर्यायः 'सुहागा' इति लोके; प्रभृतिग्रहणादेवंजातीयानां क्षाराणामवबोधः । तेषां सामान्यगुणमाह,—गुल्मेत्यादि । विशेषगुणमामाह—ज्ञेयाविति ॥ ३२२–३२५ ॥

सुवर्णं स्वादु हृद्यं च बृंहणीयं रसायनम् ॥
दोषत्रयापहं शीतं चक्षुष्यं विषसूदनम् ॥ ३२६ ॥
रूप्यमम्लं सरं शीतं सस्नेहं पित्तवातनुत् ॥
ताम्रं कषायं मधुरं लेखनं शीतलं सरम् ॥ ३२७ ॥
सतिक्तं लेखनं कांस्यं चक्षुष्यं कफवातजित् ॥
वातकृत् शीतलं लोहं तृष्णापित्तकफापहं ॥ ३२८ ॥
कटु क्रिमिघ्नं लवणं त्रपुसीसं विलेखनं ॥
मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादयः ॥ ३२९ ॥
चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषसूदनाः ॥
पवित्रा धारणीयाश्च पाप्मालक्ष्मीमलापहाः॥३३०॥

अत्र केचित् सुवर्णादीनामपि गुणमाहुः,—सुवर्णमिति । ॥ ३२५—३३० ॥

धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव
शाकेषु चानुक्तमिहाप्रमेयात् ॥
आस्वादतो भूतगुणैश्च मत्वा
तदादिशेद् द्रव्यमनल्पबुद्धिः ॥ ३३१ ॥

द्रव्यानन्त्यादनुक्तद्रव्यज्ञानोपायमाह—धान्येष्विति । चकारात् कन्दलवणद्रव्यकृतान्नादीनां समुच्चयः । इह इति शास्त्रे । अप्रमेयात् आनन्त्यादित्यर्थः । 'अप्रमोहात्' इति 'अप्रमादात्' इति च क्वचित् पाठः । अत्राप्रमोहो ज्ञानत्वमेव तेषु अनुक्तद्रव्येषु परमौपयौगिकमुक्तं, न सर्वं बिस्तरभयादित्यर्थः । तथा अप्रमादः सावधानत्वमेवास्माकमनुक्तद्रव्येषु परमौपयौगिकमेवोक्तम्, न सर्वं विस्तरभयादेव । आस्वादतः रसात् । भूतगुणैः इति द्रव्यारम्भकभूतगुणैः वीर्यपाकादिभिः, अन्ये तु पठन्ति तेषां जडत्वेन प्रमादपाठ एवायम् ॥ ३३१ ॥

षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ॥
मुद्गाढकीमसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥ ३३२ ॥
लावतित्तिरिसारङ्गकुरङ्गैणकपिञ्जलाः ॥
मयूरवर्मिकूर्माश्च श्रेष्ठा मांसगणेष्विह ॥ ३३३ ॥
दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरूषकम् ॥
राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥ ३३४ ॥
सतीनो वास्तुकश्चुञ्चूचिल्लीमूलकपोतिकाः ॥
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥ ३३५ ॥
गव्यं क्षीरं घृतं श्रेष्ठं, सैन्धवं लवणेषु च ॥
धात्रीदाडिममम्लेषु, पिप्पली नागरं कटौ ॥ ३३६ ॥
तिक्ते पटोलवार्ताके, मधुरे घृतमुच्यते ॥
क्षौद्रं, पूगफलं श्रेष्ठं कषाये सपरूषकम् ॥ ३३७ ॥
शर्करेक्षुविकारेषु, पाने मध्वासवौ तथा ॥
परिसंवत्सरं धान्यं, मांसं वयसि मध्यमे ॥ ३३८ ॥
अपर्युषितमन्नं तु संस्कृतं मात्रया शुभम् ॥
फलं पर्यागतं, शाकमशुष्कतरुणं नवम् ॥ ३३९ ॥

उक्तेषु प्रधानतममाह,—षष्टिकेत्यादि । शालिषु रक्तशालिः श्रेष्ठो शूकधान्येषु, यवगोधूमौ कुधान्येषु, मुद्गाढकौ मसूराः शमीधान्येषु । लावेत्यादि लावतित्तिरिकपिञ्जलमयूरा विष्किरेषु पक्षिषु; सारङ्गकुरङ्गैणा जाङ्गलमृगेषु, सारङ्गः अत्र गौरहरिणः, कुरङ्गः चतुरङ्गः, एणः कृष्णहरिणः; वर्मिः मत्स्येषु, वर्मिः रोहितक इत्येके, "रोहितो मत्स्यानां" इति चरकवचनात्, अन्ये सर्पाकारमत्स्यमाहुः, श्रीब्रह्मदेवस्तु वर्मी महाशकलो रोहितभेदोऽत्र न पुनः सर्पाकारमत्स्य इत्याह; कूर्मः कच्छपः, स च पादिषु; दाडिमामलकमिति दाडिमामलकमातुलुङ्गानि फलेषु अम्लेषु; द्राक्षाखर्जूरराजादनानि मधुरफलेषु, खर्जूरं पिण्डखर्जूरं, राजादनं क्षीरिका; परूषकं कषायेषु, परुषकं 'फालसा' इति लोके, परूषकमातुलुङ्गे मधुराम्लेष्विति केचित्; सतीन इति सतीनादयः शाकवर्गे, सतीनः वर्तुलकः, वास्तुकः टङ्कवास्तुकः,

चूचू 'चुकु' इति लोके, चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः, मूलकपोतिका बालमूलकं, मण्डूकपर्णी ब्राह्मी, जीवन्ती 'डोडी' इति लोके, जीवन्ती जीवा तण्डुलीयकसदृशीत्यन्ये; शाकमांसफलैर्युक्ता इत्यादौ विशेषानुक्तावपि एषामेव प्राधान्याद् ग्रहणम्; गव्यमिति गोरसेषु गव्यं क्षीरघृतं श्रेष्ठम्; सैन्धवमिति लवणेषु सैन्धवम्; धात्रीति ईषदम्लैरनम्लैर्वा इत्यादौ अम्लीकरणे अनुक्तयोरपि धात्रीदाडिमयोरेव प्रयोगः, एवं कटुकादिष्वपि ज्ञेयम्; धात्रीदाडिमेत्यादिरसद्वारेणेति न पुनरुक्तं; पिप्पल्यादि क्षौद्रं पूगफलं श्रेष्ठमिति घृतं क्षौद्रं च मधुरे, कषाये पूगफलं परूषकं च; शर्करेक्षुविकारेष्विति अनुक्तविशेषेषु शर्करा; पाने मध्विति मधुशब्देन माद्वीकं, आसवशब्देन द्राक्षासवः। परिसंवत्सरमिति परिसंवत्सरोषितं वर्षोषितं धान्यमित्यर्थः; मांसमिति मध्यमे वयसि एणादेर्मांसं प्रधानमित्यर्थः; अपर्युषितमिति अपर्युषितमन्नं तद्दिनसिद्धं, मात्रया इति मात्रया प्रयुक्तमित्यर्थः, शुभं पथ्यम्; फलमिति पर्यागतं पक्वमित्यर्थः; शाकमशुष्कमिति अशुष्कं शाकं अशुष्कं आर्द्रं, तरुणं प्रत्यग्रं, नवं तत्कालशेटितम्; सलिलदध्यादितैलमाक्षिकमूत्राणां स्ववर्ग एव प्राधान्यमिति न पुनरिह कथनं कृतम् ३३२—३३९ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् ॥ ३४० ॥
लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ॥
वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥ ३४१ ॥

अतः परमिति अत ऊर्ध्वं, कृतान्नं संस्कृतान्नमित्यर्थः। लाजेत्यादि केचिदत्र अविशुद्धानामिति ईषदर्थमकारमुत्पाद्य मन्दविरेचनादविशुद्धानामित्यर्थं वदन्ति; चरकाभिप्रायेण तु विशुद्धानामित्येव पाठः, न तु अविशुद्धानामिति। पथ्यः हित इत्यर्थः, पाचनः आमादीनां, दीपनः जठराग्नेः, हृदयाय हितः हृद्यः, आयुतः ईषद्युक्तः ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥

स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी ॥
क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥ ३४२ ॥

पेयामाह,—स्वेदाग्निजननीत्यादि । उष्णत्वात् स्वेदजननी। क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी इत्यत्र क्षुधां तृष्णां द्रवत्वात्, श्रमग्लानी तृप्तिजनकत्वात्, हरतीत्येके व्याचक्षते; वृद्धवैद्यास्तु तृट्श्रमेभ्य उत्पन्नां ग्लानिं हरतीति व्याख्यानयन्ति । पेया यवागूः सा विरलद्रवा, तदुपरितनो भागः मण्डः, एतद्द्वयमपि पेयम्॥३४२॥

विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्धनी ॥
पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा॥३४३॥

यवागूगुणकर्माभिधाय विलेपीगुणकर्माह,—विलेपीति । विलेपी घनसिक्था, सा च लेह्या; तत्र मण्डपेयाविलेपीनां तण्डुलजलप्रमाणादिकं सूपकारा एव जानन्ति, विस्तरभयात् परिभाषार्थानवस्थानाच्च न प्रमाणं लिखितम् ॥ ३४३ ॥

हृद्या सन्तर्पणी वृष्या बृंहणी बलवर्धनी ॥
शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वस्ताश्च दुर्जराः ॥ ३४४॥

तस्या एव विलेप्या अन्यसंयोगे कर्मगुणमाह,—हृद्येति । हृद्या हृदयाय हिता, सन्तर्पणी तृप्तिजननी, वृष्या शुक्रला, बृंहणी शरीरवृद्धिकरी, अम्ला अम्लादिभिः कृतसंस्कारा। जेज्जटस्तु हृद्या सन्तर्पणीत्यादिश्लोकार्धेन विशुद्धा गुणानाह "शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वोऽम्लाश्च दुर्जराः"-इत्येवं च न पठति ॥३४४॥

सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ॥
विलेपी बहुसिक्था स्याद् यवागूर्विरलद्रवा ॥३४५॥

के पुनर्मण्डादीनां भेदा इत्याह—सिक्थैरिति । पेया सिक्थसमन्विता इति अत्र पेया यवागूरुच्यते, सा च सिक्थसमन्विता भवति । विलेपी बहुसिक्था स्यादिति बहुसिक्था घनसिक्था पृथग्द्रवरहिता, अतएव लेह्या । प्रागुक्तायाः पेयाया यवागवपरपर्यायाः तस्या विलेप्याः सकाशाद्भेदज्ञापनायाह,—यवागूर्विरलद्रवेति । यवागूः पेया इत्यर्थः । एतेनासिक्थो मण्डः, पेया यवागवपरपर्याया सिक्थसमन्विता विरलद्रवा, विलेपी घनसिक्था लेह्या पृथग्द्रवरहितेति भेदत्रयं सिक्थैर्विरहित इत्यादि श्लोकेनोक्तम् । केचित् "मण्डं पञ्चगुणे तोये यवागूं षड्गुणे पचेत् । चतुर्दशगुणे पेयां विलेपीं तु चतुर्गुणे"-इति परिभाषादर्शनात् पेयायवाग्वोर्भेदमाहुः ॥ ३४५ ॥

विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥

विलेपीसाधर्म्यात्पायसस्यापि गुणमाह,—विष्टम्भीति । पायसः दुग्धतण्डुलसिद्धः; विष्टम्भी प्रभावात्, सवाततोदशूला मलाप्रवृत्तिर्विष्टम्भः ॥—

कफपित्तकरी बल्या कृशराऽनिलनाशनी ॥ ३४६ ॥

कृशरागुणमाह,—कफेत्यादि । कृशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवागूः ॥ ३४६ ॥

धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ॥
स्विन्नः सुप्रस्नुतस्तूष्णो विशदस्त्वोदनो लघुः॥३४७॥

भक्तगुणमाह,—धौतस्त्विति । शुद्धः स्वयमेव धवलः, विगतमलस्तु कण्डनात् धौतत्वेन चापगतावशिष्टमलः, मनोज्ञः मनोरमः, सुरभिः सुगन्धिः, समः स्विन्नः सर्वोऽपि स्विन्न इत्यर्थः, सुप्रस्नुतः सुष्ठुगलितः, उष्णः प्रसिद्धः, विशदः सुसिद्धः स च रक्तादिदोषरहितः, एवम्भूत ओदनो लघुः ॥ ३४७ ॥

अधौतोऽप्रस्नुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥

सर्वौदनगुणमाह,—अधौत इति । एवम्भूत ओदनो गुरुः ॥—

लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः ॥३४८॥

भृष्टतण्डुलोदनगुणमाह,—लघ्वित्यादि । भृष्टतण्डुलो भृष्टतण्डुलसाधित इत्यर्थः ॥ ३४८ ॥

स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्वैदलाम्लैश्च संयुताः ॥
गुरवो बृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः॥३४९॥

ओदनविशेषेण विशिष्टद्रव्यसंयोगानां गुणमाह—स्नेहैरिति । स्नेहैः घृतादिभिः । मांसफलकन्दाः प्रसिद्धाः । विदलं शमी-

धान्यावयवः, चकाराच्छाकादीनामवरोधः । क्षीरोपसाधिताः उदकादिसंयुक्ताः, पायसादन्ये ॥ ३४९ ॥

सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुर्हितः ॥

प्रहितमाह,—सुस्विन्न इति । ईषत् सूपः इति ईषद्भृष्ट इति संबन्धः । तत्र अभर्जितापेक्षया भर्जितमुद्गादिसूपस्य लाघवं; माषसूपस्य तु भर्जितादिना लाघवमित्येके, भर्जितस्यापि न लाघवमित्यन्ये; अन्ये तु 'ईषत्सूप' इति न पठन्ति किन्तु पाठान्तरं पठन्ति तच्चादृष्टत्वान्न लिखितम् ॥—

स्विन्नं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ३५०
अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ॥

प्रहितमभिधायापराण्यपि व्यञ्जनान्याह,—अतः पूर्वोक्तात्, अन्यथा इति अहितमित्यर्थः ॥ ३५० ॥—

मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं बलवर्धनम् ॥ ३५१ ॥
स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लकटुकैः सह ॥
सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं बृंहणं गुरु ॥ ३५२ ॥

मांसस्य व्यञ्जनोत्तमस्य संयोगसंस्कारजं गुणकर्म निर्दिशन्नाह,—मांसमिति । स्नेहः घृतादिः, गोरसः दध्यादिः, धान्याम्लं काञ्जिकं, फलाम्लं दाडिमादि, कटुकं मरिचादि, प्रकृत्यनुरूपं संस्कारानुरूपं च बल्यत्वादि ज्ञेयम्, अयं तलितमांसानां गुण उक्तः ॥ ३५१—३५२ ॥

तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् ॥
विद्यात्पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्धनम् ॥ ३५३ ॥

तस्यैव मांसस्य प्रदिग्धत्वेन सिद्धस्य गुणमाह,—तदेवेति ।—मांसं, आदानं घनद्रवावापः, सुरभिद्रव्यसंस्कृतं हिङ्गुमरिचाजाजिप्रभृतिसंस्कृतं, अयं प्रलेहमांसानां गुण उक्तः ॥ ३५३ ॥

परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ॥
रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्धनम् ॥ ३५४ ॥

मांसस्य परिशुष्कत्वेन सिद्धस्य गुणमाह,—परिशुष्कमिति । परिशुष्कप्रदिग्धयोरयं विशेषः,—"सिक्तं बहुघृते भृष्टं मुहुरुष्णाम्बुना मृदु । जीरकाद्यैर्घनं मांसं परिशुष्कं तदुच्यते ॥ तदेव गोरसादानं प्रदिग्धमिति विश्रुतम्"—इति । स्थिरं कठिनं, हर्षणं हर्षोत्पादकं, बलं उत्साहः, ओजः हृदि स्थितं धातुधाम । अयं शूल्यगुण उक्तः ॥ ३५४ ॥

तदेवोल्लुप्तपिष्टत्वादुल्लुप्तमिति पाचकाः ॥

परिशुष्कस्य शूल्यस्य प्रसंगेन शूल्यविशेषाणामपि गुणमाह,—तदिति । तदेव परिशुष्कमेव ऊर्ध्वं निरन्तरं छेदनातिशयेनाणुशश्छिन्नत्वात् पिष्टमिव उल्लुप्तपिष्टम् । उल्लुप्तमिति पाचकाः इति वदन्तीति शेषः, पाचका सूपकाराः ॥—

परिशुष्कगुणैर्युक्तं वह्नौ पक्वमतो लघु ॥ ३५५ ॥

तस्यैवाङ्गारपक्वस्य परिशुष्कस्य गुणमाह,—परिशुष्केति । वह्नाविति अङ्गारतापितत्वात् अतः पूर्वोक्तपरिशुष्काल्लघु भवति॥ ३५५

तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् ॥
ज्ञेयं गुरुतरं किंचित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः ॥ ३५६ ॥

उल्लुप्तपिष्टप्रदिग्धगुणमाह,—तदेवेति ।—तदेव शूलीकाप्रोतमिति लोहादिशलाकारोपितं; प्रदिग्धमिति स्नेहधान्याम्लतक्रादिना प्रदिग्धं; परिशुष्काद्गुरुपाकात् किंचिद्गुरुतरं, स्नेहादिप्रदिग्धत्वादेव ॥ ३५६ ॥

उल्लुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितम् ॥
परिशुष्कं प्रदिग्धं च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम्॥३५७॥
मांसं यत्तैलसिद्धं तु वीर्योष्णं पित्तकृद्गुरु ॥
लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् ॥ ३५८ ॥
अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् ॥

उक्तानुक्तशूल्यान्याह,—उल्लुप्तमिति । उल्लुप्तं पूर्ववत् । भर्जितादीनि व्याख्यानयन्ति,—"भर्जितं स्याद् घृतादौ तु पिष्ट्वा यत्साधितं पुनः । अपूपादिकृतं पिष्टं दधिदाडिमसौरभैः ॥ सिद्धं साज्यैस्तथाजाजीसामुद्रमरिचैरपि । अङ्गारादिषु यत्पक्वं प्रतप्तं तदुदाहृतम् । पिशितं सौरभैर्लिप्तं कन्दुपक्वं मधुप्रभम् ॥ राजिकाकल्कलिप्तं च कन्दुपाचितमुच्यते"—इति । परिशुष्कप्रदिग्धे पूर्ववत् । "हिंगूदके परिक्षिप्तं शूले निष्पीडितं ततः । सिक्त्वा सिक्ताम्बुधाराभिर्विधूमेऽग्नौ प्रतापयेत् । फलाम्लेनापि यत् पक्वं शूल्यं तत् सौरभान्वितम्"—इति । यच्चान्यदीदृशमिति यदेवंविधं मांसं तैले साधितं भवति तदुष्णादिगुणकं ज्ञेयम् । घृतसाधितमाह,—लघ्विति ॥ ३५७—३५८ ॥—

प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः ॥ ३५९ ॥
वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः॥
स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ॥३६०॥
भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानामल्परेतसाम् ॥
आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्धनः ॥ ३६१ ॥

शूल्यं मांसमुक्तं प्रदिग्धपरिशुष्कभेदाभ्यां द्विभेदमेव तदभिधाय द्रवमभिधातुमाह,—प्रीणन इति । आप्यायनः इति स्मृतिस्वरहीनज्वरक्षीणकृशाल्परेतसां स्वास्थ्यकरः, संहननः इति क्षतोरसां तथा भग्नविश्लिष्टसन्धीनां सन्धानकरः, शुक्रदः इति अल्परेतसां, बलवर्धनः ओजोहीनस्य । एणादिप्रकृत्यनुविधानेन रसकस्योत्कर्षापकर्षावूह्यौ, अन्यथा प्रकृतिगुणाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ ३५९—३६१ ॥

स दाडिमयुतो वृष्यः संस्कृतो दोषनाशनः ॥

तस्यैव संयोगजं गुणमाह,—सदाडिमेति । इति मांसरसः । संस्कृतः कटुकादिना, दोषशमनः त्रिदोषहरः ॥—

प्रीणनः सर्वभूतानां विशेषान्मुखशोषिणाम् ॥३६२॥
क्षुत्तृष्णापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः ॥

सौरावगुणमाह,—प्रीणन इति । सौरावः रसकस्योपरितनोऽच्छो भागः ॥ ३६२ ॥—

यन्मांसमुद्धृतरसं न तत् पुष्टिबलावहम् ॥ ३६३ ॥
विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम् ॥

मांसरसप्रसङ्गेनोद्धृतरसमांसस्य गुणमाह,—यदिति । यतः पिष्टक्वथितगलितमांसाद्रसो गृहीतः स निःसारत्वादुक्तगुणः ३६३

दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु परं गुरुः॥३६४॥
मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि चूर्णितम् ॥

केचिदत्र खानिष्कगुणं पठन्ति—दीप्ताग्नीनामित्यादि; तमन्ये परिशुष्कभेदं मन्यन्ते, अन्ये वेसवारभेदं खानिष्कमाहुः॥३६४॥

पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् ॥ ३६५ ॥
ऐकध्यं पाचयेत्सम्यक् वेसवार इति स्मृतः ॥
वेसवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः ॥

वेसवारगुणमाह,—मांसमिति । अत्र गुडं विहाय हिङ्गुसर्पिःसमन्वितमिति केचित्पठन्ति, तन्न सर्वैराचार्यैर्निषिद्धत्वात् । वेसवारमप्यन्ये परिशुष्कं मन्यन्ते ॥ ३६५ ॥—

कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां व्रणिनामपि ॥ ३६६ ॥
ज्ञेयः पथ्यतमश्चैव मुद्गयूषः कृताकृतः ॥

रसकस्य प्रसङ्गेन मुद्गयूषस्य गुणमाह,—कफघ्न इति । कृतयूषस्य व्यवहारार्थं स्वयमेव लक्षणं वक्ष्यति, कफघ्नस्थाने केचिद् ज्वरघ्न इति पठन्ति ॥ ३६६ ॥—

स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागखाडवः ॥३६७॥
रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणां चाविरोधकृत् ॥

मुद्गयूषस्य संयोगान्तरेण नामान्तरं दर्शयन्नाह,—स त्विति । सः इति मुद्गयूषः । दोषाणां चाविरोधकृदिति वातादीनां ईषद्विरोधकृद्वातादीनामीषच्छमन इत्यर्थः ॥ ३६७ ॥

मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः ॥ ३६८ ॥
कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याधौ च शस्यते ॥

मसूरादिपञ्चकयूषमाह,—मसूरेति । वातव्याधौ च शस्यते इति कथं मुद्गमसूरयोर्यूषो वाते शस्तः, कथं कुलत्थलवणयोर्योगे पित्ताविरोधीति ? उच्यते,—मसूरादित्रयाणां शैत्यात् कुलत्थलवणयोश्चापि पित्ताविरोधित्वम् । कुलत्थलवणयोगादेव च वाते शस्तः; संयोगशक्तेर्वा अचिन्त्यत्वात् ॥ ३६८ ॥—

मृद्वीकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलार्दिते॥ ३६९॥
रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते ॥

तस्य पञ्चकयूषस्य संयोगान्तरेण गुणान्तरमाह,—मृद्वीकेति । मसूरादियूषो मृद्वीकादाडिमाभ्यां संयुक्तोऽतीव वातहरः ॥३६९॥

पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ॥ ३७० ॥
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ ॥

अम्ययूषानाह,—पटोलेति । पटोलादिषु च यूषस्य सूपयोनित्वात् मुद्गादिकं त्रिगुणमिच्छन्ति । इमौ द्वावपि यूषौ भिन्नौ ज्ञेयौ, न तु द्वयोरप्येकः ॥ ३७० ॥—

श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ॥ ३७१ ॥
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥

कासेति । मूलकयूषः बालशुष्कमूलकयूषः, जेज्झटस्तु यद्यपि बालमूलकं त्रिदोषघ्नं तथापि तस्य न यूषकरणे श्रुतिरस्तीत्याह । अयमपि मुद्गादिसहितो ज्ञेयः ॥ ३७१ ॥—

कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ॥ ३७२ ॥
तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्तनाशनः ॥

कुलत्थयूषः इति ॥ ३७२ ॥—

दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो लघुः ॥ ३७३ ॥
प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ॥

दाडिमेत्यादि अयमेक एव समुद्रश्च । न विरेकं करोति नापि वमनं किंतु तत्स्थमेव दोषं शमयतीति संशमनः । प्राणः भारहरणादिशक्तिः ॥ ३७३ ॥—

मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ॥ ३७४ ॥

मुद्गेति । ग्राही अतिसारादीनां संग्राही । अयमप्येकः ॥३७४॥

यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः ॥

यवकोलेति अयमप्येकः ॥—

सर्वधान्यकृतस्तद्वद् बृंहणः प्राणवर्धनः ॥ ३७५ ॥

सर्वधान्येति । सर्वधान्यकृतः इत्यभिधानेऽपि सदोषयोनित्वाच्छूकधान्यान् विहाय मुद्गादिशमीधान्यानामपथ्यवर्ज्यं यूषः । अयं तन्त्रान्तरे नवमुष्टिनाम्नाभिहितः ॥ ३७५ ॥

खडकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ ॥

खलेत्यादि । खलकाम्बलिकौ यूषविशेषौ । तत्र खलो द्विविधः । सतक्रशमीधान्यः सतक्रशाकश्च । तथाहि,'—सतक्राणि शमीधान्यानि स्निग्धानि संग्राहकाणि खलानि' इति, सतक्रशाकस्तु "कपित्थतक्रचाङ्गेरीमरिचाजाजीचित्रकैः । सुपक्वः खडयूषोऽयमथ काम्बलिकोऽपरः ॥ दध्यम्लवणस्नेहतिलमाषसन्वितः ।" तक्राम्ल इति तक्राम्लसिद्धः काम्बलिकः, अम्लानां बहुत्वात् । जेज्झटमते तु "दधिदाडिममाषशाकस्नेहयुक्तं व्यञ्जनं खड इत्युच्यते" नलमते तु "तिलं सुलुञ्चितं कृत्वा पिष्टं क्षीरे त्र्यहोषितम् । पटे पूतं पचेद्धीमानार्द्रकोत्थापिते ततः । मरिचाजाजीसामुद्रैर्युक्तस्तिलखडो भवेत्" । काम्बलिकलक्षणमत्रैवोक्तं "दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः । पुनः सौवर्चलाजाजीबीजपूरकसौरभैः ॥ संयोज्य मथितः स्वच्छ एव काम्बलिको भवेत्" ॥—

बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमाम्लोऽग्निदीपनः॥३७६
दध्यम्लः कफकृद् बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः ॥
तक्राम्लः पित्तकृत् प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः ॥ ३७७॥

येन येनाम्लेन सिद्धो यूषो यं यं गुणं करोति तं तं गुणं दर्शयन्नाह,—बल्य इति । दाडिमैः क्रियते योऽम्लो यूषः स दाडिमाम्लः । दध्यम्ल इति दध्ना क्रियते योऽम्लो यूषः सः दध्यम्लः । तक्राम्लोऽप्येवम् । प्रदूषणः प्रकोपनः । दाडिमधान्याम्लदधितक्रैरम्लत्वं काम्बलिकस्यैवेत्येके ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥

खडाः खडयवागवश्च षाडवाः पानकानि च ॥
एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः॥३७८॥

खडा इति खडाः पूर्वोक्ताः, खडयवागवः इति खडैरुक्तलक्षणैः सिद्धाः यवागवः खडयवागवः । षाडवलक्षणमुच्यते,—"सष्टाम्लमधुरोऽसष्टकषायलवणोषणः। अतिक्तः खाडवः कोलकपित्थाद्युपबृंहितः"—इति; खाडवा इति बहुवचनं खाडवभूयस्त्वप्राप्तये, तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् । पानकानि अम्लिकाद्राक्षादिकृतानि, एवमादिग्रहणात्सट्टकप्रभृतीनि ॥ ३७८ ॥

अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना ॥
विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संयुतं कृतम् ॥ ३७९ ॥

व्यवहारार्थं कृताकृतयूषयोः परिभाषां दर्शयन्नाह,—अस्नेहलवणमिति । कटुकैः शुण्ठ्यादिभिः ॥ ३७९ ॥

अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितं च यत् ॥
यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे ॥ ३८० ॥

तयोर्यूषयोरम्लान्तरसंयोगेन संस्कृतासंस्कृतयोरपि गुरुलाघवं दर्शयन्नाह,—अथेति । नपुंसकनिर्देशाद्रसमिति सामान्येनाभीष्टं, तेन यूषरसयोरुभयोरपि गुरुलाघवमुक्तं भवति, संस्कृतादसंस्कृतं लघ्विति संबध्यते, रसः अत्र मांसरसः ॥ ३८० ॥

दधिमत्स्याम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ॥

यूषकाम्बलिकलक्षणमुच्यते,—दधीति ॥—

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम्॥३८१॥
सिण्डाकी च गुरूणि स्युः कफपित्तकराणि च ॥

शुष्कशाकविशेषाणां कृतान्नानां गुणं निर्दिशन्नाह,—तिलेति। तिलविकृतिः मोदकादिः, पिण्याकविकृतिः न सुद्दकल्कादिः । तिलपिण्याकस्य शुष्कशाकस्य विरूढकस्य व्यञ्जनानि देशपुरुषविशेषतो ज्ञेयानि । विरूढं अङ्कुरितं विगतरोहं वा, अन्ये शाकमेवात्यन्तरूढं विरूढमाहुः । सिण्डाकी अनासुतार्द्रशुक्तेषु मूलादिष्वासुतसिण्डकी शुक्तगुणा नोक्तगुणा इत्येके, अनासुतसिण्डाकीशाकवर्गे उक्तगुणेति आसुतसिण्डाक्या एवायं गुण इत्येके, मूलकादिशाकमेव किंचित् खिन्नं क्षुण्णं सुगन्धिकटुकद्रव्यान्वितं वटकीकृतं न्यस्तसु सिण्डाकीत्युच्यते, अन्ये तु शाकसिक्थमण्डासुतिः सिण्डाकीत्याहुः ॥ ३८१ ॥—

तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरूणि च ॥ ३८२ ॥

तद्वदिति वटकानि इति सिण्डाकीवटकानि ॥ ३८२ ॥

लघवो बृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः॥
तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः॥ ३८३॥

रागषाडवगुणमाह,—लघव इति । तत्र रागः—"सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरूषकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकया कृतः" । षाडवाः पुनर्मधुराम्ललवणसंयोगजा नानाविधाः ॥ ३८३ ॥

रसाला बृंहणी बल्या स्निग्धा वृष्या च रोचनी ॥

रसालागुणमाह,—रसालेति । रसाला शिखरिणी ॥—

स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् ॥ ३८४ ॥

सगुडदधिगुणमाह,—स्नेहनमिति ॥ ३८४ ॥

सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ॥
नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते॥ ३८५॥
मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ॥

मन्थमाह,—मन्थः सद्योबलकर इति सद्योबलकरोऽयं नोत्तरकाले बलकरो रूक्षत्वात्; अविशेषोक्तावपि यवादिशक्तवो ग्राह्याः ॥ ३८५ ॥—

साम्लस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्तनाशनः ॥ ३८६ ॥
शार्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥
द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिबर्हणः ॥ ३८७ ॥
वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ॥

मन्थस्यैव द्रव्यान्तरसंयुक्तस्य गुणान्तरमाह,—साम्लस्नेहेत्यादि । उदावर्तनाशनत्वेनास्य वातहरत्वमुक्तम् ॥ ३८६ ॥ ॥ ३८७ ॥—

गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् ॥ ३८८ ॥
तदेव खण्डमृद्वीकाशर्करासहितं पुनः ॥
साम्लं सतीक्ष्णं सहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम्॥३८९॥
मार्द्वीकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाहतृषापहम् ॥
परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम्॥३९०॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्रां च सर्वतः ॥
पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत् ॥ ३९१ ॥

इति कृतान्नवर्गः ।

पानकगुणमाह,—गौडमिति । गुडशब्दोपलक्षणत्वात् सर्वेक्षुविकारपानकगुण उक्तः । अनम्लं ईषदम्लम् । पानकस्य नानाद्रव्यपरिभाषामाह,—तदेवेति । तदेव गौडमेव, साम्लं सतिन्तिडीकादिद्रव्यं, सतीक्ष्णमिति मरिचादितीक्ष्णद्रव्यसहितं, सहिमं सकर्पूरं, पानकं स्याद्भवेत्, निरत्ययं श्रेष्ठं, एवं खण्डमृद्वीकाशर्करापानकेष्वम्लादिद्रव्यसंस्कारो ज्ञेयः, मृद्वीकाग्रहणं पानकयोनिफलोपलक्षणम् । द्राक्षापानकगुणमाह,—मार्द्वीकमिति । परूषककोलपानकयोर्गुणमाह,—परूषकाणामिति । सर्वतः सर्वस्मिन् पानके, उक्तानुक्तपानकगुणोऽयमित्येके । इति कृतान्नवर्गः ॥ ३८८—३९१ ॥

वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्यविपाकतः ॥३९२॥

भक्ष्यान्निर्देष्टुमाह,—भक्ष्यानिति । भक्ष्याः लड्डुकादयः । रसवीर्यविपाकतः इति रसादिभिः कृत्वेत्यर्थः ॥ ३९२ ॥

भक्ष्याः क्षीरकृता बल्या वृष्या हृद्याः सुगन्धिनः ॥
अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः॥ ३९३ ॥

भक्ष्याणां योनिविशेषेण गुणविशेषं निर्दिशन्नाह,—भक्ष्या इति । गोधूमपिष्टविकृतिं क्षीरेणालोड्य ये क्रियन्ते ते क्षीरकृता

भक्ष्याः । बल्याः इति उत्साहकराः, अदाहिनः इति ईषद्दाहिनः, दीपनाः पुनः स्ववर्गापेक्षया वातोपहताग्नेः संस्कारप्रभावाद्वा ॥ ३९३ ॥

तेषां प्राणकरा हृद्या घृतपूराः कफावहाः ॥
वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥ ३९४ ॥

क्षीरभक्ष्यविशेषमाह,—तेषामिति । "मर्दिताः सामिताः क्षीरनालिकेरसितादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वो घृतपूरोऽयमुच्यते" 'घेवर' इति लोके ॥ ३९४ ॥

बृंहणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ॥
अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः कफवर्धनाः ॥ ३९५ ॥

गुडकृतान् भक्ष्यानाह,—बृंहणा त्यादि । गौडिका इति समितावेष्टिता गुडप्रधानोदरा गौडिका इत्युच्यन्ते ॥ ३९५ ॥

मधुमस्तकसंयावाः पूपा ये ते विशेषतः ॥
गुरवो बृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥ ३९६ ॥

मध्विति समितावेष्टिताः पाकघनीभूता मधुरा घृतोदरा मधुमस्तकाः, त एव मधुशीर्षका उच्यन्ते, केचिन्मधुमस्तकशब्देन खज्जकमाहुः । संयावाः पुनः—"समितां मधुदुग्धेन मोदयित्वा सुशोभनः । पचेद् घृतोत्तरे खण्डे क्षिपेद्भाण्डे नवे ततः । संयावोऽसौ युतश्चूर्णैः खण्डैलामरिचार्द्रकैः" इति । पूपाः 'पूआ' इति लोके । मोदकाः लड्डुकाः ॥ ३९६ ॥

रोचनो दीपनः स्वर्यः पित्तघ्नः पवनापहः ॥
गुरुर्मृष्टतमश्चैव सट्टकः प्राणवर्धनः ॥ ३९७ ॥

सट्टकगुणमाह,—दीपन इति । मिष्टतमः अतिशयेन स्वादुः । सट्टकभेदा बहवः । तत्रैक एव लिख्यते,—"लवङ्गव्योषखण्डैस्तु दधि निर्मथ्य गालितं । दाडिमबीजसंयुक्तं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् । सट्टकं सुप्रमोदाख्यं नलादिभिरुदाहृतम् ॥" अपरे विस्तरभयान्न लिखिताः ॥ ३९७ ॥

हृद्यः सुगन्धिर्मधुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ॥
वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥ ३९८ ॥

विष्यन्दगुणमाह,—हृद्य इति । "आमगोधूमचूर्णं च सर्पिःक्षीरगुणान्वितम् । नातिसान्द्रो नातिघनो विष्यन्दो नाम नामतः"। अन्ये तु घृतभृष्टतण्डुलान् विष्यन्दशब्देनाहुः, तन्नेच्छति गयी । ॥ ३९८ ॥

बृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या बल्यास्तु सामिताः ॥
हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥ ३९९ ॥

समिताकृतं सामान्यगुणं क्वचित् किंचिन्निराकुर्वन्नाह,—बृंहणा इति । सामिताः इति फेनकादिविशेषणं, समिता गोधूमचूर्णं, तया कृताः सामिताः; अन्ये बृंहणा इत्यादयः समिताकृतभक्ष्याणां सामान्यगुणाः, हृद्या इत्यादयस्तु समिताकृतभक्ष्यविशेषफेनकादिगुणा इत्याहुः । तत्र फेनकाः "विमर्द्य विमलां शुक्लां समितां नातिशर्करां । संवेष्टनाय गर्भार्थं खरपाकं घृते पचेत् ॥ फेनकं फेनसङ्काशं संपूर्णशशिसन्निभम्"—इति ॥ ३९९ ॥

मुद्गादिवेसवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ॥
वेसवारैः सपिशितैः संपूर्णा गुरुबृंहणाः ॥ ४०० ॥

त एव सामितादयो मुद्गादिन्यस्तगर्भा भवन्ति तदा तद्गुणं निर्दिशन्नाह,—मुद्गादीति । स्विन्नपिष्टमुद्गादिकल्को वेसवारः, पूर्णा भरिताः । पिशितवेसवारैः भरितगुणमाह,—सपिशितैः इति पिशितवेसवारैरित्यर्थः, अपरे वेसवारं शुण्ठ्यादिमाहुः । संपूर्णा भरिता । इमेऽपि सामिताः ॥ ४०० ॥

पाललाः श्लेष्मजननाः, शष्कुल्यः कफपित्तलाः ॥

पालला इति पललं तिलपिष्टं गुडाद्युपेतं तेन कृताः पाललाः; इमेऽपि सामिताः । शष्कुल्य इति शष्कुल्यः शांकुलीति लोके ।

वीर्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥ ४०१

सामिततान् भक्ष्यानभिधाय पिष्टभक्ष्यान्निर्दिशन्नाह,—वीर्योष्णा इति । पैष्टिकाः तण्डुलपिष्टकृताः ॥ ४०१ ॥

विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ॥
वैदला लघवो भक्ष्या कषायाः सृष्टमारुताः ॥ ४०२ ॥
विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चसः ॥
बल्या वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया माषसाधिताः ॥ ४०३ ॥

वैदलाः मुद्गादिकृताः इति ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥

कूर्चिकाविकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ॥

विग्रथितं क्षीरं घनत्वमापन्नं कूर्चिका, तया विविधप्रकाराः कृताः कूर्चिकाविकृताः ॥—

विरूढककृता भक्ष्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥ ४०४ ॥

विरूढककृता इति विरूढककृताः अङ्कुरितमुद्गादिकृताः ॥ ४०४ ॥

विदाहोत्क्लेशजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ॥
हृद्याः सुगन्धिनो भक्ष्या लघवो घृतपाचिताः ॥ ४०५ ॥
वातपित्तहरा बल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ॥
विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥ ४०६ ॥
उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥

घृततैलपक्वभक्ष्यस्य गुणविशेषमाह,—हृद्या इति ॥ ४०५ ॥ ॥ ४०६ ॥—

फलमांसेक्षुविकृतितिलमाषोपसंस्कृताः ॥ ४०७ ॥
भक्ष्या बल्याश्च गुरवो बृंहणा हृदयप्रियाः ॥

योनिविशेषेण भक्ष्याणां गुणागुणविशेषं दर्शयन्नाह,—फलेत्यादि । फलानि तालादीनि ॥ ४०७ ॥—

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥ ४०८ ॥
सुपक्वास्तनवश्चैव भूयिष्ठं लघवो मताः ॥—

कपालाङ्गारपक्वानां स्नेहसिद्धाल्लघुत्वं दर्शयन्नाह,—कपालाङ्गारपक्वास्त्विति कपालं कर्परः, तत्र पक्वा मण्डकादयः; अङ्गारपक्वाः अङ्गारकर्कटीप्रभृतयः ॥ ४०८ ॥

सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्धनाः ॥ ४०९ ॥

सकिलाटादय इति किलाटः क्षीरकूर्चिकापिण्डः, आदिशब्दात्तक्रपिण्डकादयः ॥ ४०९ ॥

कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥

कुल्माषा इति । यवपिष्टमुष्णोदके सिक्तमीषत् स्विन्नमृदितं शृङ्गाटादिप्रकारं कुल्माषमाहुः, यवादयः स्विन्ना इत्येके । भिन्नवर्चसः द्रवमलाः, उदावर्तहराः उदावर्तनाशकाः ॥—

उदावर्तहरो वाट्यः कासपीनसमेहनुत् ॥

वाट्येति वाट्यः यवगोधूमादिभिर्दलितैः कृतः; अन्ये तु भृष्टयवकृतो भक्ष्य इत्याहुः ॥—

धानोलुम्बास्तु लघवः कफमेदोविशोषणाः ॥४१०॥

धाना इति धानाः भृष्टयवाः; उलुम्बाः होलकाः, अत्र मुद्ग-कलायादिसिम्बा अग्निपक्का 'होलका' इत्युच्यन्ते ॥ ४१० ॥

शक्तवो बृंहणा वृष्यास्तृष्णापित्तकफापहाः ॥
पीताः सद्योबलकरा भेदिनः पवनापहाः ॥ ४११ ॥
गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी पिण्डी विपर्ययात् ॥
शक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥ ४१२ ॥

वाट्यधानाप्रसङ्गेन यवशक्तूनाह,—शक्तव इति । शक्तवः यवशक्तवः, बृंहणाः न लेखना मांसकरा इत्यर्थः । तृष्णापित्त-कफापहा इत्यत्र तृष्णापित्तमलापहा इति क्वचित्, तत्र मलापह-त्वमल्पमलकर्तृत्वात् । सद्योबलकरत्वं रौक्ष्यान्नोत्तरकालम् । खरार्द्रभेदेन गुरुलाघवमाह,—गुर्वीत्यादि । खरा कठिनेत्यर्थः । विपर्ययात् इति मृद्वित्यर्थः । पिण्डीमभिधायावलेहिकामाह,—शक्तूनामित्यादि । शक्तूनामवलेहिका इति संबन्धः॥४११॥४१२॥

लाजाश्छर्द्यतिसारघ्ना दीपनाः कफनाशनाः ॥
बल्याः कषायमधुरा लघवस्तृण्मलापहाः ॥ ४१३ ॥

अधुना लाजगुणमाह,—लाजेति । मलापहत्वमल्पकर्तृ-त्वात् ॥ ४१३ ॥

तृट्छर्दिदाहघर्मार्तिनुदस्तत्सक्तवो मताः ॥
रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥ ४१४ ॥

लाजशक्तुगुणमाह,—तृडिति । तत्सक्तवः लाजशक्तवः ॥ ४१४ ॥

पृथुका गुरवः स्निग्धा बृंहणः कफवर्धनाः ॥
बल्याः सक्षीरभावात्तु वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥४१५॥

पृथुकगुणमाह,—पृथुका इति । आर्द्रशालिधान्यं मृदुभृष्टं मुषलाघातचिप्पटीभूतावयवं पृथुकाः इत्युच्यते ॥ ४१५ ॥

संधानकृत्पिष्टमामं

धान्यपिष्टगुणमाह,—सन्धानकृदिति । सन्धानं भग्नस्य, नवं आममपक्कमित्यर्थः ॥—

तण्डुलः कृमिमेहनुत् ॥

तण्डुलगुणमाह,—तण्डुल इति ॥—

सुदुर्जरः स्वादुरसो बृंहणस्तण्डुलो नवः ॥
सन्धानकृन्मेहहरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥ ४१६ ॥

नवानवतण्डुलगुणमाह,—सुदुर्जर इति ॥ ४१६ ॥

द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ॥
यथाकारणमासाद्य भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत्४१७

किं बहुना आनन्त्याद्भसंयोगसंस्काराणां न शक्यते सर्वो-पसंग्रहः कर्तुं तस्मादुक्तानुक्तसंग्रहायाह,—द्रव्येति । विकारान् भक्ष्यविशेषान्, कारणमासाद्य इति दोषादिप्रकोपं प्राप्येत्यर्थः । भोक्तृणां छन्दतोऽपि वेति पुरुषाभिलाषत इत्यर्थः । इति भक्ष्यवर्गः ॥ ४१७ ॥

अतः सर्वानुपानानि उपदेक्ष्यामः ।—

अम्लेन केचिद्विहता मनुष्या
माधुर्ययोगे प्रणयीभवन्ति ॥
तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्ता-
स्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥ ४१८ ॥

अनुपानं निर्देष्टुमाह—अनुपानानीति । अन्नादनु पश्चात्पीयत इति अनुपानम् । कुत्र हितावहमित्याह,—अम्लेनेति । विहताः उद्वेजिताः, माधुर्ययोगे इति माधुर्योपयोगे इत्यर्थः । प्रणयी-प्रणयीभवन्ति सुखीभवन्तीति, तथा अम्लयोगे इत्यत्रापि प्रणयी-भवन्तीति सुखीभवन्ति संबन्धनीयम् । तेषामुभयेषामपि अम्ल-तृप्तानां मधुरतृप्तानां चेत्यर्थः, यथेष्टं यथाभिलषितं; अम्लतृप्तस्य मधुरं पथ्यं, मधुरतृप्तस्य चाम्लमित्यर्थः । तस्मात्तद्रसषट्केऽपि परस्परविरुद्धमनुपानं ज्ञेयं, रसद्वयस्योपलक्षणत्वात्; अथवा शेषरसानां तृप्त्या भोक्तुमशक्यत्वाच्छेषरसानामनुक्तिः ॥४१८॥

शीतोष्णतोयासवमद्ययूष-
फलाम्लधान्याम्लपयोरसानाम् ॥
यस्यानुपानं तु हितं भवेद्य-
त्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् ॥ ४१९ ॥
व्याधिं च कालं च विभाव्य धीरै-
र्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि तानि ॥
सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति
मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ॥ ४२० ॥
लोकस्य जन्मप्रभृति प्रशस्तं
तोयात्मकाः सर्वरसाश्च दृष्टाः ॥
सङ्क्षेप एषोऽभिहितोऽनुपाने-
ष्वतः परं विस्तरतोऽभिधास्ये ॥ ४२१ ॥

अनुपानद्रव्याणि सङ्कलय्याह,—शीतोष्णेत्यादि । द्रवप्रधान आसवः, द्रवप्रधानं द्रव्यप्रधानं च मद्यमुच्यते । यूषः मुद्गादीनां, फलाम्लानि बीजपूरादीनि, धान्याम्लं काञ्जिकं, पयः दुग्धं, रसः मांसरसः, यस्य पुरुषस्य, व्याधिं व्रणज्वरादिकं, कालं आवस्थिकं आर्तवं च, विभाव्य विशेषेण ज्ञात्वा, द्रव्याणि तैलादीनि, भोज्यानि रक्तशाल्यादीनि, एतत्सर्वमूहापोहविदा ज्ञात्वा अनुपानं विधेयमिति, किं बहुना सर्वानुपानेष्वपि मेध्यमान्तरिक्षं जलम् । ॥ ४१९—४२१ ॥

उष्णोदकानुपानं तु स्नेहानामथ शस्यते ॥
ऋते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात् तौवरकात्तथा ॥४२२॥
अनुपानं वदन्त्येके तैले यूषाम्लकाञ्जिकम् ॥
शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ॥४२३॥
दधिपायसमद्यार्तिविषजुष्टे तथैव च ॥
केचित् पिष्टमयस्याहुरनुपानं सुखोदकम् ॥ ४२४ ॥
पयो मांसरसो वापि शालिमुद्गादिभोजिनाम् ॥
युद्धाध्वातपसन्तापविषमद्यरुजासु च ॥ ४२५ ॥
माषादेरनुपानं तु धान्याम्लं दधि मस्तु वा ॥
मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितम् ॥ ४२६ ॥
अमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते ॥
क्षीरं घर्माध्वभाष्यस्त्रीक्लान्तानाममृतोपमम् ॥४२७॥
सुरा कृशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकम् ॥
निरामयानां चित्रं तु भुक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ॥४२८॥
स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रूक्षोष्णमिष्यते ॥
अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥ ४२९ ॥
हितं शोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥
अर्कसेलुशिरीषाणामासवास्तु विषार्तिषु ॥ ४३० ॥
अतः परंतु वर्गाणामनुपानं पृथक् पृथक् ॥
प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वेण सर्वेषामेव मे श्रृणु ॥ ४३१ ॥

संक्षेपमभिधाय विस्तरमाह,—अतःपरमिति । ऋते विना इत्यर्थः । भल्लातकस्यात्यन्तोष्णत्वाच्छीतजलम् । तौवरकादिति "पत्रैस्तु केशराकारैः कलायसदृशैः फलैः । वृक्षास्तुवरनामानः पश्चिमार्णवतीरजाः" इति, तद्भवः तौवरकः । स्नेहप्रसङ्गेन एकीयमतं तैलानुपाने निर्दिशन्नाह,—अनुपानमिति । उष्णकाले यूषं, शीतकाले काञ्जिकम् । शीतोदकमिति माक्षिकस्येति माक्षिकस्य मधुनः, पिष्टान्नस्य तण्डुलपिष्टस्य, दधि प्रसिद्धं, पायसं क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः, पायसस्य गुरुत्वेन विदाहसंभवाच्छीतोदकं पेयं, मद्यार्तिः मद्यविदाहः, विषजुष्टे विषव्यामोहे, तथैव च इति शीतोदकमेव । केचिदिति सुखोदकं ईषदुष्णमुदकम् । पय इति युद्धं संग्रामः, आतपः घर्मः, सन्तापः अग्न्यादीनाम् । विषमद्यरुजासु इति विषरोगेष्वित्यर्थः । शालिषु पयोऽनुपानं समानमप्यचिंत्यत्वात् संयोगशक्तीनां, जेज्झटस्तु पयःस्थाने मस्तु इच्छति, पयोग्रहणस्य गोरसोपलक्षणत्वात् तदपि लभ्यत एवेत्यन्ये । माषादेरिति धान्याम्लं काञ्जिकम् । मद्यमिति मद्योचितानां मद्ययोग्यानां, पूजितं प्रशस्तम् । अमद्येति । फलाम्लं दाडिमादि । क्षीरमिति । भाष्यादिक्लान्तानां अध्ययनादिपीडितानाम् । सुरा कृशानामिति कृशानां दुर्बलानां, सुरा अनुशस्तेति संबन्धः । मधूदकं मधुमिश्रजलम् । निरामयानामिति निरामयानां स्वस्थानां, चित्रं नानाप्रकारम् । स्निग्धोष्णमिति अनुपानमिति संबन्धः । शोणितपित्तिभ्य रक्तपित्तिभ्य इत्यर्थः । अत्रापि अनुपानमित्यनुवर्तते । अर्कसेल्विति विषार्तिषु विषपीडासु, अर्कादीनामासवा अनुपानादि; सेलुः श्लेष्मान्तकः । अत इति । अनुपूर्वेण यथाक्रमेण, सर्वेषामेव शाल्यादिवर्गाणामित्यर्थः । मे मत्सकाशात् ॥ ४२२—४३१ ॥

तत्र पूर्वेशस्यजातीनां बदराम्लं, वैदलानां धान्याम्लं, जङ्गालानां धन्वजानां पिप्पल्यासवः, विष्किराणां कोलबदरासवः, प्रतुदानां क्षीरवृक्षासवः, गुहाशयानां खर्जूरनालिकेरासवः, प्रसहानामश्वगन्धासवः, पर्णमृगाणां कृष्णगन्धासवः, बिलेशयानां फलसारासवः, एकशफानां त्रिफलासवः, अनेकशफानां खदिरासवः, कूलचराणां श्रृङ्गाटककशेरुकासवः, कोशवासिनां पादिनां च तदेव, प्लवानामिक्षुरसासवः, नादेयानां मत्स्यानां मृणालासवः, सामुद्राणां तु मातुलुङ्गासवः, अम्लानां फलानां पद्मोत्पलकन्दासवः, कषायाणां दाडिमवेत्रासवः, मधुराणां त्रिकटुकयुक्तः खण्डासवः, तालफलादीनां धान्याम्लं, कटुकानां दूर्वानलवेत्रासवः, पिप्पल्यादीनां श्वदंष्ट्रावसुकासवः, कूष्माण्डादीनां दार्वीकरीरासवः, चुच्चुप्रभृतीनां लोध्रासवः, जीवन्त्यादीनां त्रिफलासवः, कुसुम्भशाकस्य स एव, मण्डूकपर्ण्यादीनां महापञ्चमूलासवः, तालमस्तकादीनामम्लफलासवः, सैन्धवादीनां सुरासव आरनालं च, तोयं वा सर्वेत्रेति ॥ ४३२ ॥

तत्रेति। पूर्वेशस्यजातीनां प्रागुक्तान्नसमूहानां, तानि च शूकधान्यकुधान्यशमीधान्यानि। जङ्गालानामेणादीनाम्। धन्वजानां वर्तकादीनां पक्षिणाम्। विष्किराणामिति विष्किराणां तेषामेव वर्तकादीनां; एतेन विष्किराणां पिप्पलीकोलबदरासवौ द्वावप्यनुपानं, कोलं स्वल्पबदरं, बदरं मध्यमप्रमाणं बदरम्। प्रतुदानामिति कृष्णगन्धः शोभाञ्जनकः । बिलेशयानामिति । एकशफानां अश्वादीनाम् । अनेकशफानामिति अनेकशफाः छागादयः । एवमयं मांसवर्गो जङ्गालादिभेदेनाष्टविधोऽनुपानेनोक्तः । अनूपवर्गस्य पञ्चविधस्यानुपानं निर्दिशन्नाह,—कूलचराणामिति । तदेव इति श्रृङ्गाटककशेरुकासवोऽनुपानमित्यर्थः । प्लवानामिति अनूपवर्गमपि पञ्चविधमभिधाय फलानामनुपानं निर्दिशन्नाह,—अम्लानामिति । अम्लफलानां दाडिमादीनाम् । कषायाणामिति कषायाणां क्षीरवृक्षादिफलानाम् । मधुराणामिति मधुराणां द्राक्षादीनां, वातामाभिषुकादीनां च । कटुकानां फलानामित्यर्थः । पिप्पल्यादीनामिति । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः, वसुकः बुकः, केदारगिरौ 'बगहुल' इति प्रसिद्धः । शाकानामनुपानं निर्दिशन्नाह,—कूष्माण्डादीनामिति । जीवन्त्यादीनामिति जीवन्ती डोडी । कुसुम्भेति । स एव त्रिफलासवः । मण्डूकेति मण्डूकपर्णी ब्राह्मी । तालमस्तकादीनामनुपानमाह,—

तालमस्तकादीनामिति । तालमस्तकादीनां तालमस्तकमज्जादीनाम् । सैन्धवादीनामिति सर्वत्र सर्ववर्गेषु ॥ ४३२ ॥

भवन्ति चात्र ।

सर्वेषामनुपानानां माहेन्द्रं तोयमुत्तमम् ॥

सर्वेष्वेवानुपानेषु तोयस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह,—सर्वेषामिति। माहेन्द्रतोयं आन्तरिक्षमुदकम् ॥—

सात्म्यं यस्य तु यत् तोयं तत् तस्मै हितमुच्यते४३३

शेषमपि भौममुदकं नियमयन्नाह,—सात्म्यं चेत्यादि। यत्तोयमिति नदीनदसरस्तडागाद्युदकमित्यर्थः ॥ ४३३ ॥

उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलम् ॥

उष्णशीतभेदेनानुपानमाह,—उष्णमिति ॥—

दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥ ४३४ ॥
यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति ॥
रोचनं बृंहणं वृष्यं दोषसंघातभेदनम् ॥ ४३५ ॥
तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्लमहरं सुखम् ॥
दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परम् ॥ ४३६ ॥
बल्यं वर्णकरं सम्यगनुपानं सदोच्यते ॥

सर्वेषामेवानुपानानामुक्तानां गुणं निर्दिशन्नाह,—दोषवत् इति वातादिदोषकरम्। सुखमिति अदोषमित्यर्थः। दोषसंघातभेदनं दोषसमूहपृथक्करणं, तर्पणं तृप्तिजनकं, मार्दवकरं शरीरकोमलतोत्पादकं, सुखं स्वास्थ्योपपादकं, दोषशमनं वातादिशमनं, पिपासाच्छेदनं पिपासाविनाशकं, परं अतिशयेन, सदोच्यते इति एवंविधमनुपानं सर्वदा कथ्यते; अन्ये दोषवदित्याद्यनुपानस्य फलं, रोचनमित्यादयस्तु सामान्यानुपानगुणा इत्याहुः ॥ ४३४—४३६ ॥—

तदादौ कर्शयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ॥ ४३७ ॥
पश्चात्पीतं बृंहयति तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥

तदनुपानं भोजनादिमध्यान्तविभागेन गुणविशेषं करोतीति दर्शयन्नाह—तदादाविति । तत् अनुपानं, आदौ भोजनस्य, कर्शयेत् अतिशयेन शरीरस्य कृशत्वमापादयेत्; स्थापयेत् न न कर्शयति नापि स्थूलयति अपि तु मध्यं करोतीत्यर्थः। पश्चात् पीतं बृंहयति पुष्टिमापादयति; तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेदिति कार्श्यमिच्छन्नादौ, मध्यवपुरिच्छन् मध्य एव, पुष्टिमिच्छन्नन्त इति। अनुपानमिति अनुशब्दं लक्ष्यार्थमाहुः, आहारं लक्ष्यीकृत्य पानमिति आहारमाश्रित्य यत्पीयत इत्यर्थः, तेन मध्याद्योरप्यनुपानशब्दः प्रयुक्तो भवति ॥ ४३७ ॥—

स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनाम् ॥ ४३८ ॥
भवत्याबाधजननमनुपानमतः पिबेत् ॥

अनुपानव्यतिरेके दोषं दर्शयन्नाह,—स्थिरतामिति। स्थिरतामचलतां, अक्लिन्नं शुष्कमित्यर्थः, अद्रवपायिनां अनुपानमपिबतां, आबाधजननं पीडाकरम् ॥ ४३८ ॥—

न पिबेच्छ्वासकासार्तो रोगे चाप्यूर्ध्वजत्रुगे ॥४३९॥
क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ॥

कस्यचित् पुरुषविशेषस्यानुपाननिषेधमाह,—न पिबेदिति। आर्तः पीडितः, ऊर्ध्वजत्रुगे इति जत्रुर्ग्रीवामूलं तस्योर्ध्वभागे, क्षतोरस्कः इति उरःक्षतरोगवान् इत्यर्थः, प्रसेकी लालास्रावी, उपहत इति वातादिभिरित्यर्थः ॥ ४३९ ॥—

पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्नान्न शीलयेत् ॥४४०॥
प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् ॥
स्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान् जनयेद् बहून् ॥४४१

अनुपाने पीते सति यद्वर्जनीयं तदाह,—पीत्वेति। अध्वा मार्गः, भाष्यं बहुभाषणं, अध्ययनं पठनं, गेयं गीतं, न शीलयेत् इति न सेवेतेत्यर्थः। कस्मादेतान्न शीलयेदित्याह,—प्रदूष्यामाशयमिति । प्रदूष्य वातादीनां प्रकोपं कृत्वा । तद्धीति तत् अनुपानं, हि यस्मादर्थे। तस्य पुरुषस्य, स्यन्दं श्लेष्मस्रवणम् ॥ ४४०—४४१ ॥

गुरुलाघवचिन्तेयं स्वभावं नातिवर्तते ॥
तथा संस्कारमात्रान्नकालांश्चाप्युत्तरोत्तरम् ॥४४२॥

गुरुलाघवस्य द्रव्यरसवीर्यविपाकाश्रयस्य च शरीरादिभेदेनोक्तस्य यथाख्यातिशयेन व्यवस्थां कुर्वन्नाह—गुर्विति। नातिवर्तते न त्यजति, जङ्घाला जाङ्गलचारिणः कुतो लघव इत्युक्त अवश्यमेव स्वभावो वाच्यः, एवं शरीरधात्वपचयादिष्वपि वाच्यं; तथा संस्कारं नातिवर्तते, यथा—स्वभावाद्गुरोरपि व्रीहेर्लाजा लघवः, लघोरपि शालेः संस्कारात् पिष्टमेव गुरु; तथा मात्रां नातिवर्तते, यथा—"गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते"-इति; अन्नं च नातिवर्तते, तद्यथा—मण्डपेयाविलेपीभक्तापूपादि यथोत्तरं गुरु, यथापूर्वं लघु इति; कालं च नातिवर्तते, यथा—"नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम्"। उत्तरोत्तरमिति स्वभावात् संस्कारं संस्कारान्मात्रां मात्रातोऽन्नं अन्नात्कालं गुरुलाघवचिन्ता नातिवर्तत इत्यर्थः, चकारादिहापि चराद्याश्चानुक्ता अपि समुच्चीयन्ते ॥ ४४२ ॥

मन्दकर्मानलारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ॥
जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्तिता ॥४४३॥

इयं गुरुलाघवचिन्ता विशिष्टपुरुषाश्रयेति ज्ञापनायाह,—मन्दकर्मेति। मन्दकर्माणः अलसाः, मन्दानलाः मन्दाग्नयः, मन्दारोग्याः रोगिणः, सुकुमाराः मृदुदेहाः, सुखोचिताः सुखिनः, जन्तवः प्राणिनः, चिन्तेयमिति गुरुलाघवलक्षणा, परिकीर्त्यते कथ्यते इत्यर्थः ॥ ४४३ ॥

बलिनः खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताग्नयो नराः ॥
कर्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्त्यते ॥ ४४४ ॥

इति सर्वानुपानवर्गः ।

यान् प्रति नेयं चिन्ता तानपि दर्शयन्नाह,—बलिन इति। बलिनः शक्त्युपचययुक्ताः, एतेनैवारोग्यत्वमुक्तं, खरभक्ष्याः अमृदुभोजनाः, कर्मनित्याः सदा कर्मकारिणः। परिकीर्त्यते इति गुरुलाघवचिन्तेयमिति शेषः। इति सर्वानुपानवर्गः॥४४४॥

अथाहारविधिं वत्स ! विस्तरेणाखिलं शृणु ॥

अथाहारविधिमाह,—अथाहारविधिमिति । अखिलं समस्तं, शृणु आकर्णय ॥—

आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचि कार्यं महानसम् ॥ ४४५ ॥

पाकस्थानं कीदृक्कार्यमित्याह,—आप्तान्वितमिति । आप्ताः अव्यभिचारिणः, तैः अन्वितं आश्रितं; असंकीर्णं असंकटं; महानसमिति पाकस्थानं रसवतीति लोके ॥ ४४५ ॥

तत्राप्तैर्गुणसंपन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ॥
शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक् ॥ ४४६ ॥

सुसंस्कृतस्यान्नस्य स्थानमाह,—तत्रेति । आप्तैः सुसंस्कृतमिति संबन्धः । गुणसंपन्नमिति गुणसंपन्नं इष्टरसगन्धस्पर्शवर्णोपेतं, भक्ष्यं अन्नं अभ्यवहरणीयं, सुसंगुप्तं अतिशयेनादृश्यं, समुपस्थापयेत् निवेशयेत्, शुचौ प्रदेशे इति संबन्धः. भिषक् वैद्यः ॥ ४४६ ॥

विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ॥
सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥ ४४७ ॥

तस्याहारस्यैवंगुणस्य दूषणकरविषनाशनं निर्दिशन्नाह,—विषघ्नैरिति । विषघ्नैर्विषहारिभिः, अगदैः औषधैः, स्पृष्टं छुप्तं, प्रोक्षितं व्यजनोदकैः इति अथर्वमन्त्रैरभिमन्त्रितं, अन्ये तु व्यजनोदकैरिति अगदस्यैव विशेषणं कथयन्ति, तेषां मते अगदोदकक्षालितव्यजनैर्वीजितमविषीभवत्यन्नम् । तन्त्रमभिधाय मन्त्रमपि निर्दिशन्नाह,—सिद्धैः अव्यभिचारिभिः, कुरुकुल्लाफेरण्डाप्रभृतिभिर्हतविषमन्नमिति संबन्धः । निवेदयेत् नृपतये इति शेषः ॥ ४४७ ॥

वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नामाहारस्योपकल्पनाम् ॥
घृतं कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते ॥ ४४८ ॥
फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वै दलेषु च ॥
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥ ४४९ ॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ॥
कट्वराणि खडांश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥ ४५० ॥
दद्यात् ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः ॥
पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् ॥ ४५१ ॥
काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ॥
दद्याद्वैदूर्यचित्रेषु रागषाडवसट्टकान् ॥ ४५२ ॥
पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ॥
सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥ ४५३ ॥
फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ॥
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥ ४५४ ॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ॥
खडान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥ ४५५ ॥
सर्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसट्टकान् ॥
पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥ ४५६ ॥

वक्ष्यामीति कृत्स्नां समस्तां, उपकल्पनां समीपढौकनाम् । आधारप्रेक्षणीयमेव प्रथमं कल्पनं निर्दिशन्नाह—घृतमिति । कार्ष्णायसे कृष्णलोहपात्रे, कान्तलोहपात्रे इत्यन्ये । पेयेति राजते रौप्यमये । भक्ष्याः लड्डुकादयः । वैशब्दः पादपूरणे, दलेषु पत्रेषु, अन्ये तु वैदलेषु चेत्यत्र वेत्रवंशादित्वक्प्रथितेषु पर्णमयेष्विति मन्यन्ते । परिशुष्केति । "सिक्तं बहुघृते भृष्टं मुहुरुष्णाम्बुना मृदु । जीरकाद्यैर्घनं मांसं परिशुष्कं तदुच्यते । तदेव गोरसादानं प्रदिग्धमिति विश्रुतम्"— । प्रद्रवाणीति प्रद्रवाणि प्रकृष्टद्रवाणि मण्डादीनि, रसः मांसरसः, उपहारयेद्दद्यात् । कट्वरं तक्रं, अन्ये तु,—"सौवीराम्लमथात्यम्लं काञ्जिकं कट्वरं विदुः । अन्ये तु तदधोभागं तक्रं वा ह्यम्लतां गतं । सस्नेहं दधिजं तक्रमाहुरन्ये तु कट्वरम्" । खडः यूषविशेषः, सतक्रशमीधान्यः सतक्रशाकश्च, शैलेषु पाषाणमयेषु । दद्यादिति पयः क्षीरम् । पानीयमिति । मृण्मयेषु मृत्तिकामयेषु शरावादिषु । काचेति । शुभेषु भव्येषु, वैदूर्यं रत्नविशेषः, चित्रेषु विचित्रेषु; तत्र रागः "सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरूषकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकया कृतः" । षाडवाः पुनर्मधुराम्ललवणसंयोगजा नानाविधाः, विशेषतः सूदेभ्यो ज्ञेयाः । सट्टकस्तु "लवङ्गव्योषखण्डैस्तु दधि निर्मथ्य गालितं । दाडिमबीजसंयुक्तं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् । सट्टकं तु प्रमोदाख्यं नलादिभिरुदाहृतम्" दद्याद्वैदूर्यचित्रेष्वित्यस्य स्थाने वज्रवैदूर्यचित्रेष्विति केचित् पठन्ति, तत्र वज्रं शतकोटिकं रत्नं हीरक इत्यर्थः । एष्वाधारेषु दीयमानानामेषां हितकारित्वम् । आधारविशेषमभिधाय देशविशेषेण आहारविशेषं दर्शयन्नाह,—पुरस्तादिति । पुरस्तात् अग्रतः, पुरौदनं हि ग्रहणसौकर्यात् । पात्रे स्थाल्यादिके । सुविस्तीर्णे बहुले । मनोरमे रुचिजनके । सूदः सूपकारः । सूपग्रहितं ओदनं भक्तं, प्रदेहांश्च प्रलेह्यांश्च; फलानि इति परिशुष्काणि पूर्ववत्, दक्षिणपार्श्वे दक्षिणभागे, भुञ्जानस्य भोजनं कुर्वतः, उपकल्पयेत् समीपं ढौकयेत् । प्रद्रवाणीति प्रद्रवादयः पूर्ववत्सव्ये पार्श्वे वामभागे । सर्वानिति । रागषाडवसट्टकाः पूर्ववत्, पुरस्तात् अग्रत इत्यर्थः । न केवलं पुरस्तात् द्वयोरपि च मध्यतः द्वयोः पक्षयोर्मध्ये एकस्मिन् पक्षे दद्यात् । एतेन सर्वत्र दातव्यमित्युक्तं भवति ॥ ४४८—४५६ ॥

एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ॥
भोक्तारं विजने रम्ये निःसंबाधे शुभे शुचौ ॥ ४५७ ॥
सुगन्धपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण भोजनस्योपकल्पनां विज्ञाय भोक्तारं च विज्ञायेति संबन्धः । विजने एकान्ते, विजने हि भुञ्जानस्य दुष्टदृष्टिनिपातादिदोषो न भवति । रम्ये मनोहरे । निःसंबाधे उल्लोठरहिते, तत्र भुञ्जानस्य पांशुप्रक्षेपादिदोषो न भवति । शुभे वास्तुदोषरहिते । शुचौ पवित्रे, तत्र न भूताद्यावेशः । समे निम्नोन्नतत्वरहिते ॥ ४५७ ॥—

विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै रसादिभिः ॥ ४५८ ॥
मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् ॥

कीदृगशनं हितमित्याह,—विशिष्टमिति । कैः कृत्वा? इष्टसंस्कारैः । पथ्यैरिष्टैः रसादिभिरिति पथ्यैः हितैः, इष्टैः प्रियैः, आदिशब्दात् गन्धवर्णस्पर्शा गृह्यन्ते । प्रत्यग्रं अभिनवं, अशनं भोजनम् ॥ ४५८ ॥—

पूर्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥ ४५९ ॥
पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् ॥
आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान्॥४६०॥
ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम् ॥
घनं पूर्वं समश्नीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥ ४६१ ॥
आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ॥
निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम् ॥ ४६२ ॥
मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च ॥
पूर्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कदाचन ॥४६३॥

कालभेदेनाप्याहारविधिं निर्दिशन्नाह,—पूर्वमिति । बुभुक्षिते पुरुषे वातपित्तप्रशमनाय प्रथमं मधुरो रसः पक्काशयगतं वायुं जयति, अम्ललवणौ मध्यभोजनस्थौ पित्ताशये अग्निदीप्तिं कुरुतः, अन्ते कफजयाय कट्वादयः । आदाविति आदौ फलानि भुञ्जीत, वातजयार्थं दाडिमाद्यम्लोपयोगः; आदाविति मतान्तरे इत्यन्ये । ततः पेयान् पातव्यान् दाडिमादिकठिनाहारमृदुकरणार्थं, ततो भोज्यं रक्तशाल्यादि, चित्रान् नानाप्रकारान् । घनमिति घनं भोज्यं भक्ष्यादि कठिनं, विपर्ययं उक्तविपर्ययं पूर्वं द्रवं पश्चात् कठिनमिति, घृतं पूर्वं समश्नीयादिति केचित् पठन्ति । अम्लफलस्यादावेव नियतस्य कस्यचिदेव फलस्य आदिमध्यान्तेषु प्रयोगं दर्शयन्नाह,—आदाविति । निरत्ययं अबाधम् । मृणालेति मृणालं पद्मनालं, बिसं भिसण्डकः, शालूकं प्रसिद्धम् ॥ ॥ ४५९—४६३ ॥

सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः ॥
काले सात्म्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम्॥४६४॥
बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयात् मात्रावद्विदितागमः ॥

भुञ्जानः कथं भुञ्जीतेत्याह,—सुखमुच्चैरिति । समासीनः इति सम्यगासीनः उपविष्टः । अन्नतत्परः इति न कामादिव्यग्रमनाः भुञ्जानः । किम्भूतः कदा कीदृशं भुञ्जीतेत्याह,—काले सात्म्यमित्यादि । कालो द्विविधः नित्यग आवस्थिकश्च, तत्र नित्यग आर्तवः, स पुनरतीवायतयामा इत्यादिना नियमितः; आवस्थिकः पुनर्जीर्णलक्षणापेक्षः, आमे त्वन्नाकालः । सात्म्यं देशामयादिभेदेनानेकविधं, असात्म्यं पुनर्दोषकारि, क्षिप्रं नातिद्रुतं नातिविलम्बितं, अतिद्रुतातिविलम्बितयोर्दोषकारित्वात्, द्रवोत्तरं द्रवप्रधानम् । बुभुक्षितग्रहणं अकालबुभुक्षानिषेधाय, वक्ष्यति च,—"भवत्यकालेऽपि तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति" । मात्रालक्षणमाह,—"अपीडनं भवेत् कुक्षेः पार्श्वयोरविपाटनम् । अन्नेन हृदयाबाधो जठरस्य तु गौरवम् । प्रीणनं चक्षुरादीनां शमनं क्षुत्पिपासयोः । उच्छ्वासश्वासहास्यादिकथासु सुखवर्तनम् । सुखेन परिणामः स्यादन्ने भुक्ते दिवानिशि" । विदितागम इति हेयोपादेयविवेकार्थं विदितं हिताहितं येन सः विदितागमः ॥ ४६४ ॥—

काले भुक्तं प्रीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते ॥ ४६५ ॥
लघु शीघ्रं व्रजेत् पाकं स्निग्धोष्णं बलवह्निदम् ॥
क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् ॥ ४६६ ॥
सुखं जीर्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च ॥

एषां कालादिभोजनानां फलानुशंसां दर्शयन्नाह,—काले भुक्तमिति । प्रीणयति तृप्तिं जनयति, सात्म्यमन्नं भुक्तं न बाधते न पीडां जनयति । लघु इत्यादि लघ्वन्नं भुक्तमिति संबन्धः । स्निग्धोष्णं बलवह्निदमिति स्निग्धं बलप्रदं, उष्णं वह्निप्रदमित्यर्थः । क्षिप्रमित्यादि । समं एककालं, अदोषं द्रवोत्तरमिति द्रवोत्तरमन्नं भुक्तं सद्दोषं दोषरहितं पाकं याति । सुखमित्यादि मात्रावदन्नं भुक्तं सुखेन पाकं गच्छति धातुसाम्यं च करोति, धातुशब्दोऽयं दोषधातुमलेषु वर्तते॥४६५—४६६॥—

अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः ॥ ४६७ ॥
तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ॥
येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥ ४६८ ॥
तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ॥
रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥४६९॥
कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ॥

आर्तवलक्षणं कालमाह,—अतीवायतयामा इति । अतीवायतयामाः अतीव दीर्घप्रहराः, क्षपाः रजन्यः, येष्वृतुषु इति हेमन्ते शिशिरे च । तत्प्रत्यनीकाढ्यमिति कालबलप्रवृत्तदोषगुणानां बाधकभूतं विरोधिद्रव्यगुणबहुलमित्यर्थः । प्रातः इति सपादे यामे । येष्विति येषु ऋतुषु ग्रीष्मप्रावृषोः, भृशमायताः दीर्घतराः, तत्कालविहितं द्रवस्निग्धमधुरप्रायं, अपराह्ण इति अर्धतृतीययामोपरि । रजन्य इति येषु ऋतुषु शरदि वसन्ते च, सममहोरात्रं मध्याह्ने इत्यर्थः, अयमेकाशनस्य पुरुषस्य विधिः; द्विरश्नतः पुनः प्रातर्भोजनमात्राया अर्धमात्रं त्रिभागं वा लघुमृष्टं च; तच्च प्रातर्भोजनं सपादे प्रहरे, द्वितीयं भोजनं त्वर्धचतुर्थप्रहरोपरि इति पञ्जिकाकारः; जेज्झटस्तु सत्रिभागे प्रहरे दिवसस्य रात्रेश्च सत्रिभागप्रहरे भुञ्जानस्य रजनीदिवसयोः समत्वं भवतीत्याह । अयमार्तवकाल उक्तः । आवस्थिकं पुनः स्वास्थ्यवृत्तिकेऽध्याये वक्ष्यति ॥ ४६७—४६९ ॥—

नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा ॥ ४७० ॥
अप्राप्तकालं भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ॥
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ४७१
अतीतकालं भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले ॥
कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं च न काङ्क्षति ॥४७२॥

हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् ॥
आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम् ॥ ४७३॥

कालमात्रावतो विपर्ययमकालमात्रावत्त्वं निर्दिशन्नाह,—नाप्राप्तेति । अप्राप्तकालमतीतकालं वा न भुञ्जीतेत्यर्थः । हीनाधिकमिति हीनमात्रमधिकमात्रं वा न भुञ्जीत । तयोरप्राप्तातीतकालयोरधिकन्यूनयोश्च दोषं दर्शयन्नाह;—अप्राप्तकाले इति । अप्राप्तकालं भुञ्जानो नरः शरीरे अलघौ सति तांस्तान् शिरोरुजादीन् व्याधीन् नियच्छति प्राप्नोति । अतीतकाले इति । असन्तोषं असंतृप्तिम् । आटोपः उदरस्याध्मानं, सादः अङ्गग्लानिः । अधिकमिति अधिकं अन्नं भुक्तमित्यर्थः ॥ ४७०—४७३ ॥

तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ॥
यथोक्तगुणसंपन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥ ४७४ ॥
विभज्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि ॥

कीदृक् पुनरन्नं सेवितव्यमित्याह,—तस्मादिति । युक्त्या मात्रया । कालयोरुभयोरपि प्रातः सायं च ॥ ४७४ ॥—

अचोक्षं दुष्टमुत्सृष्टं पाषाणतृणलोष्टवत् ॥ ४७५ ॥
द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ॥
चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ॥ ४७६ ॥
अशान्तमुपदग्धं च तथा स्वादु न लक्ष्यते ॥

सात्म्यादुपादेयं प्रदर्श्य हेयं प्रदर्शयन्नाह ।,—अचोक्षमिति । अचोक्षं अपवित्रं, मलिनमित्यन्ये, दुष्टं विषादिभिर्दोषकरत्वात्, उत्सृष्टं भुक्तोत्सृष्टं, पाषाणतृणलोष्टवदिति पाषाणादियुक्तमित्यर्थः, द्विष्टं मनःप्रतिघाति, व्युषितं विशेषेण उषितं, पूति शटितं; पूति चान्नमिति चकारादत्र शत्रुगणगणिकादीनामप्यन्नं बाह्यदूषणान्वितं वर्जनीयमिति समुच्चीयते । अस्वादु अन्नं पूर्वं वर्जनीयमुक्तमिति तद्भेदानाह—चिरसिद्धमित्यादि । स्थिरं कठिनम्, अशान्तं किंचिदवशिष्टविस्रावणम्, उपदग्धमिति अतिपाकित्वेन ज्वलितम् । चकारेण दुःसिद्धमपि समुच्चीयते । तथा स्वादु न लक्ष्यते इति यदन्नं स्वादु न लक्ष्यते तदपि वर्जयेदिति संबन्धः ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥—

यद्यत् स्वादुतरं तत्तत् विदध्यादुत्तरोत्तरम् ॥४७७॥

अन्नेषु स्वादुषु सत्सु विधानं दर्शयन्नाह,—यद् यदिति । स्वादुशब्दः संस्कृते रसे वर्तते, न तु मधुरार्थके एव । विदध्यात्, दद्यात्; कथं ? उत्तरोत्तरं एकस्मिन् स्वादुनि दत्ते सति तस्मादधिकतरस्वादु दद्यात्, तस्मिन्नपि दत्ते तस्मादधिकतरस्वादु दद्यादित्यर्थः ॥ ४७७ ॥

प्रक्षालयेदद्भिरास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः ॥
विशुद्धरसेन तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥ ४७८ ॥
स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनातितर्पितम् ॥
न तथा स्वादयेदन्यत् तस्मात् प्रक्षाल्यमन्तरा॥४७९॥

प्रक्षालयेदद्भिरास्यं गण्डूषं कारयेदित्यर्थः । गण्डूषकरणस्य फलमाह,—विशुद्धेति । स्वादुना मिष्टेन । तस्य भुञ्जानस्य । अन्यत् अपरम् स्वादोरस्वादोर्वा ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् ॥
स्वादु संजनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥ ४८० ॥

तस्य गुणमाह,—सौमनस्यमिति । सौमनस्यं सुमनस्कता, बलं सर्वधातुस्नेहः, पुष्टिः शरीरोपचयः, उत्साहः प्रसिद्धः, हर्षणं तुष्टिः, सुखं नीरोगता । स्वादु सञ्जनयत्यन्नं स्वाद्वन्नं सौमनस्यादीन् सम्यग् जनयतीति संबन्धः । अस्वाद्वित्यादि अस्वाद्वन्नं सौमनस्यादीनां विपर्ययं विपरीततां जनयतीत्यर्थः ॥ ४८० ॥

भुक्त्वाऽपि यत् प्रार्थयते भूयस्तत् स्वादु भोजनम्॥

स्वादोरेवान्नस्य लक्षणं निर्दिशन्नाह,—भुक्त्वेति । भुक्तवान् हि यत् प्रार्थयते तदेव अवश्यं स्वादु विज्ञेयम् । अन्ये तु 'तत्साधु भोजनं' इति पठन्ति । मात्रावद्भुञ्जीतेति तस्यैव लक्षणमिति च वदन्ति, तन्नेच्छति गयी ॥—

अशितश्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत्॥४८१॥

अशित इति अशितः कृतभोजनः, उदकं जलं युक्त्या पिबेदिति संबन्धः, कया युक्त्या मात्रया, भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् भोजनं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४८१ ॥

दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ॥
कुर्यादनिर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥ ४८२ ॥

अन्यदपि भुक्ते कार्यान्तरं दर्शयन्नाह,—दन्तेत्यादि । शोधनेन तृणादिना ॥ ४८२ ॥

जीर्णेऽन्ने वर्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ॥
भुक्तमात्रे कफश्चापि,

भोजनोत्तरकालक्रियाप्रसङ्गेन जरणजीर्णकालयोरपि दोषप्रकोपं दर्शयन्नाह,—जीर्णे इति । जीर्णे परिणामंगते, विदग्धे किंचित्पक्वे ॥—

तस्माद् भुक्तेरितं कफम् ४८३
धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ॥
पूगकङ्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैः ॥ ४८४ ॥
फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः ॥
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ॥ ४८५ ॥

भुक्ते सति कुपितश्लेष्मणः प्रतीकारमाह,—तस्मादिति । भुक्तेरितं भोजनेन प्रेरितम् । अपोह्य स्फोटयित्वा । कषायकटुतिक्तकैः इति अफलैर्द्रव्यैरिति विज्ञेयं, फलैः कटुतिक्तकषायैर्वा इति वक्ष्यमाणत्वात्, सुमनःफलैः जातीफलैः ॥४८३—४८५॥

भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः ॥
ततः पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ॥४८६॥

तदनन्तरं किं कुर्यादित्याह,—तत इति । संविशेत् शय्यायां शयीत ॥ ४८६ ॥

शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ॥
भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥ ४८७ ॥

अन्नस्य संस्थापनहेतून् शब्दादिविषयानाह,—शब्देति । साधु तिष्ठति भव्येन स्थितिं करोति, शब्दादीन् विषयांश्चेत्यन्ये पठन्ति ॥ ४८७ ॥

शब्दरूपरसाः स्पर्शा गन्धाश्चापि जुगुप्सिताः ॥
अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यं च वामयेत् ॥ ४८८ ॥

कुतः पुनरेते प्रिया अप्रिया इत्याह,—शब्देति । जुगुप्सिताः निन्दिताः, अशुचि अपवित्रम् ॥ ४८८ ॥

शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् ॥
नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥ ४८९ ॥
न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन ॥
शाकावरान्नभूयिष्ठमम्लं च न समाचरेत् ॥ ४९० ॥

अन्यदपि सर्वं वर्जनीयमाह,—शयनमिति । शयनमासनं वा नेच्छेत् चिरकालमित्यर्थः । द्रवोत्तरं द्रवाढ्यं भोजनम् । न अग्न्यातपादीन् इच्छेदिति संबन्धः । प्लवनं स्नानं जलप्रतरणं वा, यानं गमनं, वाहनं रथाश्वादि । न प्रसज्येत नाभ्यसेत् न पुनः पुनः शीलयेदित्यर्थः । शाकं प्रसिद्धं, अवरान्नं वैदलान्नं, एतद्भूयिष्ठं तद्बहुलं, नाचरेत् न भक्षयेत्, तथा अम्लं च ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥

एकैकशः समस्तान् वा नाध्यश्नीयाद्रसान् सदा ॥

रसानामतिमात्राशनदोषं दर्शयन्नाह,—एकैकश इति । एकैकश एकैकरसं, समस्तान् वा रसान् नाध्यश्नीयात् नाधिकं भक्षयेदित्यर्थः । दोषरोगापेक्षया एकैकरसविधिः, स्वस्थापेक्षया तु समस्तरसविधिः । नात्यश्नीयादित्यन्ये, अपरे तु 'एकशोऽथ समस्तान् वा न भुञ्जीत रसान् सदा'–इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च एकीकृत्य न सर्वमश्नीयात् यथाक्रममेव षड्रसं स्वस्थेन भोक्तव्यं, वाशब्दः समुच्चये ॥—

प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् ॥ ४९१
पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ॥

अग्नौ मन्दे द्विरन्नसमभ्यवहारनिषेधं दर्शयन्नाह,—प्रागिति । प्राग्भुक्ते प्रातर्भोजने कृते, अविविक्ते अग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् इति द्वितीयं वारं न भुञ्जीतेत्यर्थः । कुत इत्याह,—पूर्वभुक्ते इत्यादि । विदग्धे जठरानलेन किंचित्पक्वे किंचिदामे । भुञ्जानः द्विर्भुञ्जान इत्यर्थः । पावकं जठरानलम् ॥ ४९१ ॥

मात्रागुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः ॥ ४९२ ॥

मन्दाग्नेरेवाहारविशेषं परिहारार्थं निर्दिशन्नाह,—मात्रेति । मुद्गादीनां लघूनामपि मात्रया गुरुमाहारं परिहरेत्, द्रव्यतो गुरूणां माषमहिषवराहपिशितादीनाम् ॥ ४९२ ॥

पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः ॥
द्विगुणं च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति ॥

संस्कारगुरोर्द्रव्यविशेषस्य निषेधं दर्शयन्नाह,—पिष्टान्नमिति । अथ कथंचित् पिष्टान्नसेवा तदा क्षुधितस्य मात्रयैव नान्यथेति, तत्र मात्राशब्दोऽल्पतावाचकः; पिष्टान्नभोजने द्विगुणं वा पिबेत्तोयम् ॥—

पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥ ४९३ ॥

गुरुत्वप्रसङ्गेन चतुर्णां पेयलेह्यादीनां गुरुत्वं निर्दिशन्नाह,—पेयेत्यादि । पेयं पानीयादि, लेह्यं मध्वादि, अद्यं भक्तादि, भक्ष्यं मोदकादि ॥ ४९३ ॥

गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ॥
द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥ ४९४ ॥

तत्रोक्तानां पेयादीनां लघूनां गुरूणां का मात्रा यामपेक्ष्य मात्रागुरुरित्युपदिश्यत इत्याह,—गुरूणामिति । गुरूणां संस्कारस्वभावकृतानां मोदकमाषादीनां संस्कारस्वभावाभ्यामेव गुरुतराणां पिष्टमयवराहपिशितादीनां त्रिभागसौहित्यमेव, अयं चार्थोऽर्धशब्दादवयववचनाल्लभ्यते । लघूनां तृप्तिरिष्यते इति लघुतराणामेव च तृप्तिः, लघूनां पुनरीषत्तृप्तिः । न च द्रवद्रवोत्तरयोः पेयत्वाल्लघुलघुतरयोः कदाचिन्मात्रागौरवेण तौ भजेतेत्याह,—द्रवोत्तर इति । द्रवोत्तरः तक्राद्यधिकः, द्रवः पेयादिः ॥ ४९४ ॥

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ॥

शुष्कस्यापि स्रोतोऽवरोधकारणस्य संयोगान्तरेण अदोषं प्रतिपादयन्नाह,—द्रवाढ्यमिति । शुष्कमपि द्रवाढ्यं सम्यगेवोपपद्यते अदोषकरं सम्यग्भवतीत्यर्थः ॥—

विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥ ४९५ ॥
पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ॥

केवलविशुष्कस्य पुनराहरणे दोषं निर्दिशन्नाह,—विशुष्कमिति । अभ्यस्तं सेवितं, साधु भव्येन । कथं तर्हि पाकं गच्छतीत्याह,—पिण्डीकृतमित्यादि । असंक्लिन्नं असम्यगार्द्रीभावमापन्नं, विदाहमुपगच्छति विदग्धतामुपयाति ॥ ४९५ ॥—

स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति ॥ ४९६ ॥
विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ॥

शुष्कान्नस्य विप्रकृष्टविदाहप्रसङ्गेन सन्निकृष्टं हेतुजमपि विदाहं दर्शयन्नाह,—स्रोतसीति । स्रोतस्यन्नवहे आमाशये, पक्तौ अग्निस्थाने, विदाहि भुक्तमिति अन्नं, अन्यद्वा इति अविदाह्यन्नं, विदह्यते विदग्धतामुपयाति ॥ ४९६ ॥—

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ॥ ४९७ ॥

शुष्कान्नप्रसङ्गेन शुष्कस्येतरस्य च वह्निमान्द्यकरत्वमाह,—शुष्कमिति । शुष्कं पिष्टान्नादि, विरुद्धं क्षीरमत्स्यादिकं, विष्टम्भि चणकमसूरादि, वह्निव्यापदं अग्निमान्द्यं, आवहेत् कुर्यात् ४९७

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ॥
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ४९८ ॥

तामेव वह्निव्यापदं विप्रकृष्टकारणोपजनितामभिधाय सन्नि

कृष्टवातादिकाजीर्णलक्षणां निर्दिशन्नाह,—आममिति । आहारस्यैव पक्वस्य उर्वरितो रसः रसशेषः । तस्मादल्पदोषदूषितत्वाच्च तस्य दोषव्यपदेशो भवति ॥ ४९८ ॥

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा
सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ॥
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्त-
मन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ४९९ ॥
ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन
लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ॥
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमान-
मन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥ ५०० ॥

कस्मादजीर्णं भवतीत्याह,—अत्यम्बुपानादिति । रात्रौ जागरणं दिवसे च स्वप्नः स्वप्नविपर्ययः । कायिककारणमभिधाय मानसरजस्तमोदोषकृतमजीर्णमाह,—ईर्ष्येत्यादि । ईर्ष्या परसंपत्त्यावसहिष्णुता, भयं परस्मात्त्रासः, क्रोधः पराभिद्रोहलक्षणः, परिक्षतेन ईर्ष्यादिभिः परिभूतेन । लुब्धेन लोभसहितेन । रुग्दैन्यनिपीडितेन रोगदैन्यव्याप्तेन, दैन्यं निर्गतित्वम् । प्रद्वेषः मात्सर्यम् ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥

माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं
विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम् ॥
किंचिद्विपक्वं, भृशतोदशूलं
विष्टब्धमानद्धविरुद्धवातम् ॥ ५०१ ॥
उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा
न जायते हृद्गुरुता च यस्य ॥
रसावशेषेण तु सप्रसेकं
चतुर्थमेतत् प्रवदन्त्यजीर्णम् ॥ ५०२ ॥

तेषामेवाजीर्णानां लक्षणं दर्शयन्नाह,—माधुर्यमिति । श्लेष्मदूषणप्रभावोपजनितं माधुर्यगतमामं तदेव कफदूषितं वा तत्स्वभावकत्वमापन्नं, कफकार्याणि तु तत्र गौरवस्नेहकण्डूप्रभृतीनि च द्रष्टव्यानि । विदग्धसंज्ञमिति किंचिद्विपक्वं अम्लभावं गतमन्नं विदग्धसंज्ञं कथ्यते । तत्कथंभूतं ? किंचिद्विपक्वम् । अत्रापि शुक्ततिक्ताम्लोद्गारादीनि पित्तकार्याणि द्रष्टव्यानि । आनद्धविरुद्धवातं विष्टब्धं कथ्यते । तत्कथम्भूम् ? भृशतोदशूलमिति । आनद्धः अप्रवृत्तः, विरुद्धो विशेषेण रुद्धो वातो यस्मित् तत्तथा । अत्रापि वातकार्याणि जृम्भाङ्गमर्दशिरोरुजादीनि द्रष्टव्यानि । भृशतोदशूलं अत्यर्थतोदशूलम् । उद्गारशुद्धाविति । भक्तकाङ्क्षा न जायते नोत्पद्यते, हृद्गुरुता हृदयगौरवं भवति, यस्याजीर्णस्य, रसावशेषेण कृत्वा, सप्रसेकं लालास्रवसहितम् । एतानि सङ्क्षेपेण अजीर्णलक्षणानि उक्तानि ॥ ५०१—५०२ ॥

मूर्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ॥
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ ५०३ ॥

अजीर्णदोषलिङ्गं प्रदर्श्य व्याधिसामान्यलक्षणभूतप्रभावोपजनितकार्याणि निर्दिशन्नाह,—मूर्च्छेति । मूर्च्छा चेतनाच्युतिः, प्रलापः असम्बद्धभाषणं, वमथुः छर्दिः, सदनं अङ्गग्लानिः, अन्ये तु स्फुटनमिवाङ्गानामिति वदन्ति । भ्रमः चक्रारूढस्येव ॥ ५०३ ॥

तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ॥
विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥ ५०४ ॥
वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना ॥
कार्यं चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् ॥ ५०५ ॥
लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥ ५०६ ॥

अजीर्णानां चिकित्सामाह,—तत्रेति । आमे लङ्घनं कार्यं, उत्क्लेदे तत्रापि वमनमावस्थिकम् । विदग्धे वमनं हितमिति रसस्याम्लस्य व्यापन्नस्यानुद्धरणे कुष्ठाबाधभयात् । तत्र केचित्, 'आमे तु वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितं' इति पठन्ति, तन्नेच्छति गयी । विष्टब्धे स्वेदनमिति स्वेदनस्यामवातविजयकारिपाचनत्वात् । रसशेषे शयीत चेति चकारेण स्वेदोऽपि रसशेषे तथा पाचनमपि, तच्च पाचनमन्नकालेऽन्नसहितं देयमिति समुच्चीयते । तत्र विदग्धे वमनं कर्तव्यं तत् केनेत्याह,—वामयेदिति । आमे लङ्घनमिति तत्कियन्तं कालं इत्यवधिं दर्शयन्नाह,—कार्यमिति । वाशब्दः समुच्चये । प्रकृतिः अन्नाजीर्णनिवृत्तिः । लघ्वित्यादि । अतः पूर्वोक्तविधानादनन्तरम् । एनं अजीर्णिनम् । प्राणो बलम् ॥ ५०४—५०६ ॥

हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् ॥
बहु स्तोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनम् ॥ ५०७ ॥
साजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ॥
त्रयमेतन्निहन्त्याशु बहून्व्याधीन्करोति वा ॥ ५०८ ॥

तत्राजीर्णप्रसङ्गेन तस्य अजीर्णस्य भुज्यमानस्य अन्नस्य तन्मात्रातिसंज्ञकस्य तत्तुल्यानां समाशनादीनामपि लक्षणं निर्दिशन्नाह,—हिताहितेति । हिताहितोपसंयुक्तमिति हितमहितं चान्नमैकध्यमुपयुक्तम् । यथा—"धान्यं नवं पुराणं यच्छाकं जीर्णं च कोमलम् । एकध्यं तद्विरुद्धं स्याच्छीतोष्णं च स्वजातितः ॥" अन्ये तु हितमेवाहितं येन संपद्यते तत् हिताहितोपसंयुक्तम् । यथा—गोक्षीरं मत्स्येन सहितमहितं संपद्यते । विषमाशनं निर्दिशन्नाह,— बहु स्तोकमिति । बहु प्रचुरं, स्तोकं अल्पं, अकाले इति अकालोऽप्राप्तोऽतीतो वा कालस्तत्र भुक्तम् । अध्यशनं निर्दिशन्नाह,—अजीर्णे इति । त्रयाणामपि समशनादीनां फलमाह,—त्रयमिति ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं
शीताम्बुना वै परिपाकमेति ॥
तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्त-
माक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ ५०९ ॥

पुनरपि विदग्धाजीर्णस्य चिकित्सामाह,—अन्नमिति । तत्

शीताम्बु, हिशब्दो यस्मादर्थे, अस्य नरस्य आक्लेदिभावात् पित्तं निहन्ति । केचिदन्नं विदग्धं हीत्यारभ्य या मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्तीति यावत् सकलमपि पाठमनार्षं वर्णयन्ति, तन्न, गयदासेनाङ्गीकृतत्वात् ॥ ५०९ ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे
दह्येत हृत्कोष्ठगलं च यस्य ॥
द्राक्षाऽभयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां
लीढ्वाऽभयां वा स सुखं लभेत ॥ ५१० ॥

आमाशयगतान्नविदाहस्य चिकित्सामाह,—विदह्यते इति । यस्य पुरुषस्य, भुक्तमात्रे सति आमाशयो विदह्यते विशेषेण दाहवान् भवति, हृत् हृदयं कमलमुकुलाकारमधोमुखं, कोष्ठं उदरम् । द्राक्षायुक्तामभयां लीढ्वेति संबन्धः, अयमेको योगः, माक्षिकसंयुक्तां लीढ्वाभयां चेति द्वितीयो योगः। अन्ये तु भुक्तमात्रामिति पठन्ति, भुक्तमात्रामेव प्राप्यामाशयो विदह्यते इत्यर्थः ॥ ५१० ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का
स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ॥
प्रातः सशुण्ठीमभयामशङ्को
भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी ॥ ५११ ॥

रसावशेषाजीर्णविषयं संशमनमाह,—भवेदिति । प्रातर्यस्याजीर्णशङ्का भवति सः पुरुषः शुण्ठीमभयासमेतामन्नकाले संप्राश्य भक्षयित्वा अशङ्कः निःशङ्कः सन् भुञ्जीत ॥ ५११ ॥

स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं
लीनं न तेजःपथमावृणोति ॥
भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा
सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥ ५१२ ॥

अजीर्णेऽपि बुभुक्षां दर्शयन्नाह,—स्वल्पमित्यादि । स्वल्पमित्यामविशेषणं, अन्ये तु स्वल्पमपि तेजःपथमावृणोतीति तेजःपथस्येदं विशेषणमाहुः । लीनं तद्गतेन वायुना एकपार्श्वे लीनमित्यामविशेषणं, तेजःपथं जठरानलमार्गं, सा बुभुक्षा मन्दबुद्धिं प्राणिनं विषवन्निहन्तीति संबन्धः। अत्र केचित्पठन्ति,—"अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं च पूरयेत् । आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥" सर्वनिबन्धकारैरपठितत्वान्न पटनीयम् ॥५१२॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् ॥
कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥५१३॥
ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्छातृट्स्वेददाहजित् ॥
उष्णस्तद्विपरीतः स्यात्पाचनश्च विशेषतः ॥ ५१४ ॥
स्नेहमार्दवकृत्स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा ॥
रूक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्स्तम्भनः खरः ॥५१५॥
पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः ॥
विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः ॥५१६॥
दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा ॥
सादोपलेपबलकृद् गुरुस्तर्पणबृंहणः ॥ ५१७ ॥
लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा ॥
दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः॥ ५१८॥
दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे ॥
द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद् बन्धकारकः ॥
श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा ५१९
सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ॥
दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्धृल्लासारुचिकारकः ॥५२०॥
सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः ॥
व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते॥५२१
विकासी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् ॥
आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत्॥ ५२२
सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतःस्वनुसरः स्मृतः ॥
गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्तिताः ॥ ५२३ ॥

पूर्वं हि संपादितं 'तदस्य शैत्येन निहन्ति पित्तं' इति तत्र न ज्ञायन्ते के पुनस्ते शीतादय इति निर्दिशन् लक्षणमाह,—अत इति । कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः इति अतः शीतगुणः कथं ज्ञायत इत्याह,—ह्लादन इति ।—ह्लादनः सुखकारीत्यर्थः, पाचनः व्रणादीनाम् । स्नेहेत्यादि स्निग्धः गुणः स्नेहादिकारण इत्यर्थः । रूक्ष इति रूक्षः गुणस्तद्विपरीतो रौक्ष्यकाठिन्यकर इत्यर्थः । विशेषात् विशेषतः स्तम्भनः अतीसारादीनां, खरः कर्कशः । पिच्छिल इति पिच्छिलः गुणः, जीवनः प्राणधारणः, सन्धानः भग्नस्य । विशद इति विशदः गुणः विपरीतोऽस्मात् इति असन्धानोऽजीवनः, अश्लेषी च । क्लेदाचूषणः आर्द्रभावविनाशकर इत्यर्थः । दाहेति अन्यथेति अदाहपाककरः अस्रावण इत्यर्थः। सादेति सादः अङ्गग्लानिः, उपलेपः मलवृद्धिः; बलं श्लेष्मा । गुरुः गुणः, तर्पणः तृप्तिजनकः, बृंहणः देहवृद्धिकरः । लघुरिति लघुस्तद्विपरीतः इति असादानुपलेपकृत् कफहरश्चेत्यर्थः । लेखनः पतलीकरणः । दशाद्या इति दशाद्याः दशसंख्योपेताः, आद्याः शीतादयो गुणाः । कर्मतः प्रोक्ताः कर्मभिः सह प्रोक्ताः इत्यर्थः । तेषामिति तेषां मध्ये, कर्मविशेषणैः कृत्वा । द्रव इति द्रवः गुणः, प्रक्लेदनः आर्द्रभावकरः । सान्द्रः गुणः, बन्धकारकः उपचयकारक इत्यर्थः, 'द्रवः प्रक्लेदनो व्यापी शुष्कः स्याद्बन्धकारकः' इति केचित् पठन्ति । शुष्कः गुणः, बन्धकारकः शुष्कस्य शोषणत्वेनावयवपृथक्त्वमित्यर्थः । श्लक्ष्ण इति श्लक्ष्णः गुणः, पिच्छिलवज्ज्ञेयः जीवनः श्लेष्मसन्धानकृदित्यर्थः । कर्कश इति कर्कशः गुणः, विशदो यथेति अजीवनोऽश्लेष्मी च; तथा असन्धानकार्यकृच्च । सुखानुबन्धीति सुखानुबन्धी सुखोत्पादक इत्यर्थः । सूक्ष्मः अ-

वगाहकः। सुगन्धः गुणः। दुर्गन्ध इति हृल्लासारुचिकारक इति पुनररुचिग्रहणं द्विविधारुचिप्रापणार्थं, तेनाहारं न काङ्क्षति क्रियमाणाश्च विरसीभवति, हृल्लासस्थूत्करणं, छर्दिरित्यन्ये। सर इति सरः गुणः, अनुलोमनः वातमलप्रवर्तनः। मन्द इति मन्दः गुणः। यात्राकरः इति शरीरस्थायित्वाद्देहस्य यात्रां वर्तनं करोति। व्यवायीति व्यवायी गुणः। अखिलमित्यादि अपक्व एवाखिलं देहं व्याप्नोति पश्चान्मद्यविषवत्पाकं याति, अन्ये भावाय कल्पते इति पठन्ति, तत्रापि स्थितये कल्पते नोर्ध्वमधो वा प्रवर्तते इति स एवार्थः, अपरे तु पुनर्भावशब्दमभिप्रायार्थमिच्छन्ति, तत्र नियतद्रव्यप्रभावेणात्मशक्त्यनुरूपं तत्तद्द्रव्यं मद्यविषवद्विशिष्टाभिप्रायाय कल्पते इत्यर्थः॥ व्यवायिनः सकाशाद् विकासिद्रव्यस्य किंचिद्भेदं दर्शयन्नाह,–विकासीति। विकासी गुणः, विकसन् प्रसर्पन् एवमिति अपक्व एव सकलं देहं व्याप्य, धातुबन्धान् विमोक्षयेत् धातुशैथिल्यं करोतीत्यर्थः। अन्ये तु सरविशेषः व्यवायी, तीक्ष्णविशेषः विकासी इति ब्रुवते, तन्नेच्छति गयी। आशुकारीति आशुकारी गुणः, आशुत्वात्। सूक्ष्म इति सूक्ष्मः गुणः, अत्र स्थूलगुणमपि केचित्पठन्ति, स च पाठोऽभावान्न लिखितः। गुणा इति नन्वत्र स्थूलगुणेन सह त्रयोविंशतिर्गुणा भवन्ति, कथं विंशतिः कथ्यन्ते? उच्यते, केचिदत्र संख्याभङ्गभयाद् व्यवायिविकास्याशुकारिणामपाठमेव मन्यन्ते, अन्ये पुनराहुः, अधिकायामपि गुणाविंशतावुक्तायां गुणा विंशतिरुक्ता न चात्र नियमो विंशतिरेवेति, व्यवायिविकास्याशुकारिणां तु स्वतन्त्रे परतन्त्रे च दर्शनात् पाठो न्याय्य एव; अपरे पुनः प्रागेव दशैवान्यानित्यस्य स्थाने दश चान्यानिति चकारं पठन्ति, तेन व्यवायिविकास्याशुकारिणोऽपि समुच्चीयन्ते॥ ५१३—५२३॥

संप्रवक्ष्याम्यतश्चोर्ध्वमाहारगतिनिश्चयम्॥

संप्रवक्ष्यामीति। आहारस्य गतिनिश्चयः यद्यदात्मकमन्नमभ्यवहृतं पक्वं यद्द्रव्यगुणं याति गतमपि यच्च पुष्णाति तस्य निर्णय इत्यर्थः॥

पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः॥
विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिवर्धयेत् ५२४

तमेवाहारगुणं निर्दिशन्नाह,—पञ्चेत्यादि। पञ्चभूतात्मके इति पृथिव्यादिपञ्चभूतहेतुके। आहारः पाञ्चभौतिकः इति आहारोऽपि पञ्चमहाभूतस्वरूपः। विपक्वः पञ्चधा सम्यगिति पञ्चभिर्महाभूताग्निभिः। गुणानिति गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादयः उच्यन्ते। तेन पार्थिवाः पार्थिवानभिवर्धयन्ति एवं शेषेष्वपि, अन्ये तु गुणानिति गन्धादीन्, स्वानिति पञ्चगुणिनो द्रव्याणि पार्थिवादीनि, तेन गन्धादीनात्मनश्च पार्थिवादीनि द्रव्याण्यभिवर्धयेदित्यर्थः॥

अविदग्धः कफं पित्तं विदग्धः पवनं पुनः॥
सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिबृंहयेत्॥५२५॥

दोषाणामाहारावस्थापाकात् प्रकोपवर्धनलक्षणं प्रतिपादयन्नाह,—अविदग्ध इति। अविदग्धः मधुराहारः, कफं परिबृंहयेत् अतिशयेन वर्धयेदित्यर्थः, पित्तं विदग्धोऽम्लीभूत आहारः परिबृंहयेत्, पवनं पुनः सम्यग्विपक्व आहारः निःसारः निर्गतसारः रौक्ष्यत्वेन परिबृंहयेदित्यर्थः॥

विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागीरितो रसः॥

एवं दोषाणामवस्थापाकाद्वर्धनं प्रतिपाद्य पर्यन्तपाकाद्विण्मूत्रयोर्मलयो रसस्य धातुस्वभावस्य चोत्पत्तिं दर्शयन्नाह—विण्मूत्रेति। प्रागीरितः पूर्वं कथितः शोणितवर्णनीये॥—

स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत् ५२६

तस्मादेव रसादन्येषामपि धातूनामुत्पत्तिं दर्शयन्नाह,—स त्विति। सः रसः, व्यानेन वातविशेषेण विक्षिप्तः प्रेरितः प्रतर्पयेत् अतिशयेन वर्धयेत् व्यानस्य सर्वाङ्गव्यापित्वेन दोषधातुमलव्यापित्वात्, स च कुल्याकेदारन्यायेन सर्वान् धातून् प्रतर्पयति॥

कफः पित्तं मलः खेषु स्वेदः स्यान्नखरोम च॥
नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः॥५२७

तेषामेव दोषमलानां यतो यतो यस्योत्पत्तिः तां दर्शयन्नाह,—कफ इति। तत्राहारस्य मलौ विण्मूत्रे प्रागुक्ते। कफः रसस्य मलः। पित्तं रक्तस्य मलम्। खेष्विति खेषु कर्णश्रोत्रमुखादिषु श्रोतःसु मांसस्य स्वेदः प्रस्वेदः स मेदसः मलः। नखरोम पुनरस्थ्नः मलः। नेत्रविट् त्वक्षु च स्नेह इति नेत्रविट् अक्षिपुरीषं, त्वक्षु च स्नेहः त्वचां च यः स्नेहः स मज्ज्ञो मलः। धातूनामित्यादिना रसादीनां मज्जान्तानां यथाक्रमं मला इत्यर्थः। शुक्रं पुनरमलं सहस्रधा ध्माताक्षयसुवर्णवदिति, आकृष्टाण्डकोषस्य पुंसः श्मश्रुपातात् श्मश्रु एव शुक्रमलः इत्येके, तन्नेच्छति गयी॥ ७८—८३॥

दिवाविबुद्धे हृदये जाग्रतः पुण्डरीकवत्॥
अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णेऽपि हितं निशि॥५२८॥
हृदि सम्मीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः॥
क्लिन्नविस्रस्तधातुत्वादजीर्णे न हितं दिवा॥५२९॥

ननु, यदन्नमजीर्णे भुज्यते तदध्यशनमुच्यते प्रातर्भुक्ते यद्दिनान्ते भुज्यते तत्कथं अध्यशनं न भवतीत्याह,—दिवेति। दिवा दिवसे, पुण्डरीकवत् पद्मवत्, विबुद्धे विकसिते हृदये, जाग्रतः पुरुषस्य अक्लिन्नधातुत्वात् अनार्द्रधातुत्वादजीर्णेऽप्यन्नं हितमिति संबन्धः। यथा—अजाते पयसि अन्यदाहृतं पयः। दिवा विबुद्धे हृदये इत्युक्तेऽपि यज्जाग्रतः इति कृतं तदेतदधिकं बोधयति—अजाग्रतोऽपि स्वभावादेव विबुद्धं हृदयं भवति। सायं भुक्तेऽजीर्णे प्रातर्भोजनं न हितमित्यर्थमाह,—हृदीति। रात्रौ हृदि हृदये संमीलिते सङ्कुचिते, प्रसुप्तस्य विशेषतः संमीलित इति संबन्धः। क्लिन्नविस्रस्तधातुत्वात् आर्द्रशिथिलधातुत्वात्। अजीर्णे सायं भुक्ते इति शेषः। न हितं दिवा इति दिवा अन्नं हितं न भवतीत्यर्थः॥ ५२८—५२९॥

इमं विधिं योऽनुमतं महामुने-
र्नृपर्षिमुख्यस्य पठेद्धि यत्नतः ॥
स भूमिपालाय विधातुमौषधं
महात्मनां चार्हति सूरिसत्तमः ॥ ५३० ॥

इति भगवता श्रीधन्वन्तरिणोपदिष्टायां तच्छिष्येण महर्षिणा सुश्रुतेन विरचितायां सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

उक्तसूत्रपाठानुशंसां दर्शयन्नाह,—इममिति । इमं विधिं सूत्रस्थानोदितमाहारविधिं वा यः पठेत् । प्रयत्नत इति संबन्धः । महामुनेः धन्वन्तरेः । किम्भूतस्य महामुनेः नृपर्षिमुख्यस्य राजर्षिप्रधानस्य, यः सः सूरिसत्तमः पण्डितप्रधानः, विधातुं कर्तुं, महात्मनां राजसदृशानां, अर्हति योग्यो भवति ॥ ५३० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां समस्तनिबन्धार्थज्ञापिकायां सुश्रुतटीकायां सूत्रस्थानव्याख्यानं समाप्तम् ।

समाप्तश्चायं षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यासमुल्लसिता

सुश्रुतसंहिता ।

अथ निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

हेतुलिङ्गौषधज्ञानबीजभूतेन सूत्रस्थानेन संक्षेपोद्दिष्टस्य हेतुलिङ्गौषधस्य विवरणे सर्वाण्येव स्थानानि प्रस्तुतानि । तेषु च प्रस्तुतेषु स्वाधिकाराणां शल्यतन्त्रव्याधीनां हेतुलक्षणप्रतिपादकतया निदानस्थानस्य आरम्भः । तत्रापि दोषाणां वातस्य प्रधानत्वात् तद्व्याधीनां हेतुलक्षणाभ्यां प्राक् प्रतिपादनं युज्यते इत्याह,—अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः; वातव्याधेः आक्षेपकादेर्निदानं हेतुलक्षणनिर्देशः। अथातो वातव्याधिनिदानमिति यद्यपि प्रथममेव सूत्रमस्ति तथापि प्राब्रवीद् भिषजांवर इत्यनन्तरं द्रष्टव्यम्, अनुपासितस्य अप्रार्थितस्य गुरोः शिष्याणां व्याख्याने अनधिकारात् ॥ १ ॥ २ ॥

धन्वन्तरिं धर्मभृतां वरिष्ठममृतोद्भवम् ॥
चरणावुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥ ३ ॥
वायोः प्रकृतिभूतस्य व्यापन्नस्य च कोपनैः ॥
स्थानं कर्म च रोगांश्च वद मे वदतां वर ! ॥ ४ ॥

कः पुनरेवं प्रतिज्ञातवानिति तमेव प्रकारेण दर्शयन्नाह,—धर्मभृतां धार्मिकाणां, वरिष्ठं श्रेष्ठम् । अमृतेन सह उद्भवः उत्पत्तिः यस्य तम् । चरणावुपसंगृह्य इति भक्त्यतिशयार्थम् । किं पृच्छतीत्याह,—वायोः प्रकृतिभूतस्य स्वभावस्थितस्य, व्यापन्नस्य विकृतस्य, कोपनैः द्रव्यगुणकर्मभिः वायुसमानैः । स्थानं श्रोणिगुदादि, तच्च प्रकृतस्य वायोः; विकृतस्य तु सर्वशरीरम् । कर्म सामान्यं विशिष्टं च, सामान्यमिन्द्रियार्थोपसंप्राप्तिमित्यादि, विशिष्टं सप्राणो नाम देहधृक् इत्यादि । रोगांश्च इति हिक्काश्वासादिकान् । यदाह—"प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान्" इति । वदतां वक्तॄणां मध्ये वर ! श्रेष्ठ ! । वदस्व वद इति च एक एवार्थः । मे मम । कर्मग्रहणं केचिन्न पठन्ति; तन्मते, स्थानं रोगविभागं चेति पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्भिषजां वरः ॥
स्वयंभूरेष भगवान् वायुरित्यभिशब्दितः ॥ ५ ॥
स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगत्वात् तथैव च ॥
सर्वेषामेव सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ६ ॥
स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणम् ॥
अव्यक्तो व्यक्तकर्मा च रूक्षः शीतो लघुः खरः ॥७॥
तिर्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ॥
अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् ॥ ८ ॥
आशुकारी मुहुश्चारी पक्वाधानगुदालयः ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद् भिषजांवरः । तस्य सुश्रुतस्य । तत् पूर्वोक्तम् । भिषजांवरः वैद्यश्रेष्ठः धन्वन्तरिः । प्राब्रवीत् जगाद । वद मे इत्यत्र वदस्व इति केचित् पठन्ति । 'कोपनैः' इत्यत्र भूपते इति च केचित् पठन्ति। एष वायुरिति भगवानिति संबन्धः, भगवान् समस्तैश्वर्यगुणयुक्तः अणिमादिगुणयुक्त इत्यर्थः । अभिशब्दितः कीर्तितः । स्वयंभूत्वे हेतुत्रितयमाह,—स्वातन्त्र्यात् स्वकर्मविषये, नित्यभावात् नित्यस्य हि कारणरहितत्वेन स्वातन्त्र्यमतश्च स्वयंभूत्वमित्यर्थः, सर्वगत्वाच्च इति यो हि सर्वगतः स स्वयंभूः आकाशवत् । चकारात् सूक्ष्मत्वमपि परमाणोरिव स्वयंभूत्वे हेतुः समुच्चीयते । कथं पुनरस्य सर्वगत्वं यावता पार्थिवद्रव्यमूर्तेषु वायुर्नास्तीत्याह,—सर्वेषामित्यादि । सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां, सर्वात्मा कारणकार्यात्मकत्वेन, सर्वरूपः सर्वप्रयोजनहेतुरिति केचित् । सर्वलोकनमस्कृत इति कुत इत्याह,—स्थित्युत्पत्तिविनाशेष्वित्यादि । स्थितिः जीवनम् । अव्यक्तः अदृश्यमूर्तिः । व्यक्तकर्मा प्रकटक्रियः । शीतः इति असंयुक्तस्य वायोर्गुणोऽयं संयुक्तस्तूष्णोऽपि । खरः खरस्पर्शः कर्कोटकफलवत् । तिर्यग्गः तिर्यग्गामी । द्विगुणः शीतस्पर्शगुणः । रजोबहुलः इति त्रिगुणत्वेऽप्युत्कर्षविशेषात् रजःप्रबलत्वमस्य । अचिन्त्यवीर्यः अचिन्त्यशक्तिः, सा चास्य शक्तिः शरीरे दोषमूत्रपुरीषादिविभागावयवादिसंस्थानकारणम्; दोषधातुमलसंवाहनादिभिश्च शरीरे, बहिस्तु संचरतो धरणीधारणादिभिः । दोषाणां नेता दोषधातुमलानां प्रेरक इत्यर्कः; अन्ये तु वायोरपि वायुरेव नेतेति बहुवचनं समर्थयन्ति । रोगसमूहराडिति रोगसमूहे रोगहेतुवृन्दे पित्तकफरक्तादौ राजते शोभते इति रोगसमूहराट्; न तु राट्शब्दो राजपर्यायः, स रोगानीकराट् स्मृत इत्यभेतत्तेन समूहविरोधापत्तेः । आशुकारी शीघ्र-

मत्ययकारित्वात् । मुहुर्मुहुः प्रकृतिभूतोऽपि चरतीति मुहुश्चारी। पक्वाधानगुदौ स्थानमस्येत्यर्थः ॥ ५—८ ॥—

देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे ॥ ९ ॥
दोषधात्वग्निसमतां संप्राप्तिं विषयेषु च ॥
क्रियाणामानुलोम्यं च करोत्यकुपितोऽनिलः ॥१०॥

धातुशब्दानन्तरमादिशब्दो द्रष्टव्यः, तेन मलोपधातूनामपि ग्रहणं; अथवा धातुशब्देन मलोपधातव उच्यन्ते, शरीरधारणकारणात् । विषयेषु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु । क्रियाणां कायवाङ्मनसीनां आनुलोम्यं प्रवर्तकत्वम् । गयदासाचार्यस्तु इमं श्लोकमिन्द्रियार्थोपसंप्राप्तिमित्यादीनि कृत्वा पठति, स च विस्तरभयान्न लिखितः ॥ ९ ॥ १० ॥

यथाऽग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्मभिः ॥
भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः ॥ ११ ॥

तदेवं सर्वानिलस्य सामान्येन स्वास्थ्यहेतुत्वं प्रदर्श्य स्थानोपाधिभेदेन भिन्नस्य नामान्तरविशिष्टस्य प्रतिस्थानं विशिष्टस्वस्थरोगांश्च दर्शयन्नाह,—यथाग्निः इत्यादि । यथाग्निः पित्तमेकमेवाशयादिना पञ्चविधमेव पाचकरञ्जकालोचकभ्राजकसाधकेति नाम्ना; न पुनरत्र बाह्याग्नेर्गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्न्यावसथ्यसभ्यलक्षणा भेदाः । स्थानेनामपक्वाशयादिना, क्रियया अन्नपाचनादिकया । आमयेनान्नपाकादिना पञ्चविधः । एवमनिलोऽप्येक एव नामादिभिः पञ्चविधः । अन्ये तु पुनरत्र बाह्याग्नेर्गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्न्यावसथ्यसभ्यलक्षणान् पञ्चभेदानाहुः, तन्नेच्छति गयदासाचार्यः ॥ ११ ॥

प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ॥
स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥१२॥

तत्र वायोर्नामान्याह,—प्राणोदानौ इत्यादि । स्थानस्थाः स्थानशब्देन स्वास्थ्यमुच्यते । यापयन्ति धारयन्ति ॥ १२ ॥

वायुर्यो वक्त्रसंचारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥ १३ ॥
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥

वक्त्रसंचारस्योपलक्षणत्वं तेन मूर्द्धोरःकण्ठनासिका अपि प्राणस्य स्थानम् । अन्तः अभ्यन्तरमन्नं प्रवेशयति । देहधारणात् प्राणांश्चाप्यवलम्बते इति प्राणान् अग्न्यादीन्, अवलम्बते स्वक्रियासु योजयति । गयदासाचार्यस्तु एवं मन्यते,—प्राणानामग्नीषोमादीनामधिष्ठानं; अवलम्बनवचनेन आधारभूतहृदयावलम्बनमेवोच्यते, एतेन प्राणाधारहृदयधारणेन प्राणधारणमेवोक्तम् । अतएव प्राणानामवलम्बनेन मरणमूलत्वमुच्यते । यदुक्तं श्रुतौ,—"यथा सैन्धवोऽश्वः शङ्कुमुत्पाट्य धावति तद्वत् प्राणो रुद्धः सर्वान् वायूनुत्पाट्य प्रयाणकाले धावति" । श्वासादिकानित्यादिशब्दात् प्रतिश्यायस्वरभेदकासादयः ॥ १३ ॥—

उदानो नाम यस्तूर्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ॥ १४ ॥
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्तते ॥
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः ॥ १५ ॥

उदानस्य प्रकृतिभूतस्य स्थानादिव्यापन्नस्य रोगान् निर्दिशन्नाह,—उदान इत्यादि । उपैति गच्छति । स्थानं पुनरनुक्तमप्यस्य नाभ्युरःकण्ठानि । भाषितगीतादिरिति आदिशब्दात् दुःश्वासादिविशेषः । अभिप्रवर्तते इत्यत्र केचित्तु "विषयेऽभिवर्तते" इति पठन्ति; केचिद् "विषयोऽभिवर्तते" इति पठन्ति । ऊर्ध्वजत्रुगतानिति नयनवदनघ्राणश्रवणशिरःसंश्रयान् । चकाराद्न्यानपि कामलादीन् करोति ॥ १४ ॥ १५ ॥

आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः ॥
सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्विविनक्ति हि ॥१६॥
गुल्माग्निसादातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ॥

पाकः पक्वं नपुंसके भावे क्तः, आमस्य पक्वमामपक्वं तस्याशयः पच्यमानाहाराशय इत्यर्थः; तत्र चरतीति आमपक्वाशयचरः । वह्निसङ्गत इत्यत्राग्निसहायवानिति केचित् पठन्ति; तत्रापि स एवार्थः । सोन्नं पचति इत्यग्निसन्धुक्षणाद् भक्तकार इव । तज्जान् अन्नपाकजान् । सः, विशेषान् रसदोषमूत्रपुरीषाणि, विविनक्ति पृथक् करोति ॥ १६ ॥—

कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः ॥ १७ ॥
स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ॥
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ १८ ॥

रससंवहनोद्यतः इत्यत्रादिशब्दो द्रष्टव्यः, तेन रसादिसंवहनोद्यत इत्यर्थः, संवहनं प्रेरणम् । पञ्चधा चेष्टयत्यपि इति प्रसारणाकुञ्चनविनमनोन्नमनतिर्यग्गमनानि पञ्च चेष्टाः; अन्ये तु गतिप्रसारणोत्क्षेपणनिमेषोन्मेषोन्मेषैः पञ्चभिः प्रकारैः पञ्चधेति व्याख्यानयन्ति । सर्वदेहगान् ज्वरातीसाररक्तपित्तप्रभृतीन् ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥

पक्वाधानालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्तवान्यधः ॥
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् बस्तिगुदाश्रयान् ॥ १९

पक्वाधानालयः पक्वाशयस्थान इत्यर्थः । बस्त्याश्रयान् अश्मर्यादीन्, गुदाश्रयान् भगन्दरादीन् ॥ १९ ॥—

शुक्रदोषप्रमेहांस्तु व्यानापानप्रकोपजान् ॥
युगपत् कुपिताश्चापि देहं भिन्द्युरसंशयम् ॥ २० ॥

इदानीमुपलक्षणार्थं विकृतवातद्वयादिकर्म दर्शयन्नाह,—शुक्रदोषप्रमेहानित्यादि । शुक्रस्य सर्वाङ्गगतत्वात् प्रमेहस्य सर्वदेहगतरसादिदूष्यप्रभावत्वाद् व्यानकृतत्वं, मेढ्रद्वारसंश्रितत्वादपानकृतत्वं च । तेषां पञ्चानां युगपत् प्रकोपे नियमेन देहनाशं दर्शयन्नाह,—युगपत् इत्यादि ।—युगपत् एककालमित्यर्थः । भेदः देहविनाशोऽभिप्रेतः ॥ २० ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानास्थानान्तराश्रितः ॥२१॥
बहुशः कुपितो वायुर्विकारान् कुरुते हि यान् ॥
वायुरामाशये क्रुद्धश्छर्द्यादीन् कुरुते गदान् ॥२२॥

मोहं मूर्च्छां पिपासां च हृद्ग्रहं पार्श्ववेदनाम् ॥
पक्काशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति च ॥ २३ ॥
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात् क्रुद्धः समीरणः ॥२४॥

नानास्थानान्तराश्रितः कुपितः सन् वायुर्बहुशो विकारान् कुरुते तान् प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । छर्दादीन् इति आदिशब्दाद् रुजः पार्श्वोदरहृत्स्तम्भतोदादिका ग्राह्याः, अथवा ऊर्ध्वगरक्तपित्तादिकाः । मोहोऽत्यन्तचित्तनाशः । मूर्च्छा चेतनाच्युतिः । अन्त्रकूजं अन्त्रे अव्यक्तशब्दम् । चकारात् वातविण्मूत्रसङ्गजङ्घोरुत्रिकपार्श्वपृष्ठादीन् प्रति शूलं कुरुते । शूलं नाभावित्यत्र शूलानाहाविति केचित् पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—पक्काशय आनह्यते समन्ताद्ध्रियते इति वेदनाप्रकार एव एकः आनाहः, द्वितीयस्तु विसूचिकाप्रतिषेधे प्रोक्तलक्षण एव । श्रोत्रादिषु क्रुद्धः सन् दर्शनरसनस्पर्शावेदित्वानि स्पर्शाद्यवेदित्वानि ॥ ॥ २१—२४ ॥

वैवर्ण्यं स्फुरणं रौक्ष्यं सुप्तिं चुमुचुमायनम् ॥
त्वक्स्थो निस्तोदनं कुर्यात् त्वग्भेदं परिपोटनम्२५॥
व्रणांश्च रक्तगो ग्रन्थीन् सशूलान् मांससंश्रितः ॥
तथा मेदःश्रितः कुर्याद् ग्रन्थीन्मन्दरुजोऽव्रणान्२६॥
कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुञ्चनपूरणम् ॥
स्नायुप्राप्तः स्तम्भकम्पौ शूलमाक्षेपणं तथा ॥ २७॥
हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलशोफौ करोति च ॥
अस्थिशोषं च भेदं च कुर्याच्छूलं च तच्छ्रितः ॥२८॥
तथा मज्जगते रुक् च न कदाचित् प्रशाम्यति ॥
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा विकृता शुक्रगेऽनिले ॥ २९ ॥

त्वक्स्थः रसस्थः समीरणो वैवर्ण्यादि कुर्यादिति संबन्धः । सुप्तिं स्पर्शाज्ञानम् । चुमुचुमायनं सर्षपकल्कावलिप्तजामिवाङ्गानां वेदनाम् । त्वग्भेदं त्वचो भेदमेव । परिपोटनं सर्वतः परिपुटनं त्वच एव । व्रणांश्च रक्तगः कुर्यादिति शेषः । अमुं पाठं केचिन्न पठन्ति; तन्न, गयदासाचार्यस्यासंमतत्वात् । ग्रन्थीन् सशूलान् मांसमाश्रितः समीरण इति संबन्धः । अव्रणान् व्रणरहितान् । शिरा कुटिलाशिरेति लोके वदन्ति । स्तम्भः निश्चलीकरणम् । आक्षेपणं चालनम् । हन्ति इत्यादि एतेनाकुञ्चनप्रसारणयोरभाव उक्तः । तच्छ्रितः इति अस्थ्याश्रित इत्यर्थः । तथा मज्जगते यथाऽस्थ्याश्रितोऽस्थिशोषं तथा मज्जाश्रितो मज्जशोषं कुर्यादित्यर्थः । किंविशिष्टा प्रवृत्तिरित्याह—विकृता अतिशीघ्रमन्दग्रथितविवर्णयुक्तेत्यर्थः ॥ २५—२९ ॥

हस्तपादशिरोधातूंस्तथा संचरति क्रमात् ॥
व्याप्नुयाद्वाऽखिलं देहं वायुः सर्वगतो नृणाम् ॥३०॥
स्तम्भनाक्षेपणस्वापशोफशूलानि सर्वगः ॥

एकाङ्गगत एकधातुगतो वाप्युपेक्षितः सर्वाङ्गगतः सर्वधातुगतो वा भवतीति दर्शयन्नाह ।—वायुस्तथा हस्तपादादिशिरःक्रमात् संचरति यथाऽखिलं देहं व्याप्नुयात्, तथाक्रमात् संचरति यथा च सर्वगतो वा भवति सर्वधातुगश्च भवतीत्यर्थः । व्याप्नुयाद्वा इति वाशब्दो भिन्नक्रमे, सर्वगते चेत्यत्र द्रष्टव्यः । तस्येदानीं सर्वाङ्गगतस्य लिङ्गं दर्शयन्नाह,—स्तम्भनेत्यादि । सर्वगः वायुः सर्वस्मिन् शरीरे स्तम्भनादिकं करोति ॥ ३० ॥—

स्थानेषूक्तेषु मिश्रश्च संमिश्राः कुरुते रुजः ॥ ३१ ॥

तस्य वायोः प्रसारणे पित्तादिसंयुक्तस्य पित्ताद्यावरणप्रतिपत्तिहेतुं दर्शयन्नाह,—स्थानेषु इत्यादि । मिश्रः पित्तादिदाहादिकार्यलिङ्गदर्शनाच्च पित्ताद्यावरणं ज्ञेयं, केवलस्य वायोः शीतस्वभावत्वाद्दाहः पित्तं विना नोपपद्यत इति ॥ ३१ ॥

कुर्यादवयवप्राप्तो मारुतस्त्वमितान् गदान् ॥

तस्येदानीमवयवगतस्यानेकरोगकारणत्वं दर्शयन्नाह,—कुर्यादिति ॥—

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ॥ ३२ ॥
शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥
सूचीभिरिव निस्तोदः स्पर्शद्वेषः प्रसुप्तता ॥ ३३ ॥
शेषाः पित्तविकाराः स्युर्मारुते शोणितान्विते ॥
प्राणे पित्तावृत्ते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ॥ ३४ ॥
दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैवर्ण्यं च कफावृते ॥
उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्लमाः ॥ ३५ ॥
अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफावृते ॥
समाने पित्तसंयुक्ते स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छनम् ॥ ३६ ॥
कफाधिकं च विण्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते ॥
अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं स्यादसृग्दरम् ॥ ३७ ॥
अधःकायगुरुत्वं च तस्मिन्नेव कफावृते ॥
व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ॥ ३८ ॥
गुरूणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ॥
लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥ ३९ ॥

इदानीं संमिश्राः कुरुते रुजः इति सूत्रितमावरणं विवृण्वन्नाह,—दाहेत्यादि । दाहः अग्निदग्धस्येव, सन्तापः घर्मादिसंस्थितस्येव । शैत्यशोफेत्यादि । तस्मिन्नेव वायौ । सूचीभिरित्यादि । सदनं अङ्गग्लानिः । क्लमः अनायासः श्रमः । हर्षः रोमहर्षः । कफाधिकं श्लेष्मबहुलं विष्ठामूत्रम् । असृग्दरं स्त्रीणामेव । सूचीभिरिव निस्तोद इत्यादिवाक्येनाप्रकुपितशोणितावृतवातस्य । अस्थिपर्वणां अस्थिसन्धीनां, चेष्टाः गमनादिकाः ॥ ॥ ३२—३९ ॥

[1]प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥
रोगाध्वप्रमदामद्यव्यायामैश्चातिपीडनात् ॥ ४० ॥
ऋतुसात्म्यविपर्यासात् स्नेहादीनां च विभ्रमात् ॥
अव्यवाये तथा स्थूले वातरक्तं प्रकुप्यति ॥ ४१ ॥

१ वातरक्तं आङ्ग्लवैद्यके 'गाउट' (Gout) इति नाम्ना युनानीवैद्यके च 'उुझाम' इति नाम्ना प्रसिद्धम् ।

वातरक्तस्य प्रकोपकारणं दर्शयन्नाह,—प्रायशः सुकुमाराणामित्यादि । सुकुमाराणां वातरक्तं प्रकुप्यतीति संबन्धः। मिथ्याहारविहारिणामिति मिथ्या अनुचितः, विहारः कायवाङ्मनोव्यापारः। अध्वा मार्गः, व्यायामः शरीरायासजननं कर्म। विभ्रमः अन्यथाकरणम्। अव्यवाये मैथुनवर्जिते। केचित् प्रायशः सुकुमाराणां इत्यादिमन्थं वातरक्तं प्रकुप्यतीति यावन्न पठन्ति, चिकित्सिते पठिष्यमाणत्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतोऽन्यैश्च वायुः
कोपं यातः कारणैः सेवितैः स्वैः ॥
तीक्ष्णोष्णाम्लक्षारशाकादिभोज्यैः
सन्तापाद्यैर्भूयसा सेवितैश्च ॥ ४२ ॥
क्षिप्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु यातः ॥
क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायु-
रत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ॥ ४३ ॥
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥
तद्वत् पित्तं दूषितेनासृजाक्तं
श्लेष्मा दुष्टो दूषितेनासृजाक्तः ॥ ४४ ॥

तस्य संप्राप्तिं दर्शयन्नाह—अन्यैश्च इति । भारहरणादिभिः कारणैरित्यर्थः। कोपं यातः गच्छत इत्यर्थः। कारणैः सेवितैः स्वैः विदाह्यादिभिः। तच्च रक्तं वायोर्मार्गं संरुणद्धि। कथंभूतस्य वायोरित्याह,—आशु यातः शीघ्रं गच्छत इत्यर्थः। अत्युद्रिक्तं अतिशयेन वृद्धिं गतं रक्तम्। तत् संपृक्तमिति तत् रक्तं, संपृक्तं संसृष्टम्। वायुना दूषितेन इति दूषितेन वायुना सह। तत्प्राबल्यात् वातप्राबल्यात् शोणितस्याप्राबल्यात्, तयोर्वातरक्तयोः प्राबल्यादिति कश्चित् । तद्वत् पित्तमिति दुष्टं पित्तमित्यर्थः, दूषितेनासृजाक्तमिति दूषितेन रक्तेन मिश्रम् ॥ ४२—४४ ॥

स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोष-
स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ॥
पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भवेता-
मत्यर्थोष्णौ रक्तशोफौ मृदू च ॥ ४५ ॥
कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोफौ
पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते ॥
सर्वैर्दुष्टे शोणिते चापि दोषाः
स्वं स्वं रूपं पादयोर्दर्शयन्ति ॥ ४६ ॥

तस्येदानीं वातादिविशेषेण विशिष्टलिङ्गं दर्शयन्नाह,—स्पर्शोद्विग्नौ इत्यादि । स्पर्शोद्विग्नौ स्पर्शासहौ पादाविति संबन्धः। प्रशोषः शुष्कता, स्वापः स्पर्शाज्ञानम्। एतेन वातप्रबलवातरक्तलक्षणमुक्तम्। पित्तासृग्भ्यामिति वातशोणित एव, यदा पित्तमसृक् चाबलवत्तरं भवति तदेत्यर्थः। रक्तशोफौ रक्तवर्णशोफौ। कण्डूमन्तौ पादाविति संबन्धः। पीनौ स्थूलौ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

प्राग्रूपे शिथिलौ स्विन्नौ शीतलौ सविपर्ययौ ॥
वैवर्ण्यतोदसुप्तत्वगुरुत्वोषसमन्वितौ ॥ ४७ ॥

तस्य पूर्वरूपमाह,—प्राग्रूपे इत्यादि । सविपर्ययौ इति कठिनाखिन्नोष्णौ, पादावित्यध्याहारः। उषा दाहः । केचिदत्र पूर्वरूपं न पठन्ति, चिकित्सायां पठिष्यमाणत्वात् ॥ ४७ ॥

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥
आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥ ४८ ॥

तस्येदानीं पादमात्रेऽभिजातस्य कालेनावयवान्तरानुसरणं निर्दिशन्नाह,—पादयोरित्यादि । मूलमास्थाय कन्दं प्राप्य । आखोरित्यादि उन्दुरस्य विषं मूलमास्थाय पश्चात् कुपितं सद्देहं राकलमेवानुयाति ॥ ४८ ॥

आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतं च यत् ॥
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥ ४९ ॥
शोणितं तदसाध्यं स्याद् याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥

तस्येदानीमसाध्यादिलक्षणं दर्शयन्नाह,—आजानुस्फुटितमित्यादि। आजानुस्फुटितं जानुपर्यन्तमुच्चटितम्। प्रभिन्नं विदीर्णम्। प्रस्रुतं स्रावयुक्तम् । उपद्रवैः प्राणमांसक्षयादिभिर्यथोक्तैः । आदिग्रहणात् अङ्गुलिवक्रतार्बुदादयोऽपि ग्राह्याः। जुष्टं सहितम्। यज्जानुपर्यन्तं स्फुटितं वातप्राबल्यात्, यच्च जानुपर्यन्तं प्रभिन्नं प्रस्रुतं च पित्तरक्तप्राबल्यात् तदप्यसाध्यमेव ॥ ४९ ॥—

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः॥५०॥
तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ॥
मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ ५१ ॥

इदानीं वातरक्तमभिधायाक्षेपकमाह,—यदा तु धमनीः इत्यादि। धमन्यः नाड्यः, अभ्येति व्याप्नोति । आक्षिपति चालयति। मुहुश्चरः इति वारंवारं चलनशीलो वायुः, मुहुश्चरत्वेनैव मुहुर्मुहुराक्षेपणं युक्तं; अन्ये तु बहिश्चर इति पठन्ति, तन्नेच्छति गयदासाचार्यः। तदाक्षेपात् देहाक्षेपात् ॥५०॥ ५१ ॥

[२]सोऽपतानकसंज्ञो यः पातयत्यन्तरान्तरा ॥
कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति ॥ ५२ ॥
स दण्डवत् स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः ॥
हनुग्रहस्तदात्यर्थं सोऽन्नं कृच्छ्रान्निषेवते ॥ ५३ ॥
धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः ॥
अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः ॥ ५४ ॥
स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ॥
विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ॥५५॥
अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ॥
तदा स्याऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥ ५६ ॥
बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥

१ आक्षेपकरोगः युनानीवैद्यके 'तशन्नुज' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'कन्व्हलशन्स (Convulsions) इति नाम्ना प्रसिद्धः॥

२ अपतानकः आङ्ग्लवैद्यके 'टेटेनस' (Tetanus) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभञ्जनम् ॥ ५७ ॥
कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ॥
कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥ ५८ ॥

इदमाक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमुक्तम् । आक्षेपकविशेषानाह,—सोपतानक इत्यादि । यः आक्षेपकोऽन्तराऽन्तरा पातयति सोऽपतानकः इत्यर्थः । इदं सामान्यापतानकलक्षणमुक्तं, गयदासाचार्येणापतानकलक्षणं येनापतत इत्यादि वाक्येनाभिधाय व्याख्यातम् । यथा येन वायुना कर्तृभूतेन हेतुभूतेन वा पुमान् अपताम्यते तमो दृश्यते मोह्यते इति । तास्वेव सर्वासु धमनीषु भृशं तिष्ठतीति संबन्धः । कृच्छ्रः कष्टसाध्यः । स एवापतानकस्त्रिधा—दण्डापतानकः, अन्तरायामः, बहिरायामश्च । तत्र दण्डापतानकलक्षणमाह,—कफान्वितो भृशमित्यादि । हनुग्रहस्तु दण्डापतानके अन्यत्रापि वायोः स्यात् । स दण्डापतानकवान् पुरुषः । धनुःस्तम्भसंज्ञकमन्तरायामं दर्शयन्नाह,—धनुस्तुल्यमित्यादि । तस्यैव भाष्यं वक्तुमाह,—अङ्गुल्यः अत्र पादाङ्गुल्यः, गुल्फः पादयोरुपरिग्रन्थिः, जठरं उदरं, हृत् हृदयं, वक्षः स्तनयोरन्तरालं, गलः कण्ठः; एतेषु स्थानेषु संश्रितो वायुः । स्नायुप्रतानं स्नायुविस्तारम् । बहिरायामं निर्दिशन्नाह,—बाह्यस्नायुप्रतानस्थ इत्यादि । बाह्यस्नायुप्रतानस्थः बाह्यस्नायुविस्तारस्थः, बाह्यस्नायवः पादमूलपिण्डिकाकटीपृष्ठग्रीवापश्चिमभागाश्रयाः । वक्षःकट्यूरुभञ्जनमिति वक्षःकट्यूरुभञ्जनत्वेऽस्यासाध्यत्वम्, अभग्नवक्षःकट्यादिकस्तु नर उपक्रम्य एव । तस्याक्षेपकस्य इतरदोषस्य संसर्गेण निदानविशेषात् वा वायोः संख्याभेदं दर्शयन्नाह,—कफपित्तान्वित इत्यादि । एकः कफान्वितः, द्वितीयः पित्तान्वितः, तृतीयः केवलवातकृतः, चतुर्थोऽभिघातजः । चतुर्थमभिघातजमिति निदानविशेषात् दण्डापतानकादयः त्रयः चतुर्थः पुनरभिघातज इति श्रीजेज्झटाचार्यः, तन्नेच्छति गयदासाचार्यः, गर्भपातनादिभेदेन संख्यातिरेकात् । श्रीब्रह्मदेवस्तु आक्षेपकश्चतुर्द्धा—अपतानकः, संसृष्टाक्षेपकः, केवलाक्षेपकः, अभिघातजश्च । तत्रापतानकः सोपतानकेत्यादिना वक्षःकट्यूरुभञ्जनमिति पर्यन्तेनोक्तः, कफान्वितो वायुरिति संसृष्टाक्षेपकः, वायुरेव च केवल इति केवलाक्षेपकः, चतुर्थः पुनरभिघातज इत्याह ॥५२—५८॥

गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ॥
अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥ ५९ ॥

तस्यैवाक्षेपकस्यापतानकसंज्ञां प्राप्तस्यासाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—गर्भपातनिमित्तश्च इत्यादि । गर्भपातादिनिमित्तास्त्रय आगन्तवोऽसाध्याः; यदि कथंचिद्दैवयोगात् सिध्यन्ति तदा वैकल्यं जनयन्ति ॥ ५९ ॥

अधोगमाः सतिर्यग्गा धमनीरूर्ध्वदेहगाः ॥
यदा प्रकुपितोऽत्यर्थं मातरिश्वा प्रपद्यते ॥ ६० ॥
तदान्यतरपक्षस्य सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ॥
हन्ति पक्षं तमाहुर्हि पक्षाघातं भिषग्वराः ॥ ६१ ॥
यस्य कृत्स्नं शरीरार्धमकर्मण्यमचेतनम् ॥
ततः पतत्यसून् वापि जहात्यनिलपीडितः ॥ ६२ ॥

पक्षाघातमाह,—अधोगमा इत्यादि । एकतरशरीरार्धं धमनीरूर्ध्वाधस्तिर्यग्गताः, यदा सः मातरिश्वा वायुः, प्रपद्यते आश्रयतीत्यर्थः, तदान्यतरपक्षस्य एकतरशरीरार्धस्य, विमोक्षयन् विमोचयन्, पक्षं शरीरार्धं हन्ति । यस्य कृत्स्नमित्यादि अकर्मण्यं ईषत्कर्मक्षमं, अचेतनं अल्पचेतनत्वं; यदा अकर्मण्यं भवति तदा पतति, यदाऽचेतनं भवति तदा असून् प्राणान् परित्यजति ॥ ६०—६२ ॥

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ॥
साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ६३ ॥

पक्षाघातस्य साध्यासाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—शुद्धवातहतमित्यादि । शुद्धः कफाद्यसंसृष्टः, अन्येन संसृष्टमितरदोषसंबन्धम् ॥ ६३ ॥

वायुरूर्ध्वं व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं शिरः ॥
शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः ॥ ६४ ॥
निमीलिताक्षो निश्चेष्टः स्तब्धाक्षो वापि कूजति ॥
निरुच्छ्वासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्वस्यात् नष्टचेतनः॥६५
स्वस्थः स्याद्धृदये मुक्ते आवृते तु प्रमुह्यति ॥
कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रकः ॥ ६६ ॥

वायुरूर्ध्वमित्यादि । हृदयं शिरः शंखौ च पीडयति हृदयं कमलमुकुलाकारमधोमुखं, भ्रुवोरन्ते कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ, अङ्गानि हस्तपादादीनि । आक्षिपेत् चालयेत् । कूजति कपोत इव शब्दं करोति; अथवा कृच्छ्रादुच्छ्वस्यादिति कष्टेनोच्छ्वासं कुर्यात्, केचिदपतन्त्रकममुं न पठन्ति, अपतन्त्रकापतानकयोरैक्यात् ॥ ६४—६६ ॥

दिवास्वप्नासनस्थानविवृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ॥
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ॥ ६७ ॥

मन्यास्तम्भमाह,—दिवास्वप्नासनमित्यादि । आसनं उपवेशनं, स्थानं ऊर्ध्वीभवनम् । विकृतोर्ध्वनिरीक्षणैः सततविकृतावलोकनैः । स एव वायुः । मन्यास्तम्भं केचिदपतानकपूर्वरूपं मन्यन्ते ॥ ६७ ॥

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये ॥
उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ॥ ६८ ॥
हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छ्रसनादपि ॥

१ पक्षघातः युनानीवैद्यके 'फालिज' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'हेमिप्लीजिया' (Hemiplegia) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

२ अपतन्त्रकः युनानीवैद्यके 'इखतीनाक उल रहम' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'हिस्टीरिया' (Hysteria) इति नाम्ना प्रसिद्धः॥

३ मन्यास्तम्भः आङ्ग्लभाषायां 'रायनेक्' (Wry-neck) अथवा 'स्टिफनेक्' (Stiff-neck) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः ॥ ६९ ॥
अर्दयित्वाऽनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥
वक्रीभवति वक्त्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ॥ ७० ॥
शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनां च वैकृतम् ॥
ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥ ७१॥
यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् ॥
वायुरूर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥
तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः॥ ७२॥

अर्दितमाह,—गर्भिणी इत्यादि । सूतिका प्रसूता स्त्री । व्याहरतः शब्दं कुर्वतः । विषमाद्वारात् विषमात् च श्वसनादित्यर्थः । अन्येतु विषमाच्छयनादिति पठन्ति । अर्दयित्वा व्यथयित्वा । अपवर्तते वक्रीभवति । वाक्सङ्गः वाचोऽनिर्गमः । नेत्रादीनामित्यादिशब्दात् भ्रूभङ्गाद्युपसंग्रहः । तस्मिन् पार्श्वे इति यस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादयो भवन्ति । चिबुकं मुखकुहरस्याधोभागः । तस्य रूपमाह,—यस्येत्यादि । अग्रजः पूर्वभावी । आविलं समलम् । वायुरूर्ध्वं प्रसर्पतीति शेषः । त्वचि स्वापः त्वचः स्पर्शाज्ञानम् ॥ ६८—७२ ॥

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ॥
न सिध्यत्यर्दितं बाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ७३ ॥

तस्यासाध्यत्वमाह,—क्षीणस्येत्यादि । अनिमिषाक्षस्य स्तब्धाक्षस्य,प्रसक्तं सततं,अव्यक्तभाषिणः पीडिताव्यक्तपदाभाषिणः। अन्ये तु प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः इति पठन्ति, प्रसक्तं प्रकर्षेण लग्नमिति तत्रार्थः । बाढं अतिशयेन, न सिध्यतीति सम्बन्धः । त्रिवर्षमिति संवत्सरत्रयातीतम् । अन्ये तु नासाक्षिमुखस्राविणं त्रिवर्षमाहुः । वेपनस्य कम्पनशीलस्य । "गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये" इति अमुं पाठं श्रीजेज्जटादय आचार्या न पठन्ति । उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थमित्यादि कृत्वा पठन्ति, बहुवैद्यपठितत्वात् अस्माभिः पठितः ॥ ७३ ॥

पार्ष्णीप्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा याऽनिलार्दिता ॥
सक्थ्नोः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥

गृध्रसीमाह,—पार्ष्णीत्यादि । या कण्डरा सक्थ्नोः क्षेपं निगृह्णीयात् गृध्रसीति हि सा स्मृतेति संबन्धः । पार्ष्णी गुल्फस्य पार्श्वस्याधोभागः । प्रत्यङ्गुल्यः अङ्गुल्य एव । एतेनोपर्यधोभागगतकण्डराद्वयं गृह्यते । कण्डरा महास्नायुः गुल्फादिविटपान्तं, सक्थ्नोः क्षेपं प्रसारणं निगृह्णीयात् रुन्ध्यादित्यर्थः । गृध्रसी रन्ध्रिणीति लोके । सा च वातात् वातकफाच्च । खञ्जनवातात् सातिशया व्यथा गृध्रस्याम् । केचित् पार्ष्णी प्रत्यङ्गुलीनामिति द्वितीयान्तं पठन्ति । तत्रापि पार्ष्णी लक्ष्यीकृत्य या कण्डरा अङ्गुलीनां च या कण्डरा इति कण्डराद्वयम् ॥ ७४ ॥

तलप्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा बाहुपृष्ठतः ॥
बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सा स्मृता ७५॥

गृध्रसीसदृशीमेकबाहुगतां विश्वाचीमाह,—तलेत्यादि । तलशब्दोऽयमुपरिवर्तते, तेन करस्याभ्यन्तरकण्डरा गृहीता, बाहुपृष्ठत इत्यनेन बाह्यकण्डरा गृहीता । बाह्वोरिति द्विवचनं सामान्यापेक्षया, कदाचित् कस्मिंश्चित् बाहौ भवति । अनिलार्दितेति अत्रापि संबध्यते । चकारोऽत्र गृध्रसीविश्वाच्योः नामान्तरमनुक्तं खल्वभिधानं समुच्चिनोति, अन्ये त्वत्रापि तलं प्रत्यङ्गुलीनामिति पूर्ववद्द्वितीयान्तं पठन्ति, तलं लक्ष्यीकृत्य या कण्डरा बाहुपृष्ठतश्च या कण्डरा इति कण्डराद्वयं गृह्यते ॥ ७५ ॥

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ॥
शिरःक्रोष्टुकपूर्वं तु स्थूलं क्रोष्टुकमूर्द्धवत् ॥ ७६ ॥

क्रोष्टुकशिर आह,—वातेत्यादि । यो जानुमध्ये वातशोणितजो महारुजः क्रोष्टुकमूर्द्धवत् स्थूलः शोफो भवति स क्रोष्टुकशिर इति ज्ञेयः। वातशोणितजः इति वातशोणिताभ्यां जातः न पुनर्वातरक्तेन व्याधिना जनितः, अन्ये तु वातेन शोणितेन जात इति नेच्छन्ति, किंतर्हि वातरक्तज इति रोगकारणमेव रोगमिच्छन्ति । शिरः क्रोष्टुकपूर्वमिति क्रोष्टुकशब्दपूर्वं शिरः तस्य रोगस्य 'क्रोष्टुशिर' इति नामेत्यर्थः । क्रोष्टुकमूर्द्धवत् शृगालमस्तकवत् ॥ ७६ ॥

वायुः कट्यां स्थितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ॥
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥७७॥

खञ्जपङ्गुवातावाह,—वायुरित्यादि । आक्षिपेदिति ईषत् क्षिपेत् । खञ्जः विकलगतेर्दर्शनात् । सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् इति सर्वथा गतिविघातात् पङ्गुरित्यर्थः । द्वयोरपि पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् युगपत् सक्थिद्वयवधादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

प्रक्रामन् वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति ॥
कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ७८॥

कलायखञ्जमाह,—प्रक्रामन्नित्यादि । प्रक्रामन् पादविक्रमं कुर्वन्, गमनारम्भे एव वेपते कलायखञ्जः इत्ययं खञ्जाद् विशेषः। मुक्तसन्धिप्रबन्धनमिति शिथिलसन्धिबन्धमित्यर्थः॥७८॥

न्यस्ते तु विषमं पादे रुजः कुर्यात्समीरणः ॥
वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः खुडुकाश्रितः ॥ ७९ ॥

वातकण्टकमाह,—न्यस्ते तु विषमं पादे इति विषमस्थाने निक्षिप्ते पादे इत्यर्थः । खुडुकाश्रितः इति पादजङ्घासन्धिसंश्रय इत्यर्थः, पार्ष्ण्याश्रितः इत्यन्ये ॥ ७९ ॥

१ आर्दितरोगः युनानीवैद्यके 'लकवा' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'फेशल् प्यारालिसीज' (Facial paralysis) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

२ गृध्रसी युनानीवैद्यके 'वजे उल वरक' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'सायाटिका' (Sciatica) इति नाम्ना प्रसिद्धा ॥

३ विश्वाची आङ्ग्लवैद्यके 'आर्म प्याल्सी' (Armpalsy) इति नाम्ना प्रसिद्धा ॥

४ पङ्गुत्वरोगः आङ्ग्लवैद्यके 'प्याराप्लीजिया' (Paraplegia) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥
विशेषतश्चंक्रमणात् पाददाहं तमादिशेत् ॥ ८० ॥

पाददाहमाह,—पादयोरित्यादि । विशेषतश्चंक्रमतः विशेषेण गच्छतः । तिष्ठतस्तु सामान्येन ॥ ८० ॥

हृष्यतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तवत् ॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥ ८१ ॥

पादहर्षमाह,—हृष्यतश्चरणावित्यादि । हृष्यतः इति हर्षो रोमाञ्चप्रायो वेदनाविशेषोऽन्तःशीतकरः । भवतश्च प्रसुप्तवत् इति स्पर्शाज्ञानात् सुप्ताविव भवत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

असंदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्धनम् ॥
शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम् ॥ ८२ ॥

अंसशोषावबाहुकावाह,—अंसदेशेत्यादि । अंससमीपोपलक्षितो देशः अंसदेशः, अंसः बाहुशिरः । अंसबन्धनं श्लेष्माणमित्यर्थः; अंसबन्धनं शोषयित्वा अंसशोषं रोगं करोतीति वाक्यशेषो ज्ञेयः । तत्रस्थः अंसदेशस्थित इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

यदा शब्दवहं स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति ॥
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते॥८३॥

बाधिर्यमाह,—यदेत्यादि । शुद्धः केवलः । अपिशब्दाद् रक्तपित्तावरणयोरुपसंग्रहः । यद्यप्ययं व्याधिः शालाक्येऽपि पठ्यते तथाप्यत्रापि पठनीयः, वृद्धसंमतत्वात् ॥ ८३ ॥

हनुशङ्खशिरोग्रीवं यस्य भिन्दन्निवानिलः ॥
कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते ॥ ८४ ॥

कर्णशूलमाह,—हनुशङ्खेत्यादि ॥ ८४ ॥

आवृत्य सकफो वायुर्धमनीः शब्दवाहिनीः ॥
नरान् करोत्यक्रियकान्मूकमिम्मिणगद्गदान् ॥ ८५ ॥

जिह्वागतवातरोगं दर्शयन्नाह,—आवृत्येत्यादि । आवृत्य अवरुध्येत्यर्थः । मूकः वचनरहितः, मिम्मिणः सानुनासिकवाक्, गद्गदः अव्यक्तवाक्[१] ॥ ८५ ॥

अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ॥
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूनीत्यभिधीयते ॥ ८६ ॥
गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी ॥
वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सा स्मृता ॥८७॥

तूनीवातमाह,—अधो येत्यादि । भिन्दन्तीव गुदोपस्थमिति भेदं कुर्वतीव गुदोपस्थमित्यर्थः । प्रतिलोमविसर्पिणी अध-उत्थितोर्ध्वगामिनी । वेगैः इति वेदनावेगैर्मुहुर्मुहुः स्वभावोपशमोपलक्षितैः, प्रतिलोमं प्रधावति इति केचित् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ॥
आध्मानमिति जानीयात् घोरं वातनिरोधजम्॥८८॥

आध्मानमाह,—साटोपमित्यादि । आटोपं संचलनं तेन सह वर्तते इति साटोपम् । उदरं अत्र पक्वाशयः । घोरं कष्टकारि॥८८॥

विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ॥
प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम्॥८९॥

प्रत्याध्मानमाह,—विमुक्तेत्यादि । तदेव आध्मानमेव । आमाशयोत्थितं नाभिस्तनान्तरोत्थितम् । अतएव हृदयपार्श्वयोरप्यधिष्ठानमस्य प्राप्तं निरस्यन्नाह,—विमुक्तपार्श्वहृदयमिति । व्याकुलितः आवृतः ॥ ८९ ॥

अष्ठीलावत् घनं ग्रन्थिमूर्ध्वमायतमुन्नतम् ॥
वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम् ॥ ९० ॥
एनामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ॥
प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ ९१ ॥

वाताष्ठीलामाह,—अष्ठीलावदित्यादि । अष्ठीला उत्तरापथे दीर्घवर्तुलपाषाणविशेष इत्येके, चर्मकाराणां वर्तुलदीर्घा लौही भाण्डिरित्यपरे । घनः संहतावयवः । आयतः दीर्घः । बहिर्मार्गाणि वातविण्मूत्राणि । अन्ये अत्र नाभेरधस्तात् संजातं चलं वा यदि वाऽचलमिति पठन्त्येव । प्रत्यष्ठीलामाह,—एनामेवेत्यादि । एनामेव अष्ठीलां, तिर्यगुत्थितत्वेनाष्ठीलायाः सकाशात् प्रत्यष्ठीलाया भेदः । अस्याऽग्रे केचिदूरुस्तम्भं पठन्ति, तत्र, चिकित्सायां पठिष्यमाणत्वात् निबन्धकाराणामसंमतत्वात् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यायां निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥२॥

अथेत्यादि । निदानं हेतुलक्षणनिर्देशः ॥ १ ॥ २ ॥

षडर्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि चेति ॥ ३ ॥

षडर्शांसीत्यादि । ननु, वातादीनेत्यनेनैव षट्संख्याया लब्धत्वात् कथं षडिति संख्यानिर्देशः? उच्यते—द्विदोषजनितार्शोगणनापरिहारार्थः । यद्यपि शोणिताधिष्ठाना वातादयो रक्तार्शसामारम्भकास्तथाप्युपचारात् शोणितजानीत्युच्यन्ते; यथा घृताधिष्ठानेनाग्निना दग्धे घृतदग्ध इत्युच्यते ॥ ३ ॥

तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गोत्कटुकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकुपिता दोषा एकशो वा द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्य, अधोगत्वा गुदमागम्य प्रदूष्य गुदवलीर्मांसप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतो मन्दाग्नेः तथा तृणकाष्ठोपललोष्ठवस्त्रादिभिः शीतोदकसंस्पर्शना-

---

१ मूकत्वरोगः आङ्ग्लभाषायां 'अॅफेजिया' (Aphasia) अथवा 'अम्नेजिया' (Amnesia) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

द्धा कन्दाः परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शांसीत्याचक्षते ॥ ४ ॥

अर्शसां हेतून् संप्राप्तिं च दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । विशेषतो मन्दाग्नेः प्रकुपिता दोषा मांसान् जनयन्ति इति संबन्धः । अनात्मवतां अजितेन्द्रियाणाम्, यथोक्तैः प्रकोपणैः बलवद्विग्रहादिक्रोधशोकादिदिवास्वप्नादिभिः। विरुद्धं बहुधा हिताहितीयोक्तम्। स्त्रीप्रसङ्गः इत्यत्र प्रशब्देन अत्यन्तासक्तिः प्रतिपाद्यते । 'गुदपार्ष्णीसमायोगः प्राहुरुत्कटुकासनम्' 'उभड' इति लोके । यानं अश्वादीनां पृष्ठतः । वेगविधारणादिशब्देन वातविण्मूत्रादीनां धारणं, विरुद्धाशनशब्देन गुरुशीताभिष्यन्दिविदाह्यसात्म्याप्रमिताशनादीनि गृह्यन्ते । विशेषैः भेदैः । तेषां निदानमभिधाय संप्राप्तिमाह,—यथोक्तमित्यादि । प्रसृता इति किण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवतीत्यादि क्रमेण प्रसृताः। प्रधानधमनीः पुरीषवाहिनीः, अनु पश्चात् प्रपद्य प्राप्य, गुदवलिरिति वलिः त्वक्संकोचः, मदाग्नेः विशेषतः अतिशयेन मांसप्ररोहान् जनयन्तीति संबन्धः। तथा तृणेत्यादि । परिवृद्धिं आसादयन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । आचक्षते इति पूर्वाचार्या इत्यध्याहारः ॥ ४ ॥

तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः, तस्मिन् वलयस्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलसंमिताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति,चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ ५ ॥

शङ्खावर्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः ॥
गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्तिताः ॥
रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धं गुदौष्ठः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥

इदानीं गुदं गुदबलिं च विवृण्वन्नाह,—तत्रेत्यादि । स्थूलान्त्रं द्व्यन्त्रं गुदान्त्रमिति प्रसिद्धम् । अर्धपञ्चाङ्गुलमिति अर्धपञ्चममङ्गुलं यस्मिन् तत् तथा, एतेन सार्धचतुरङ्गुलप्रमाणं गुदमित्यर्थः । अध्यर्धाङ्गुलसंभूताः इति सार्धैकाङ्गुलान्तरसंजाताः । तत्रोपरितनं वलिद्वयं शङ्खावर्तनिभं प्रत्येकमन्तरेण सह सार्धैकाङ्गुलं, प्रथमा तु वलिरन्तरेण विना एकाङ्गुलोच्छ्राया, अर्धाङ्गुलस्तु गुदौष्टं ईदृशं बोद्धव्यम्। अतएव प्रथमा तु गुदोष्टादङ्गुलमात्र इत्यग्रे वक्ष्यति । तासां नामान्याह,—प्रवाहणीत्यादि । प्रवाहयतीति प्रवाहणी । विसृजतीति विसर्जनी । संवृणोतीति संवरणी । गुदौष्टप्रमाणमाह–रोमान्तेभ्य इत्यादि । रोमान्तेभ्यः रोमप्रान्तेभ्यः। रोममालिकायाः यवाध्यर्धः सार्धो यवः, अर्धाङ्गुलप्रमाण इत्यर्थः, अङ्गुलस्य त्रियवप्रमाणत्वात् ॥ ५—६ ॥

प्रथमा तु गुदौष्टादङ्गुलमात्रे ॥ ७ ॥

प्रथमा वलिर्गुदौष्टात् कियद्दूरे भवतीत्याह,—"प्रथमा तु गुदौष्टादङ्गुलमात्रे" प्रथमा वलिरिसि शेषः ॥ ७ ॥

तेषां तु भविष्यतां पूर्वरूपाणि अन्ने अश्रद्धा कृच्छ्रात्पक्तिरम्लीका परिदाहः सक्थिसदनमाटोपः कार्श्यमुद्गारबाहुल्यमक्ष्णोः श्वयथुरन्त्रकूजनं गुदपरिकर्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणीदोषशोषाणां कासश्वासौ बलहानिः भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्बल्यं च ॥ ८ ॥

तेषां तु भविष्यतामित्यादि । भविष्यतां भवितुकामानां, अम्लीका अम्लोद्गारः, सक्थिसदनं ऊरुग्लानिः, स्फुटनमिवेत्येके, आटोपः आध्मानं, पाण्डुरोगादीनां आशङ्का विकल्पः, कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रा निद्रा इन्द्रियदौर्बल्यं च जायते इति शेषः॥ ८॥

जातेषु एतान्येव लक्षणानि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ ९ ॥

तेषां सामान्यरूपमाह,—जातेष्वित्यादि । एतानि पूर्वोक्तानि ॥ ९ ॥

तत्र मारुतात्परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीनाडीमुकुलसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति; तैरुपद्रुतः सशूलं संहतमुपवेश्यते, कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चाऽस्य वेदना भवन्ति, गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥ १० ॥

विशिष्टरूपमाह,—तत्रेत्यादि । परिशुष्काणि अनास्रावाणि । अरुणानि ईषद्रक्तानि, विवर्णानि विविधवर्णानि, विषमममध्यानि निम्नोन्नतमध्यानि, केचिदत्र विषमध्यामानीति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च,—विषमाणि निम्नोन्नतत्वेन, ध्यामानि दग्धेष्टकादिवस्तुवर्णानि; तुण्डिकेरी वनकार्पासिका तत्पुष्पाकृतीनि, अन्ये त्वत्र "तुण्डिकेरीनाडीमुकुलसूचीमुखसदृशानि भवन्ति" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—तुण्डिकेरी बिंबी तस्या नाडी नालिका, मुकुलं पुष्पमुकुलं, सूची सीवनद्रव्यम्, एषां मुखसदृशानि भवन्ति । उपद्रुतः अभिभूतः । संहतं घनम् । उपवेश्यते विट्सङ्गं कार्यते । गुल्मादीनि चास्य तन्निमित्तानीति उपद्रवकथनम् ॥ १० ॥

पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति; तैरुपहतः सदाहं सरुधिरमतिसार्यते, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥११॥

पित्तादित्यादि। विसर्पीणि प्रसरणशीलानि, संस्थानं आकारः। यवमध्यानि इति स्फीतमध्यानि मूलाग्रयोः तनूनि, प्रक्लिन्नानि क्लेदस्राविणि ॥ ११ ॥

श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि

च भवन्ति; तैरुपद्रुतः सश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते, शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥ १२ ॥

श्लेष्मजानीत्यादि । स्थिराणि कठिनानि; पाण्डूनि धूसराणि; करीरः मरुदेशेषु अतिप्रवृद्धो वृक्षविशेषः, तस्य फलसदृशानि॥१२

रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च, यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदाऽत्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति, तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ १३ ॥

रक्तजानीत्यादि । न्यग्रोधप्ररोहः बटप्ररोहः, विद्रुमः प्रवालः, काकणन्तिका गुञ्जा चिरिहिंटीकेति लोके, काकादनीत्यपरे । चकारोऽनुबन्धभूतवातकफरूपमनुक्तमपि समुच्चिनोति । शोणितातियोगोपद्रवाः आक्षेपकादयः ॥ १३ ॥

सन्निपातजानि सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ १४ ॥

सन्निपातजानि सर्वदोषलक्षणयुक्तानि । सर्वेषामेषां यानि लक्षणानि स्वभावकार्यभूतानि तैर्युक्तानीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि; तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्तव्यं, विशेषतश्चैतानि दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि; तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् सिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निप्राणः शिरोऽक्षिनासाश्रवणरोगवान् सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥ १५ ॥

शरीरेण सह जातानामर्शसां दोषेभ्यो भिन्नहेतुं दर्शयन्नाह,—सहजानीत्यादि । दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि गर्भगुदारम्भकमात्रबीजं दुष्टं न सर्वं, सर्वदुष्टत्वे हि प्रजोत्पत्तिरेव न स्यात् । तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्तव्यमिति येन दोषेण यत् शुक्रशोणितं दूषितं संभवेत् तस्य दोषलक्षणवर्णवेदनाकृतिभिः प्रसाधनं विज्ञानमित्येके; अन्ये तु दोषत इति दोषलिङ्गं समीक्ष्य प्रसाधनं चिकित्सा इत्याहुः । दुर्दर्शनानि इति दुःखेन दृश्यन्ते, अन्तर्विद्रधिवदित्यर्थः । पाण्डूनि धूसराणि । दारुणानि अतिदुःखकराणि॥१५॥

भवति चात्र ।

बाह्यमध्यवलिस्थानां प्रतिकुर्याद्भिषग्वरः ॥
अन्तर्वलिसमुत्थानां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्॥१६॥

स्थानाश्रयं साध्यत्वं दर्शयन्नाह,—भवति चात्रेत्यादि । अन्तर्वलिः अभ्यन्तरवलिः । प्रत्याख्याय असाध्यान्येतान्यर्शांसीति निराकृत्य ॥ १६ ॥

प्रकुपितास्तु दोषा मेढ्रमभिप्रपन्नाः मांसशोणिते प्रदूष्य कण्डूं जनयन्ति, ततः कण्डूयनात् क्षतं समुपजायते, तस्मिंश्च क्षते दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरास्राविणो जायन्ते कूर्चकिनोऽभ्यन्तरमुपरिष्टाद्वा, ते तु शेफो विनाशयन्त्युपघ्नन्ति च पुंस्त्वं; योनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान् दुर्गन्धान् पिच्छिलरुधिरस्राविणश्छत्राकारान् करीरान् जनयन्ति, ते तु योनिमुपघ्नन्त्यार्तवं च; करावमभिप्रपन्नाः सुकुमारान् दुर्गन्धान् पिच्छिलान् गण्डूपदमुखसदृशान् जनयन्ति; ते एवोर्ध्वमागताः श्रोत्राक्षिघ्राणवदनेषु अर्शांस्युपनिर्वर्तयन्ति; तत्र कर्णजेषु बाधिर्यं शूलं पूतिकर्णता च; नेत्रजेषु वर्त्मावरोधो वेदनास्रावो दर्शननाशश्च; घ्राणजेषु प्रतिश्यायोऽतिमात्रं क्षवथुः कृच्छ्रोच्छ्वासता पूतिनस्यं सानुनासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखं च; वक्त्रजेषु कण्ठौष्ठतालूनामन्यतमस्मिंस्तैर्गद्गदवाक्यता रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति ॥ १७ ॥

मेढ्रादिष्वर्शांस्याह,—प्रकुपितास्त्वित्यादि । अभिप्रपन्नाः आश्रिताः, कूर्चकिनः सूक्ष्मदीर्घाङ्कुरसन्तानाः । अभ्यन्तरमिति मणौ । उपरिष्टादिति बाह्यचर्मणि । पुंस्त्वं शुक्रं पुंश्चिह्नं च । योनिमभिप्रपन्ना इत्यादि अभिप्रपन्नाः दोषा इति संबन्धः । दोषा इत्यत्रापि संबध्यते । ते एव दोषा इत्यर्थः । उपनिर्वर्तयन्ति जनयन्तीत्यर्थः । तत्रेत्यादि । वर्त्मावरोधः इति वर्त्माक्षिकूटः । घ्राणजेष्वित्यादि । क्षवथुः छिक्का । वक्त्रजेषु इत्यादि अन्यतमस्मिन् एकतमस्मिन्, उत्पन्नेष्वर्शःसु इति शेषः ॥ १७ ॥

व्यानस्तु प्रकुपितः श्लेष्माणं परिगृह्य बहिः स्थिराणि कीलवदर्शांसि निर्वर्तयति तानि चर्मकीलान्यर्शांसीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

त्वगधिष्ठानमेव चर्मकीलाख्यमर्शो दर्शयन्नाह,—व्यानस्त्वित्यादि । बहिः गुदौष्ठाद् बहिः, बहिःशब्देनान्यत्रापीति कथयन्ति । कीलवत् शङ्कुतुल्यानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषु कीलेषु निस्तोदो मारुतेनोपजायते ॥
श्लेष्मणा तु सवर्णत्वं ग्रन्थित्वं च विनिर्दिशेत्॥१९॥
पित्तशोणितजं रौक्ष्यं कृष्णत्वं शुक्लता तथा ॥
समुदीर्णखरत्वं च चर्मकीलस्य लक्षणम् ॥ २० ॥

तेषां चर्मकीलानां दोषलिङ्गमाह,—भवन्ति चात्रेत्यादि । सवर्णत्वमिति श्लेष्मणः समानवर्णमित्यर्थः । ग्रन्थित्वं ग्रन्थिभावः । पित्तेत्यादि । तेषु चर्मकीलेषु । रौक्ष्यमित्यादि शोणितजं विनिर्दिशेत् । समुदीर्णखरत्वं अतीव कठिनत्वम् । चर्मकीलस्य लक्षणमिति एतद्वातादिदोषतश्चर्मकीलस्य लक्षणमुक्तम् । केचित् चर्मकीलानां दोषलिङ्गं न पठन्ति ॥ १९ ॥ २० ॥

अर्शसां लक्षणं व्यासादुक्तं सामान्यतस्तु यत् ॥
तत्सर्वं प्राग्विनिर्दिष्टात्साधयेद्भिषजां वरः ॥ २१ ॥

इदानीं सर्वेषामेव मेढ्रादिजानां वातादिलक्षणमतिदेशेन निर्दि-

शन्नाह,—अर्शसामित्यादि । अर्शसां मेढ्रादिजानां वातादिलक्षणं विना यत् संक्षेपलक्षणमुक्तं तत् सर्वं साधयेत् जानीयात् । कथमित्याह,—प्राग्विनिर्दिष्टात् इति प्राक् पूर्वं व्यासेन प्रत्येकवातादिजार्शोलक्षणमुक्तं वीक्ष्येत्यर्थः । इति गयदासाचार्यः; अन्ये तु संक्षेपतः षोढा, व्यासतः विस्तरेण प्राग्विनिर्दिष्टात् पञ्चदशधा प्रसरात् साधयेदिति मन्यन्ते ॥ २१ ॥

अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा दोषद्वयस्य तु ॥
संसर्गं तं विजानीयात् संसर्गः स च षड्विधः॥२२॥

इदानीं षड्विधेष्वेवार्शःसु अन्तरुद्धं संसर्गमौषधकल्पनार्थं दर्शयन्नाह,—अर्शःस्वित्यादि । संसर्गः स च षड्विधः इति वातपित्तौ वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वातशोणिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते एवं संसर्गः, स च षड्विधः । स च सूत्रस्थानोक्तवर्णवेदनालक्षणादवगन्तव्यः ॥ २२ ॥

त्रिदोषाण्यल्पलिङ्गानि याप्यानि तु विनिर्दिशेत् ॥
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च॥२३॥
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥
सन्निपातसमुत्थानि सहजानि तु वर्जयेत् ॥ २४ ॥

इदानीं कृच्छ्रसाध्यासाध्यान्यर्शांसि दर्शयन्नाह,—त्रिदोषाणीत्यादि । द्वन्द्वजानि द्विदोषोत्थानि, तान्यपि याप्यानीत्यर्थः । परिसंवत्सराणि इति परितः संवत्सरमतिव्याप्य स्थितानि कृच्छ्रसाध्यानीत्यर्थः । केचित् सन्निपातसमुत्थानीत्यादि कृत्वा पठन्ति । स च पाठो समग्रोऽदर्शनान्न लिखितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

सर्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुताः ॥
तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्तते ॥ २५ ॥
ततो व्यानेन सङ्क्रम्य ज्योतिर्मृद्नाति देहिनाम्[1] ॥२६॥

सर्ववलिव्यापिनामर्शसां पञ्चात्मकस्याप्यग्रे महदनर्थकरत्वं दर्शयन्नाह,—सर्वा इत्यादि । येषां देहिनां, दुर्नामभिः तैस्तु अर्शोभिरित्यर्थः । अपानः वायुरिति संबन्धः । सन्निवर्तते स्थितिं बध्नाति न निःसरतीत्यर्थः । सङ्क्रम्य मिलित्वा । ज्योतिः पञ्चात्मकमग्निं मृद्नाति मन्दीकरोति । अयं सोपद्रवः, प्रायेण सहजेष्वर्शःसु ज्ञेयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय ॥ २ ॥

अथेत्यादि । 'निदानं' हेतुलक्षणनिर्देशः ॥ १ ॥ २ ॥

चतस्रोऽश्मर्यो[2] भवन्ति, श्लेष्माधिष्ठानाः, तद्यथा-श्लेष्मणा, वातेन, पित्तेन, शुक्रेण, चेति ॥ ३ ।

चतस्र इत्यादि । चतस्रोऽश्मर्यो भवन्तीति छेदः । तिस्र एव श्लेष्माधिष्ठाना, शुक्राश्मरी शुक्राधिष्ठाना, अन्ये तु शुक्राश्मर्यपि श्लेष्माधिष्ठानैव, 'शुक्रं सौम्यं' इति वचनात् । श्लेष्माधिष्ठानाः श्लेष्मोपादानकारणाः श्लेष्माणमुपादाय भवन्तीत्यर्थः चतस्रोऽश्मर्यो भवन्तीत्यस्य विवरणं कुर्वन्नाह,—तद्यथेत्यादि ॥ ३ ॥

तत्राऽसंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितश्लेष्मा मूत्रसंपृक्तोऽनुप्रविश्य बस्तिमश्मरीं जनयति ॥ ४ ॥

तासां सम्प्राप्तिं दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । मूत्रसंपृक्तः मूत्रेण सहितः ॥ ४ ॥

तासां पूर्वरूपाणि बस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना ज्वरो कृच्छ्रावसादो बस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥ ५ ॥

यथास्ववेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ॥
पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥ ६ ॥

तासां पूर्वरूपमाह,—तासामित्यादि । बस्तिशिरः मूत्राशयोपरितनभागः । शेफः पुंश्चिह्नम् । कृच्छ्रावसादो कष्टयुक्ताङ्गग्लानिः । बस्तगन्धित्वं बृहत्तमच्छगलगन्धित्वम् । यथास्वं दोषानतिक्रमेण, वेदना वर्णश्च यस्मिन् मूत्रे तत्तथा । दुष्टं वातादिभिः । आविलं कलुषम् । अश्मनः अश्मर्याः ॥ ५ ॥ ६ ।

अथ जातासु बस्तिसेवनीमेहनेषु अन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणं गोमेदकप्रकाशमत्याविलं ससिकतं विसृजति; धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानोष्णाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवन्ति ॥ ७ ॥

अथ सर्वासामपि सामान्यं लक्षणमाह,—अथेत्यादि । जातासु सर्वास्वप्यश्मरीषु । संगो निरोधः । मूत्रविकिरणमिति विकिरणं विक्षेपः इतश्चेतश्च गमनम् । गोमेदको मणिः । ससिकतं वालुकासहितं, विसृजति विमुञ्चति, मूत्रमिति शेषः । लङ्घनं परिखादीनां, प्लवनं प्रतरणं, उष्णगमनं घर्मगमनं, अध्वगमनं दीर्घमार्गगमनम् ॥ ७ ॥

तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलिप्याऽधः परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि, तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यते इव च बस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति; अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति, तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥ ८ ॥

---

१ अर्शोरोगः युनानीवैद्यके 'बवाशीर' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'हिमरॉइड्स' (Hœmarrhoids) अथवा 'पाइल्स' (Piles) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

२ अश्मरीरोगः युनानीवैद्यको 'हिस आत' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'क्यालक्युलस' (Culoulus) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

इदानीं श्लेष्मायश्मरीणां प्रत्येकं विशिष्टलक्षणमाह,—तत्रेत्यादि । श्लेष्मलमशनमभ्यवहरतः पुंसः श्लेष्मा शरीरे स्रोतो निरुणद्धि इति संबन्धः । उपलिप्य नवघटपङ्कन्यायेन । अधिष्ठाय आश्रित्य । दाल्यते विशीर्यते इव स्फुटतीवेत्यर्थः । भिद्यते विदीर्यते इव । निस्तुद्यते सूचीभिः इव ॥ ८ ॥

पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा संघातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि, तस्य मूत्रप्रतीघातादूष्यते चूष्यते दह्यते पच्यते इव बस्तिरुष्णवातश्च भवति; अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति, तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥ ९ ॥

पित्तयुक्तस्त्वित्यादि । पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा स्रोतो निरुणद्धीति संबन्धः । संघातमुपगम्य काठिन्यं प्राप्येत्यर्थः । तस्य पुरुषस्य । मूत्रप्रतीघातात् मूत्रनिरोधात् । ऊष्यते समीपाग्निनैवोपतप्यते, चूष्यते आकृष्यते इव, दह्यते इव कक्षाग्निनेव, पच्यते इव क्षारेणेव, उत्क्वाथ्यते इवेत्येके । उष्णवातः उत्तरतन्त्रे पठितो मूत्ररोगः । सरक्ता ईषद्रक्ता ॥ ९ ॥

वातयुक्तस्तु श्लेष्मा संघातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि, तस्य मूत्रप्रतीघातात् तीव्रा वेदना भवति, तथाऽत्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चाऽस्य मेहतो निःसरन्ति; अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति, तां वातिकीमिति विद्यात् ॥ १० ॥

वातयुक्तस्त्वित्यादि । अत्रापि पूर्ववत् संबन्धः । दन्तान् खादति परस्परं दन्तपीडनं करोति, विशर्धते गुदेन कुत्सितं शब्दं करोति, केचित् विशर्धते इत्यत्र विवर्धते इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—अत्र मेढ्रं विमर्दनात् विवर्धते इत्यर्थः । विदहति विदाहयुक्तं मेढ्रं भवति, मेहतः मुञ्चत इत्यर्थः, खरा कठिना ॥ १० ॥

प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद् विशेषेण बालानां भवन्ति । तेषामेवाल्पबस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च बस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति ॥ ११ ॥

प्रायेणेत्यादि । प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो बालानां भवन्तीति संबन्धः । कस्मादित्याह—विशेषेण दिवास्वप्नादिप्रियत्वात्तेषामिति प्रायग्रहणाद्यूनामपि बोधयति । तेषामेव च बालानाम् । अल्पकायत्वात् इति अल्पबस्तित्वात् अल्पकायत्वात् चेत्यर्थः । अल्पबस्तित्वादिति आयामेनाल्पत्वं; अनुपचितबस्तिमांसत्वाच्च बस्तेरिति अनेन परिणाहेन अल्पत्वमुक्तम् । सुखग्रहणाः इति सुखेन गृह्यन्ते सुखेन आह्रियन्ते चाश्मर्यः । महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति ॥ ११ ॥

मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रं चलितं मार्गनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते; तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात्॥१२॥

हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि शुक्राश्मर्या दर्शयन्नाह,—मैथुनेत्यादि । सा अश्मरी मैथुनविघातादतिमैथुनात् वा इति हेतुः । शुक्रं चलितमनिर्गच्छत् इति संप्राप्तिः । मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनामित्यादि लक्षणम् । मैथुनविघातात् मैथुनकार्यस्य विघातात् । अतिमैथुनादिति केचित् पठन्ति; तत्र शुक्रबाहुल्यं शुक्रचलने हेतुः । अनिर्गच्छत् अनिःसरत् । अनिर्गच्छन्निति केचित् पठन्ति; तत्र वायोर्विशेषणम् । विमार्गगमनात् उन्मार्गगमनात् । अनिलः वायुः । अभितः उभयतः ऊर्ध्वाधश्चेत्यर्थः । संगृह्य विधार्य । मेढ्रवृषणयोरन्तरे बस्तिद्वारस्याध इत्यर्थः । संहरति वर्तुलीकरोति । वृषणयोश्चेति चकारात् वङ्क्षणदेशे, वङ्क्षणजस्तु अश्मरीषु वृषणशोफो नास्त्येव । प्रविलयमापद्यते अश्मरी विलीयते अल्पत्वात्; अन्ये तु पुनरश्मरी वृषणशोफान्न विलयमापद्यते इत्याचक्षते ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र ।

शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम् ॥

भवन्ति चात्रेत्यादि । भस्माख्यः इति मूत्रशुक्रनामा उत्तरतन्त्रे मूत्ररोगः । अश्मरीवैकृतं अश्मरीविकारा उपद्रवा इत्यर्थः ॥—

अश्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥ १३ ॥
पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः ॥

अश्मर्या इत्यादि अश्मर्यास्तुल्यव्यञ्जनवेदना शर्करा ज्ञेयेत्यर्थः । पवने इत्यादि । सा अश्मरी यदाल्पा स्यात् तदा वातेऽनुगुणे निरेति निर्गच्छति ॥ १३ ॥—

सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥ १४ ॥
हृत्पीडासक्थिसदनं कुक्षिशूलः सवेपथुः ॥
तृष्णोर्ध्वगोऽनिलः कार्ष्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता १५
अरोचकाविपाकौ तु शर्करार्ते भवन्ति च॥

शर्करालक्षणमाह,—सेत्यादि । सक्थिसदनं ऊरुग्लानि ॥ १४ ॥ १५ ॥—

मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ १६ ॥
दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम् ॥
पाण्डुत्वमुष्णवातं च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥१७॥

अश्मर्या एव मूत्रमार्गगताया लक्षणनिर्देशमाह,—मूत्र

मार्गेत्यादि । सा अश्मरी, सक्ता अनिर्गता, दौर्बल्यं बलहानिः, सदनं अङ्गग्लानिः, स्फुटिनिकेत्यपरे, कार्श्यं मांसक्षयः ॥१६॥ ॥ १७ ॥

नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् ॥
एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये बस्तिरधोमुखः ॥ १८ ॥
एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ॥
बस्तिर्बस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम् ॥ १९ ॥
अलाब्वा इव रूपेण शिरास्नायुपरिग्रहः ॥
मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥ २० ॥
पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः ॥
तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥ २१ ॥
सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः ॥
नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥ २२ ॥
जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्यते ॥
आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः॥२३॥
घटो यथा तथा विद्धि बस्तिर्मूत्रेण पूर्यते ॥

इदानीमश्मर्या एव आधारस्य बस्तेः स्थानसंस्थानद्वाराणि निर्देष्टुमाह,—नाभीत्यादि । नाभ्यादीनां मध्ये बस्तिः इति स्थानम् । एकद्वार अधोमुख इत्यनेन उपरि द्वाराभावं सूचयति । तनुत्वक्कः सूक्ष्मत्वक् । बस्तिप्रसङ्गेन बस्तिसन्निहितानां चापरेषां स्थानमाह,—बस्तिरित्यादि । पौरुषं मेढ्रम् । पुनर्बस्त्यवयवमाह,—अलाब्वा इवेत्यादि । परिग्रहः आश्रयः । मूत्राशयपर्यायो मलाधार इति । प्राणानां अग्नीषोमादीनाम्, आयतनं स्थानम् । यदा च सर्वदासावक्षीणमूत्रो भवति तदा पक्वाशयगताः ता नाड्यो मूत्रं तर्पयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । मूत्रवाहिन्यौ मूलधमन्यौ द्वे तच्छाखाभूता दशधा शतधा सहस्रधा भिद्यन्ते इति दर्शयन्नाह,—सूक्ष्मेत्यादि । मुखानीति आसां नाडीनाम् । तैरेवायं मूत्रेण पूर्यते इति दर्शयन्नाह—नाडीभिरित्यादि । आमाशयान्तरात् आमपक्वाशयान्तरात् । सः बस्तिः । निःस्यन्देन उपस्नेहेन पूर्यते । अधोमुखत्वेन बस्तेरनूर्ध्वमुखस्यापि पूरणमुपमानेनाह,—आमुखादित्यादि । न्यस्तः भूतः, विद्धि जानीहि ॥ १८—२३ ॥—

एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥ २४ ॥
मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम् ॥

मूत्रप्रवेशे तुल्यमेव वातादीनां प्रवेशं दर्शयन्नाह,—एवमेवेत्यादि । एवमेव प्रवेशेन इति पूर्वोक्तप्रवेशेनेत्यर्थः । उपस्नेहात् समीपक्लेदनात् ॥ २४ ॥—

अप्सु स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे ॥२५॥
कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसंभवस्तथा ॥
संहन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥२६॥
तद्वद्बलासं बस्तिस्थमूष्मा संहन्ति सानिलः ॥

१ 'तु ताः' इति पाठान्तरम् ।

ननु, द्रवरूपत्वात् सर्वेषां वायोश्चामूर्तत्वात्कथं घनता तदाह—अप्सु स्वच्छास्वपीत्यादि । निषिक्तासु प्रक्षिप्तासु । पङ्कसंमत्वेऽपि कथमश्मना साम्यमित्याह,—संहन्तीत्यादि । यथा संहन्ति काठिन्यं करोति वर्षोपलान् करोति इत्यर्थः । कः काठिन्यं करोति ? वायुः विद्युदग्निश्चार्कः काठिन्यं करोति; आपः जलानि, दिव्याः मेघजाः । तथा बलासं श्लेष्माणं बस्तिस्थं संहन्ति कठिनं करोति । ऊष्मा पित्तमित्यर्थः । कथम्भूतः ? सानिलः सवात इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥—

मारुते प्रगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ॥
विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥२७॥
मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च ॥
मूत्रदोषाश्च ये केचिद्बस्तावेव भवन्ति हि ॥ २८ ॥

बस्तिगतानामन्येषामपि विकाराणां वायुरेव हेतुरिति दर्शयन्नाह,—मारुते इत्यादि । प्रगुणे अनुकूले, अनुगुणे इति केचित् पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । प्रतिलोमे विगुणे । वाते विगुणे सति बस्तौ ये विकारास्तानेवाह,—मूत्राघाता इत्यादि ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दराणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥२॥

अथेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्तोन्मार्गिणो यथासंख्यं पञ्च भगन्दरा भवन्ति । ते तु भगगुदबस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते । अपक्वाः पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः ॥ ३ ॥

वातपित्तेत्यादि । संख्येयनिरुक्तिमाह,—ते त्वित्यादि ॥ ३ ॥

तेषां तु पूर्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्दाहः शोफश्च गुदस्य भवति ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह,—तेषां त्वित्यादि । तेषां तु पूर्वरूपाणि भवन्तीत्यर्थः । कटीकपालः कटीफलकः ॥ ४ ॥

तत्रापथ्यसेविनां वायुः प्रकुपितः सन्निवृत्तः स्थिरीभूतो गुदमभितोऽङ्गुले द्व्यङ्गुले वा मांसशोणिते प्रदूष्यारुणवर्णां पिडकां जनयति, सास्य तोदादीन् वेदनाविशेषान् जनयति, अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति, मूत्राशयाभ्यासगतत्वाच्च व्रणः

२ भगन्दरः युनानीवैद्यके 'नावाशीर' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'फिश्चुला' (Fistule) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

प्रक्लिन्नः शतपोनकवदणुमुखैश्छिद्रैरापूर्यते, तानि च छिद्राणि अजस्रं अच्छं फेनानुविद्धमधिकमास्रावं स्रवन्ति, व्रणश्च ताड्यते भिद्यते छिद्यते सूचीभिरिव निस्तुद्यते गुदं चावदीर्यते वातमूत्रपुरीषरेतसामभ्यागमश्च तैरेव छिद्रैर्भवति; तं भगन्दरं शतपोनकमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

पूर्वरूपानन्तरं पिडिकोत्पत्तिं दर्शयन्नाह,—तत्रापथ्येत्यादि । सन्निवृत्तः व्यावृटितः । गुदमभितः गुदस्य सर्वतः; अन्ये गुदसन्निधाविलाहुः । अभ्यासः समीपम् । शतपोनकः शूकदोषपरिपठितो व्याधिः; चालनिकेति जेज्झटाचार्यः; तन्नेच्छति गयदासाचार्यः, लोकशास्त्रयोश्चालनिकायां शतपोनकशब्दस्य अप्रसिद्धत्वात्; अश्वपुच्छवालरचितं शतपोनकमित्यन्ये । तुद्यते व्यध्यते । ताड्यते दण्डेनेवाभिहन्यते इत्यर्थः । भिद्यते त्वक् विदार्यते इव । छिद्यते द्विधा क्रियते इव ॥ ५ ॥

पित्तं तु प्रकुपितमनिलेनाधःप्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति; सास्य चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयति; अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति, व्रणश्चाऽग्निक्षाराभ्यामिव पापच्यते दंदह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवति उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति; तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते ॥ ६ ॥

पित्तं त्वित्यादि । पूर्ववदवस्थितमिति गुदमभितोऽङ्गुले द्व्यङ्गुले वेत्यर्थः । विसृजति व्रण इति संबन्धः ॥ ६ ॥

श्लेष्मा तु प्रकुपितः समीरणेनाधःप्रेरितः पूर्ववदवस्थितः मुक्तावभासां स्थिरां कण्डूमतीं पिडकां जनयति, सास्य कण्ड्वादीन् वेदनाविशेषाञ्जनयति, अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति, व्रणश्च कठिनः संरम्भी कण्डूप्रायः पिच्छिलमजस्रमास्रावं स्रवति, उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति; तं भगन्दरं परिस्राविणमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्याऽधोगत्वा पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सर्वलिङ्गां पिडकां जनयति, सास्य तोददाहकण्ड्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयति, अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति, व्रणश्च नानाविधवर्णमास्रावं स्रवति, पूर्णनदीशम्बूकावर्तवच्चाऽत्र समुत्तिष्ठन्ति वेदनाविशेषाः; तं भगन्दरं शम्बूकावर्तमित्याचक्षते ॥८॥

वेदनाविशेष इति । नैरन्तर्येण वेदना उत्तिष्ठन्ति इत्येके; अन्ये तु तथाविधगत्यारम्भस्य शोफस्य पूर्णनद्यावर्तशम्बूकावर्तकारिणो वावगाढत्वात् अवगाढवेदना भवन्तीत्यर्थः । शम्बूकाख्याः शङ्खाः ॥ ७ ॥ ८ ॥

मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाऽभ्यवहृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधःप्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते, तस्मिंश्च क्षते पूयरुधिरावकीर्णे मांसकोथे भूमाविव जलप्रक्लिन्नायां क्रिमयः संजायन्ते, ते भक्षयन्तो गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति, तस्य तैर्मार्गैः क्रिमिकृतैर्वातमूत्रपुरीषरेतांस्यभिनिःसरन्ति; तं भगन्दरमुन्मार्गिणमित्याचक्षते॥९॥

उन्मार्गिणः संप्राप्तिं दर्शयन्नाह,—मूढेनेत्यादि । कोथः पूतिभावः । पार्श्वतो दारयन्ति पक्षतो दारयन्ति; अस्याग्रे अर्शोभगन्दरं केचित् पठन्ति; तन्न, सर्वैर्निबन्धकारैर्निराकृतत्वात् ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

उत्पद्यतेऽल्परुक्शोफा क्षिप्रं चाप्युपशाम्यति ॥
पाय्वन्तदेशे पिडका सा ज्ञेयाऽन्या भगन्दरात् १०
पायोः स्याद्द्व्यङ्गुले देशे गूढमूला सरुग्ज्वरा ॥ ११ ॥
भागन्दरी तु विज्ञेया पिडकाऽतो विपर्ययात् ॥

अभागन्दरीं भागन्दरीं च पिडकामाह,—भवन्ति चात्रेत्यादि । शोफादुत्पद्यते इति संबन्धः । अल्परुक् अल्पवेदना, पाय्वन्तदेशे गुदस्यान्ते, अन्या भगन्दरादपरा भगन्दरादन्येत्यर्थः। एतेनाभागन्दरी पिडकोक्ता । या तु भगन्दरेणोत्पद्यते तामाह—पायोरित्यादि। अतः अभागन्दर्याः पिडकायाः विपर्ययात् विपरीतत्वात् भगन्दरकरी भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥—

यानयानान्मलोत्सर्गात् कण्डूरुग्दाहशोफवान् ॥
पायुर्भवेत्ततः कट्यां पूर्वरूपं भगन्दरे ॥ १२ ॥

यानेत्यादि । यानयानात् रथादिगमनात्, मलोत्सर्गात् पुरीषत्यागात् । कण्डूरुग्दाहशोफवान् पायुर्भवेत्, ततोऽनन्तरं कट्यां कण्डूरुग्दाहशोफादिकं पूर्वरूपं भवेत् । अयं चापठनीयः पूर्वो वा; पूर्वरूपग्रन्थद्वयं वा पठनीयं, पूर्वश्चाप्रसिद्धः ॥ १२ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ॥
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दरः ॥ १३ ॥

तत्र केषांचिदसाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—घोरा इत्यादि । घोराः दुःखप्रदाः साधयितुं दुःखाः कष्टसाध्याः, भवन्तीत्यध्याहारः ॥ १३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः[1] (सुश्रुताय)॥२॥

अथेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

मिथ्याहाराचारस्य विशेषाद् गुरुविरुद्धासा-

---

१ 'शताक्षकं' इति पाठान्तरम् ।

त्स्याजीर्णाहिताशिनः स्नेहपीतस्य वान्तस्य वा व्यायामग्राम्यधर्मसेविनो ग्राम्यानूपौदकमांसानि वा पयसाऽभीक्ष्णमश्नतो यो वा मज्जत्यप्सूष्माभितप्तः सहसा छर्दिर्वा प्रतिहन्ति, तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्यानिलः प्रवृद्धस्तिर्यग्गाः शिराः संप्रतिपद्य समुद्धूय बाह्यं मार्गं प्रति समन्ताद्विक्षिपन्ति, यत्र यत्र च दोषो विक्षिप्तो निःसरति तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, एवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र तत्र च परिवृद्धिं प्राप्याऽप्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्य धातूनभिदूषयति ॥ ३ ॥

तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पारुष्यमकस्माद्रोमहर्षः कण्डूः स्वेदबाहुल्यमस्वेदनं वाङ्गप्रदेशानां स्वापः क्षतविसर्पणमसृजः कृष्णता चेति ॥ ४ ॥

मिथ्याहाराचारस्य शास्त्रोक्तविधिभ्रष्टाहाराचारस्येत्यर्थः । —संप्राप्तिमाह,—तस्येत्यादि । तस्य मिथ्याहाराचारस्येत्यादिकस्य । समुद्धूय आक्षिप्य, समन्तात् सर्वत्र । एतेन सर्वदेहगतत्वं रोगस्य सूचयति । अकस्मात् कारणं विना, स्वापः स्पर्शाज्ञानम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्र सप्त महाकुष्ठानि एकादशक्षुद्रकुष्ठानि एवमष्टादश कुष्ठानि भवन्ति । तत्र महाकुष्ठान्य[1]रुणोडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति । क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिमं पामा रकसा चेति । सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि च भवन्त्युत्सन्नतस्तु दोषग्रहणमभिभवात् ॥ ५ ॥

इदानीं सङ्ख्यामाह,—तत्रेत्यादि । महत्त्वं उत्तरोत्तरधात्वनुप्रवेशात् । एकादशकुष्ठानां क्षुद्रत्वमुत्तरोत्तरधात्वननुप्रवेशात् । अष्टादश कुष्ठानि भवन्ति इति दिङ्मात्रं दर्शितं, कुष्ठानामनियतसङ्ख्यत्वात् । तथा च, सप्तविधा अष्टादशविधा असंख्येयविधा वा । महाकुष्ठानि नामतः प्राह,—तत्र महाकुष्ठानि इत्यादि । क्षुद्रकुष्ठानि नामतः प्राह,—क्षुद्रकुष्ठान्यपीत्यादि । सर्वेष्वेव कुष्ठेषु सर्वेषामेव दोषाणां क्रिमीणां च संभवं दर्शयन्नाह,—सर्वाणीत्यादि । सर्वाणि क्षुद्राणि महान्ति च । कथं तर्हि वातेनारुणमित्याह,—उत्सन्नतस्तु दोषग्रहणमभिभवात्, उत्सन्नतः औत्कट्यतः, दोषग्रहणमभिभवात् इतरदोषयोरिति शेषः ॥ ५ ॥

तत्र वातेनारुणं, पित्तेनौडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकानि, श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठं चेति । तेषां तु महत्त्वं क्रियागुरुत्वमुत्तरोत्तरं धात्वनुप्रवेशादसाध्यत्वं चेति ॥ ६ ॥

यस्य दोषस्य यस्मिन् कुष्ठे प्राधान्यं तद्दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । तत्रारुणादीनां सप्तानां महत्त्वादिषु हेतुं दर्शयन्नाह,—तेषामित्यादि । चकारो धात्वनुप्रवेशाच्चेत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन अनुक्तमारम्भकदोषमहत्त्वं समुच्चिनोति ॥ ६ ॥

तत्र, वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वापयुक्तान्यरुणानि, पित्तेन पक्वोडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौडुम्बराणि, ऋष्यजिह्वाप्रकाशानि खराणि ऋष्यजिह्वानि, कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि, काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकानि, तेषां चतुर्णामप्योषचोषपरिदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थानप्रपाकभेदित्वानि क्रिमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि ॥ ७ ॥

तत्र महाकुष्ठानां लक्षणं दर्शयन्नाह,—तत्र वातेनेत्यादि । ऋष्यजिह्वानि ऋष्यजिह्विकानि, ऋष्यजिह्वाया इव प्रकाशः सादृश्यं येषां खरत्वयुक्तानि, ऋष्यजिह्वो नीलाण्डः 'रोरु' इति प्रसिद्धः । अन्ये ऋक्ष इति पठन्ति ऋक्षो 'रीञ्छ' इति लोके । कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि कृष्णकपालिका कृष्णशर्करा । काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव कृष्णरक्तानि काकणन्तिकानि; काकणन्तिका गुञ्जा, 'चिरिहिण्टिका' इति प्रसिद्धा, तत्फलवद्रक्तानि मध्ये कृष्णानि । उडुम्बरादीनां पित्तकृतत्वं दर्शयन्नाह,—तेषामित्यादि । ओषः अनलसमीप इव तापः, कुष्ठस्येव वेदनाविशेष इत्यन्ये । चोषः आचूष्यते इव वेदनाविशेषः, पिपासेत्यन्ये । धूमायनं धूमोपहतस्येव, धूमोद्गमनमिवाङ्गानामित्येके ॥ ७ ॥

पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि, अतसीपुष्पवर्णानि ताम्राणि वा विसर्पीणि पिडकावन्ति च दद्रुकुष्ठानि[2] । तयोर्द्वयोरप्युत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूश्चिरोत्थानत्वं चेति सामान्यानि रूपाणि ॥ ८ ॥

पुण्डरीकदद्रुकुष्ठयोर्लक्षणं दर्शयन्नाह,—पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकानि । दद्रुकुष्ठं द्विविधं सितं असितं च । असितस्य महोपक्रमसाध्यत्वादनुबन्धिप्रकाशात्तु महाकुष्ठेषु मध्ये सुश्रुते पाठ इति विशेषः । सितदद्रुकुष्ठस्यैव सुखसाध्यत्वादुत्तरोत्तरधात्वनुप्रवेशाभावात्तथाऽत्यर्थपीडारहितत्वाच्च चरके क्षुद्रकुष्ठेषु मध्ये पाठ इति न दोषः । दद्रुसिध्मयोः सुश्रुतचरकादिषु अभिधानभेद इति जेज्झटाचार्यः समादधाति, तन्नेच्छति गयदासाचार्यः । तयोः पुण्डरीकदद्रुकुष्ठयोः पित्तकफकृतत्वं दर्शयन्नाह,—तयोरित्यादि । परिमण्डलता परिपूर्णमण्डलता ॥ ८ ॥

क्षुद्रकुष्ठानि अत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ।

स्थूलानि सन्धिष्वतिदारुणानि
स्थूलारुषि स्युः कठिनान्यरूंषि ॥

---

१ महाकुष्ठानि आङ्ग्लवैद्यके 'लेप्रसी' (Leprosy) इति नाम्ना प्रसिद्धानि ।

२ दद्रुकुष्ठं आङ्ग्लवैद्यके 'रिंगवर्म' (Ringworm) इति नाम्ना युनानीवैद्यके च 'कुबा' इति नाम्ना प्रसिद्धम् ।

क्षुद्रकुष्ठेषु प्राक् स्थूलारुष्कमाह,—स्थूलानीत्यादि। स्थूलानि स्थूलमूलानि, दारुणानि कृच्छ्रसाध्यानि, अरूंषि व्रणाः॥—

त्वक्कोचभेदस्वपनाङ्गसादाः
कुष्ठे महत्पूर्वयुते भवन्ति॥ ९॥

महाकुष्ठलक्षणमाह,—त्वक्कोचेत्यादि। त्वक्शब्दः कोचभेदस्वापशब्दैः सह प्रत्येकं संबध्यते, तेन त्वक्कोचः त्वक्सङ्कोचः, त्वग्भेदः त्वग्विदारणं, त्वक्स्वप्नः त्वचोऽचेतनत्वम्, अङ्गसादः अङ्गग्लानिः। कुष्ठे महत्पूर्वयुते इति महाकुष्ठे इत्यर्थः॥ ९॥

कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं
तदेककुष्ठं प्रवदन्ति कुष्ठम्॥

एककुष्ठमाह,—कृष्णारुणमित्यादि॥—

स्युर्येन कण्डूव्यथनौषचोषा-
स्तलेषु तच्चर्मदलं वदन्ति॥ १०॥

चर्मदलमाह,—स्युर्येनेत्यादि। चोषः आचूषणमिव। तलेषु हस्तपादतलेषु॥ १०॥

विसर्पवत् सर्पति सर्वतो य-
स्त्वक्रक्तमांसान्यभिभूय शीघ्रम्॥
मूर्च्छाविदाहारतितोदपाकान्
कृत्वा विसर्पः स भवेद्विकारः॥ ११॥

विसर्पकुष्ठमाह,—विसर्पवदिति। अत्रोक्तविसर्पाख्यकुष्ठस्य वक्ष्यमाणविसर्परोगस्य चिरविसर्पणशीघ्रविसर्पणतो भेदः॥११॥

शनैः शरीरे पिडकाः स्रवन्त्यः
सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाहुः॥

परिसर्पमाह,—शनैः शरीर इति॥—

कण्डून्वितं श्वेतमपायि सिध्म
विद्यात्तनु प्रायश ऊर्ध्वकाये॥ १२॥

सिध्मकुष्ठमाह,—कण्डून्वितमिति। अपायि अकष्टकारि। प्रायश ऊर्ध्वकाये इति प्रायःशब्दोपादानात् अधःकायेऽपि कदाचिद्भवति। सिध्मकुष्ठं द्विविधं—पुष्पिका सिध्मं च, पुष्पिकासिध्मस्य सुखसाध्यत्वात् सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठेषु पाठः, सिध्मस्य दुःखसाध्यत्वात् चरके महाकुष्ठे पाठ इत्यदोषः॥ १२॥

राज्योऽतिकण्डूर्तिरुजः सरूक्षा
भवन्ति गात्रेषु विचर्चिकायाम्॥
[२]कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना
विपादिका पादगतेयमेव॥ १३॥

विचर्चिकामाह,—राज्योऽतिकण्डूर्तिरुज इति। राज्यः रेखाः ताश्च सरुक्षा भवन्ति, कण्डूर्तिः खर्जूरीपीडा, रुजा वेदना, अतिशब्दः कण्डूर्तिरुग्भ्यां संबध्यते। गात्रेषु पाणिपादेषु। कण्डूमतीत्यादि। इयमेव विचर्चिका पादगता यदा स्यात्, तदा विचर्चिकासंज्ञां विहाय विपादिकासंज्ञां प्राप्नोतीत्यर्थः॥ १३॥

यत् स्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु
तत् स्निग्धकृष्णं किटिमं वदन्ति॥

किटिममाह—यत् स्रावि वृत्तमिति। रक्तकृष्णमिति केचित् पठन्ति॥—

सास्रावकण्डूपरिदाहवद्भिः
[३]पामाऽणुकाभिः पिडकाभिरूह्या॥ १४॥
स्फोटैः सदाहैरसितैश्च [४]कच्छूः
स्फिक्पाणिपादप्रभवैर्निरूप्या॥

अथ पामामाह,—सास्राव इति। सहास्रावकण्डूपरिदाहकैर्वर्तते या पिडका सा तथाविधा, ताभिः ऊह्या पामेति संबन्धः; ये तु सास्रावकण्डूपरिदाहवद्भिरिति पठन्ति ते तु व्याख्यानयन्ति—सास्रावौ यौ कण्डूपरिदाहौ तद्युक्तैः पुरुषैः कृत्वा, अणुकाभिः पिडकाभिः कृत्वा, पामा ऊह्या ज्ञेया वैद्यैरिति शेषः। सैव कच्छूरिति सैव पाण्योः स्फिजोश्च तीव्रदाहैः स्फोटैरुपगता कच्छूरुच्यते॥ १४॥—

कण्डून्विता या पिडका शरीरे
संस्रावहीना रकसोच्यते सा॥ १५॥

रकसामाह,—कण्डून्वितेति। शरीरे सकले काये॥ १५॥

अरुः ससिध्मं रकसा महच्च
यच्चैककुष्ठं कफजान्यमूनि॥
वायोः प्रकोपात्परिसर्पमेकं
शेषाणि पित्तप्रभवाणि विद्यात्॥ १६॥

इदानीं कस्मिन् क्षुद्रकुष्ठे कस्याधिक्यमित्याह,—अरुः ससिध्ममिति। शेषाणि विसर्पकिटिमविचर्चिकापामाचर्मदलानि। अरुः ससिध्मं रसकेत्यादि जेज्झटाचार्येण स्वकपोलकल्पितः श्लोकः, इति गयदासाचार्यो न मन्यते। यस्मादेककुष्ठं महाकुष्ठं च वातादेव भवति न कफात्, परिसर्पं पित्तात्। पाठान्तरं चात्रारुष्कमित्यादि पठति, तच्चाभावान्न लिखितम्॥ १६॥

[५]किलासमपि कुष्ठविकल्प एव। तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति। कुष्ठकिलासयोरन्तरं—त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च। तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च, पित्तेन पद्मपत्रप्रती-

[१] विचर्चिकाकुष्ठं आङ्ग्लभाषाया 'पेंफायगस्' (Pemphigus) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

[२] विपादिकाकुष्ठं आङ्ग्लवैद्यके 'र्‍हाजेड्स' (Rhajades) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

[३] पामाकुष्ठं आङ्ग्लभाषायां 'एग्झीमा' (Eczema) इति नाम्ना युनानीवैद्यके च 'जर्ब' इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

[४] कच्छूः आङ्ग्लवैद्यके 'स्केबीस' (Scebies) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

[५] किलासं युनानीवैद्यके 'बर्स' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'ल्यूकोडर्मा' (Leucoderma) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

कार्श सपरिदाहं च, श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहुलं कण्डूमच्च । तेषु सम्बद्धमण्डलमन्तेजातं रक्तरोम चाऽसाध्यमग्निदग्धं च ॥ १७ ॥

किलासं दर्शयन्नाह,—किलासमपीत्यादि । अपिशब्दः संभावनायां, तेन किलासं कुष्ठविकृतिरेव संभाव्यते, अन्ये तु, किमपि किलासं कुष्ठविकल्पो न भवतीत्यपि शब्दमाहुः, किं तत् किलासं कुष्ठविकल्पो न भवति ? उच्यते, त्वग्गतमपरिस्रावि चेत्यन्तरं भेदः । त्वग्गतमिति कुष्ठं त्वग्रक्तमांसमधिष्ठाय विदर्शयत्यात्मानं, किलासं तु त्वचमेव, केवलां त्वचमधितिष्ठति इत्यर्थः । अन्ये तु त्वग्गतमेव किलाससंज्ञं, दोषधात्वनुप्रवेशात् श्वित्रसंज्ञमित्याहुः । तथा च,– "त्वग्गतं तु यदा स्रावि किलासं तत् प्रकीर्तितम् । यदा त्वचमतिक्राम्य तत् धातुमवगाहते । हित्वा किलाससंज्ञां तत् श्वित्रसंज्ञां लभेत च" । वातादिजानां किलासानां लक्षणमाह,—तद्वातेनेति । परिध्वंसीति घृष्टं सत् रजो मुञ्चतीत्यर्थः, बहलं स्थूलम्, तेषु वातपित्तश्लेष्मजेषु किलासेषु । संभिन्नमण्डलमिति परस्परभिन्नमण्डलमित्यर्थः । अन्ते जातं ओष्ठपाणिपादगुह्यजं, अन्ये त्वत्रान्तर्जातरक्तरोमेति पठन्ति । अन्तः मध्ये जातानि रक्तानि लोमानि यत्र तत्तथा । तेष्व[1]साध्यमग्निदग्धं चेति चकारेण पाणिपादगुह्यौष्ठजमनुक्तमपि असाध्यं समुच्चिन्वन्ति ॥ १७ ॥

कुष्ठेषु च त्वक्संकोचस्वापस्वेदशोफभेदकौण्यस्वरोपघाता वातेन, पाकावदरणाङ्गुलिपतनकर्णनासाभङ्गाक्षिरागसत्त्वोत्पत्तयः पित्तेन, कण्डूवर्णभेदशोफास्रावगौरवाणि श्लेष्मणा ॥ १८ ॥

कुष्ठानां संक्षेपेणोक्तत्वात् अनुक्तमपि लिङ्गं दर्शयन्नाह,—कुष्ठेषु च त्वगिति । वातकार्येषु त्वक्संकोचः स्वापास्वेदावित्यन्ये पठन्ति तत्र नञ् स्वेदनिषेधार्थः व्याधिस्वभावात्, स्वेदोऽपि स्यादित्यपरे । कौण्यं नष्टकरता, सत्त्वोत्पत्तयः क्रिमीणां जन्मानि ॥ १८ ॥

तत्रादिबलप्रवृत्तं पौण्डरीकं काकणं चासाध्यम् ॥ १९ ॥

तेषामसाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—तत्रादिबलप्रवृत्तमिति । उत्पत्तावेव, त्रिदोषबलप्रवृत्तत्वात्; धात्वनुक्रमेण हि अष्टानामस्थिमज्जशुक्रगतानामसाध्यत्वमुपरिष्टादेव वक्ष्यति ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणम् ॥
अन्तर्भूमिं विगाहेत मूलैर्वृष्टिविवर्धितैः ॥ २० ॥
एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः ॥
क्रमेण धातून् व्याप्नोति नरस्याऽप्रतिकारिणः ॥२१॥

इदानीमप्रतिकारिण उत्तरोत्तरधात्वनुक्रमणे दृष्टान्तं दर्शयन्नाह,—भवन्ति चात्र यथेत्यादि । यथा वनस्पतिः वृक्षः, कालप्रकर्षणं कालाधिक्यं प्राप्य, मूलैः कृत्वा अन्तर्भूमिं विगाहेत इति संबन्धः । त्वचीति अत्र त्वक्शब्देन रस उक्तः, रसारब्धत्वात्; तेन रसस्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

स्पर्शहानिः स्वेदनत्वमीषत्कण्डूश्च जायते ॥
वैवर्ण्यं रूक्षभावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते ॥ २२ ॥
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्याभिप्रवर्तनम् ॥
कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ २३ ॥
बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः ॥
तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते २४
दौर्गन्ध्यमुपदेहश्च पूयोऽथ क्रिमयस्तथा ॥
गात्राणां भेदनं चापि कुष्ठे मेदःसमाश्रिते ॥ २५ ॥
नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षते च क्रिमिसंभवः ॥
भवेत् स्वरोपघातश्च अस्थिमज्जसमाश्रिते ॥ २६ ॥
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणम् ॥
शुक्रस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ २७ ॥

धातुगतकुष्ठानां लक्षणमाह,—स्पर्शहानिरित्यादि । प्रागेव रसधातुं क्रोडीकृत्य दोषाः कुष्ठारम्भकाः अतो रसधातुलक्षणं नोक्तमित्येके । अपरे त्वक्शब्देन रसमाहुः । जायत इत्यत्रापि संबध्यते । विपूयकः दुर्गन्धता, जायत इत्यत्रापि संबध्यते । बाहुल्यं स्थूलमण्डलता । स्फोटः त्वचः स्फुटनम् । स्थिरत्वं कठिनमण्डलता । केचिदत्रान्यथा पठन्ति, स च पाठोऽभावान्न लिखितः। शुक्रगस्य कुष्ठस्य लिङ्गं दर्शयन्नाह,—कौण्यमिति । तदपीत्यपिशब्दात् पूर्वोक्तात् पूर्वोक्तान्यपि रसादिमज्जान्तगतानि लिङ्गानि भवन्ति । कुष्ठितं संजातकुष्ठम्; अन्ये तु कुष्ठवदिति पठन्ति, कुष्ठसहितमित्यर्थः; अन्ये कुष्ठिलमिति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ॥ २२—२७ ॥

स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ॥
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ २८ ॥

यदा स्त्रीपुंसयोः कुष्ठिनोर्बीजमुपहतं स्यात् तदा तयोः प्रजा नोत्पद्यते । उपतप्तगात्रबीजयोः पुनः प्रजापताप उत्पद्यते ॥२८

कुष्ठमात्मवतः साध्यं त्वग्रक्तपिशिताश्रितम् ॥
मेदोगतं भवेद्याप्यमसाध्यमत उत्तरम् ॥ २९ ॥

इदानीं धात्वनुक्रमेऽपि साध्यादिभेदं दर्शयन्नाह,—कुष्ठमित्यादि । आत्मवतो जितेन्द्रियस्य ॥ २९ ॥

ब्रह्मस्त्रीसज्जनवधपरस्वहरणादिभिः ॥
कर्मभिः पापरोगस्य प्राहुः कुष्ठस्य संभवम् ॥३०॥

कुष्ठस्य कर्मजत्वं दर्शयन्नाह—ब्रह्मस्त्रीति । सज्जनः सत्पुरुषः, परस्वं परद्रव्यम् । कुष्ठं दीर्घरोगाणां प्रधानमिति तन्त्रान्तरम् ॥ ३० ॥

म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातेऽपि गच्छति ॥
नातः कष्टतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम् ॥३१॥
आहाराचारयोः प्रोक्तामास्थाय महतीं क्रियाम् ॥
औषधीनां विशिष्टानां तपसश्च निषेवणात् ॥३२॥

---

१ 'तेषु' इत्यस्य स्थाने 'ते चाचार्या' इति पाठान्तरम् ।

यत्नेन मुच्यते जन्तुः स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥

जन्मान्तरे तदनुबन्धं दर्शयन्नाह,—म्रियते इति । अनुगतं भवतीत्यर्थः । कुष्ठजनकस्य कर्मणोऽजीर्णत्वात् पुनर्भवः ॥३१॥ ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् ॥
सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्॥३३॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ॥
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥३४॥

प्रधानं कुष्ठमाश्रित्य कुष्ठप्रभृतीनां संसर्गपरिहारं दर्शयन्नाह,—प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शादिति । प्रसङ्गात् इति प्रसङ्गेन अभ्यासेन कृतात्, पुनः पुनः कृतादित्यर्थः । इदं विशेषणं गात्रसंस्पर्शनादिभिः सर्वैः सह प्रत्येकं संबध्यते । सह शय्यासनादिभिः एकशय्यास्थितत्वादिभिः । माल्यं पुष्पम् । औपसर्गिकरोगाः शीतलिकादयः । संक्रामन्ति आविशन्ति ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥२॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ २ ॥

दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेध्यद्रवान्नपानसेविनं पुरुषं जानीयात् प्रमेही भविष्यतीति ॥ ३ ॥

प्रमेहहेतुमाह,—दिवास्वप्नेति । प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्तं अतिशयेन अनुषक्तिनम् । मेध्यं मेदुरं मेदोजनकमित्यर्थः । पुरुषं जानीयात् प्रमेही भविष्यति । तत्राहुरेके,—स्त्रीणां प्रमेहा न भवन्ति । तथाच तन्त्रान्तरे—"रजःप्रसेकान्नारीणां मासि मासि विशुध्यति । सर्वं शरीरं दोषाश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः॥" एतत्तु न युक्तं, सर्वतन्त्राप्रसिद्धेः प्रत्यक्षविरोधाच्च ॥ ३ ॥

तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्रोतांस्यनुसृत्याधोगत्वा बस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति ॥ ४ ॥

संप्राप्तिं दर्शयन्नाह,—तस्य चैवमिति । अपरिपक्वाः आमाः । मेदसा इति अत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन वसादयो ग्राह्याः; अन्ये तु मेदश्चापरिपक्वमिति पठन्ति, चकारेण अनुक्तानपि वसादीन् समुच्चिन्वन्ति । उपेत्य गत्वा । निर्भिद्यन्ते निःसरन्तीत्यर्थः । अन्ये तु विनिर्भिद्यन्ते इति पठित्वा तत्रैव स्थितिं कुर्वन्तीति व्याख्यानयन्ति । अपरे तु अतिद्रवत्वं यान्तीत्याहुः ॥ ४ ॥

तेषां तु पूर्वरूपाणि हस्तपादतलदाहः स्निग्धपिच्छिलगुरुता गात्राणां मधुरशुक्लमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च श्वासस्तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां वृद्धिश्च नखानाम् ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह,—तेषामिति । केशानां जटिलीभावः अन्योन्यमिलनं, स्वेदमलबाहुल्यात् रोगप्रभावाच्च ॥ ५ ॥

तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्व एव प्रमेहाः ॥ ६ ॥

प्रमेहाणां सामान्यं लक्षणमाह,—तत्राविलमिति । आविलं समलम् ॥ ६ ॥

सर्व एव सर्वदोषसमुत्थाः सह पिडकाभिः ॥ ७ ॥

तेषां प्रमेहाणां पिडकानां च दोषं दर्शयन्नाह,—सर्वदोषसमुत्था इति । एतेन प्रमेहाणां पिडकानां च कुष्ठवत् सर्वदोषजत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

तत्र, कफादुदकेक्षुवालिकासुरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहाः दश साध्याः, दोषदूष्याणां समक्रियत्वात्; पित्तान्नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्याः, दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात्; वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमाः, महात्ययिकत्वात् ॥ ८ ॥

सर्वेषां सर्वदोषजत्वेऽपि उत्कर्षतो दोषग्रहणं दर्शयन्नाह,—तत्र कफादिति । उदकमेहः, इक्षुवालिकामेहः, सुरामेहः, सिकतामेहः, शनैर्मेहः, लवणमेहः, पिष्टमेहः, सान्द्रमेहः, शुक्रमेहः फेनमेहश्चेति दश प्रमेहाः साध्या यद्यतिशयेन मेदो दूषितं न भवति; दोषदूष्याणां समक्रियत्वादिति अत्र दोषः श्लेष्मा, दूष्याणि रसमांसमेदोमज्जशुक्रालसिकौजांसि, एषां कटुतिक्तकषायादिभिः समैव क्रिया । पित्तादिति अत्रापि यद्यतिशयेन मेदो दूषितं न भवति । दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वादिति अत्र दोषः पित्तं, दूष्याणि रसमांसादीनि, तेषां तु विषमक्रियत्वात् । वातादिति महात्ययिकत्वात् शीघ्रं विनाशकारित्वादिति, महात्ययिकत्वं पुनरेषामुत्तरोत्तरमितरधातुस्रावकत्वात्; विषमक्रियत्वाच्चेत्यत्रापि सम्बध्यते ॥ ८ ॥

तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति, वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान्, कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमेहान् ॥ ९ ॥

इदानीं सर्वेषामेव सर्वजत्वं प्रकटयन्नाह,—तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वित इति ॥ ९ ॥

तत्र, श्वेतमवेदनमुदकसदृशमुदकमेही मेहति इक्षुरसतुल्यमिक्षुमेही; सुरामेही सुरातुल्यं; सरुजं

---

१ प्रमेहः युनानीवैद्यके 'जीयान' इति नाम्ना प्रसिद्धः

सिकतानुविद्धं सिकतामेही; शनैः सकफं मृत्स्नं शनैर्मेही; विशदं लवणतुल्यं लवणमेही; हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही[1]; आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही; शुक्रतुल्यं शुक्रमेही[2]; स्तोकं स्तोकं सफेनं फेनमेही मेहति ॥ १० ॥

कफजानामनुक्रमेण लक्षणं दर्शयन्नाह—सिकतानुविद्धं वालुकामिश्रं, मृत्स्नं पिच्छिलम् । लवणं तु लवणाम्बुतुल्यम् । हृष्टरोमा प्राप्तरोमाञ्चः, पिष्टरसतुल्यं पिष्टमिश्रोदकतुल्यम् । आविलं अत्यर्थं कलुषं, पुनर्वचनात् । मेहति मूत्रयति इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं पित्तनिमित्तान् वक्ष्यामः-सफेनमच्छ नीलं नीलमेही मेहति; सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही; अम्लरसगन्धमम्लमेही; स्रुतक्षारप्रतिमं क्षारमेही; मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही[3]; शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वमिति । स्रुतक्षारप्रतिमं गलितक्षारद्रवतुल्यं, मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं शोणितप्रकाशं च मूत्रं रक्तपित्तेऽपि भवति ततः कोऽयं प्रमेहः ? अत्रोच्यते—रक्तपित्ते प्रमेहपूर्वरूपं न भवति, मञ्जिष्ठाशोणितयोस्तु प्रमेहपूर्वरूपसंभव इति विशेषः ११

अत ऊर्ध्वं वातनिमित्तान् वक्ष्यामः—सर्पिःप्रकाशं सर्पिर्मेही मेहति; वसाप्रकाशं वसामेही[4]; क्षौद्ररसवर्णं क्षौद्रमेही; मत्तमातङ्गवदनुप्रबन्धं हस्तिमेही मेहति ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वं वातनिमित्तान् वक्ष्याम इति ॥ १२ ॥

मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्रसेकच्छर्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवाः; वृषणयोरवदरणं बस्तिभेदो मेढ्रतोदो हृदि शूलमम्लीकाज्वरातीसारारोचकाः वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं चेति पैत्तिकानां; हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वं चेति वातजानाम् । एवमेते विंशतिः प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

इदानीं प्रतिदोषे उपद्रवान् दर्शयन्नाह,—मक्षिकोपसर्पणमिति । अवदरणं विदरणं, अम्लीका अम्लोद्गारः, वमथुः छर्दिः, परिधूमायानं समन्ततस्तापः । दाहः अग्निदग्धस्येव । वातजे उपद्रवमाह,—हृद्ग्रह इति । लौल्यं सर्वरसाभिकाङ्क्षिता वातजग्रहणीवत् ॥ १३ ॥

तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते । तद्यथा—शराविका, सर्षपिका, कच्छपिका, जालिनी, विनता, पुत्रिणी, मसूरिका, अलजी, विदारिका, विद्रधिका चेति ॥ १४ ॥

पिडकानामुपद्रवविशेषाणां संप्राप्तिं दर्शयन्नाह;—तत्र वसामेदोभ्यामिति । वसा मांसस्नेहः, सकलशरीरस्नेह इत्यन्ये । अभिपन्नशरीरस्य व्यापन्नशरीरस्य । अनुगतधातोः व्याप्तधातोः। पिडकास्तु प्रायेण अधःकाये एव । तासां पिडकानां नामान्याह,—तद्यथेति ॥ १४ ॥

शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सार्षपी ॥ १५ ॥
सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥
जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ १६ ॥
महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता ॥
महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी १७
मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका ॥
रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् १८
विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया बिद्रधिका बुधैः ॥ १९ ॥

तासां लक्षणमाह,—शरावमात्रेति । गौरसर्षपसंस्थानाः गौरसर्षपाकाराः । जालिनीत्यादि । यद्यपि 'ये यन्मया स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः'—इति अग्रे एव वक्ष्यते, तथापि जालिनी पित्तोत्तरा ज्ञेया, तद्वचनस्य बाहुल्येनोक्तत्वात् । महती स्थूला । अल्पाचिता इति सूक्ष्मपिडकावेष्टिता ॥ १५—१९ ॥

ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः ॥

पिडकाजनकान् दोषानाह,—ये यन्मया यद्दोषारब्धाः, तेषां प्रमेहाणां, एता इति पिडकाः ॥—

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मणि चोत्थिताः ॥
सोपद्रवाऽल्पकायाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् २० ॥

तासामसाध्यतां दर्शयन्नाह,—गुदे हृदीति । अंसः बाहुशिरः । सोपद्रव इति "तृट्कासमांससंकोथमोहहिक्कामदज्वराः । विसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः" । "सोपद्रवाल्पकायाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत्" इति केचित् पठन्ति । सोपद्रव इति पुरुषविशेषणम् ॥ २० ॥

१ पिष्टमेहः आङ्ग्लवैद्यके 'कायल्यूरिया' (Chylurea) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

२ शुक्रमेहः युनानीवैद्यके 'जीर्यान मनी' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'स्पर्माटोरिया' (Spermatorrhaea) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

३ माञ्जिष्ठमेहः आङ्ग्लवैद्यके 'हिम्याचूरिआ' (Hœmaturea) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

४ वसामेहः आङ्ग्लवैद्यके 'आल्बुमिन्यूरिआ' (Albuminuria) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

५ मधुमेहः युनानीवैद्यके 'ज्ञयाबीतुस' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'डायाबिटिस मेलिटस' (Diabetes-mellitus) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः ॥
अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः २१॥

वातजानामसाध्यत्वे हेतुं दर्शयन्नाह,—कृत्स्नं शरीरमिति । निष्पीड्य निश्चोतयित्वा मूत्रमार्गेण समस्तान् धातून् प्रवाहयित्वा इत्यर्थः । वसेत्युपलक्षणं, तेन ओजोलसीकयोर्ग्रहणम् । अधः प्रक्रमते अधःस्फीतीभवति प्रबलीभवतीत्यर्थः । गयदासाचार्यस्तु आपातनिकापूर्वं प्रमेहपूर्वरूपाणामित्यादि श्लोकत्रयमन्यथा पठति । असाध्यास्तु इति पूर्वहेतुभ्यां च इति तुशब्दार्थः ॥ २१ ॥

प्रमेहपूर्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते ॥
किंचिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत् ॥२२॥

इदानीं प्रमेहहेतुयुक्तस्य पुरुषस्य सामान्याकारेण लक्षणमाह,—प्रमेहपूर्वरूपाणामिति । प्रमेहस्य पूर्वोक्तसामान्यलक्षणस्य शेषं लक्षणम् ॥ २२ ॥

कृत्स्नान्यर्धानि वा यस्मिन् पूर्वरूपाणि मानवे ॥
प्रवृद्धमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत् ॥ २३ ॥

इदानीं प्रमेहपिडकाचिकित्सितनिर्देश्यमर्थं पञ्चगुणाश्रयं पूर्वरूपशोफपिडकावस्थाख्यं प्रतिपादयन्नाह,—प्रमेहपूर्वरूपाणामिति । तत्पूर्वरूपे अपतर्पणं वनस्पतिकषायपानादिकं च कर्तव्यम् । प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थमिति रूपज्ञानम् । तत्र रूपज्ञानं चिकित्साविशेषार्थम् । तदुक्तम्—'एवमकुर्वन्' इत्यादि (चि०स्था० अ० १२) ॥ २३ ॥

पिडकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवैः ॥
मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ॥२४॥

प्रमेहाणां अवस्थान्तरप्राप्तानां संज्ञान्तरासाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—पिडकापीडितमिति । स चासाध्य इति चकार उत्पत्तौ वातजानामसाध्यत्वं समुच्चिनोति । उत्पत्तौ च सहजो याप्यत्वादसाध्यः, पित्तजः पुनरसाध्यः, वातजः पुनरुत्पत्तिक्रमेणासाध्यतमः ॥ २४ ॥

स चापि गमनात् स्थानं स्थानादासनमिच्छति ॥
आसनाद् वृणुते शय्यां शयनात् स्वप्नमिच्छति २५

इदानीं मधुमेहिनो विकाराख्यं पञ्चविधक्रियाश्रयं लिङ्गं दर्शयन्नाह,—स चापीति । स्थानमूर्ध्वभवनमिति संबन्धः । वृणुते प्रार्थयते । शयनात् शय्यायाः ॥ २५ ॥

यथा हि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण शबलबभ्रुकपिलकपोतमेचकादीनां वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण प्रमेहाणां नानाकरणं भवति ॥ २६ ॥

इदानीं दोषाणां त्रयाणामपि यथा विंशतिप्रमेहसंभवस्तथोपायेनाह,—यथा हि वर्णानामिति । पञ्चानां वर्णानां सितहरितकृष्णपीतरक्तानां, उत्कर्षापकर्षकृतेन वृद्धिह्रासकृतेन, बभ्रुः कपिलः, पिङ्गलः कपोताभः, मेचकः श्यामलः । मलग्रहणमुपधातुभूतवसालसीकयोरुदकस्य चोपलक्षणम् ॥ २६ ॥

भवति चात्र ।

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाऽप्रतिकारिणः ॥
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि २७

इदानीं सर्वेष्वेव प्रमेहेषु पूर्वरूपादीनामुपेक्षालक्षणमनर्थं दर्शयन्नाह—भवति चात्रेति । कालः प्रथमक्रियादिकालः । अप्रतिकुर्वतः अप्रतिक्रियमाणस्य ॥ २७ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो
राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ॥
ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं
शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात्सः ॥ ३ ॥

यो धन्वन्तरिरभवत् स सुश्रुतमन्वशादिति संबन्धः, शिक्षितवानित्यर्थः । धर्मभृतां धार्मिकाणां मध्ये । इन्द्रप्रतिमः ज्ञानैश्वर्यादिभिः । ब्रह्मर्षिः विश्वामित्रः, राजर्षिरपि तपसा ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तवान् । विनयोपपन्नं जितेन्द्रियम् । शुभमिति पूर्वोक्तैरन्वयवयःशीलादिगुणैरुपेतम् ॥ ३ ॥

पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः
प्लीहोदरं बद्धगुदं तथैव ॥
आगन्तुकं सप्तममष्टमं च
दकोदरं चेति वदन्ति तानि ॥ ४ ॥

उदराणां संख्यामाह,—पृथगिति । पृथग्दोषैः त्रीणि, समस्तैर्दोषैरेकं; एतेन चत्वारि दोषप्रधानानि अस्मिन् शास्त्रे । तानि इति उदराणीत्यर्थः । प्लीहोदरादीनि चत्वारि दूष्यप्रधानानि, अष्टममिति संख्योक्त्या प्लीहोदरयकृद्दाल्युदरयोरैक्यमेव ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥

सुदुर्बलाग्नेरहिताशनस्य
संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा ॥
स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तो-
र्वृद्धिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥ ५ ॥
गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि
कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ॥

उदराणां हेतुं दर्शयन्नाह,—सुदुर्बलाग्नेरिति । दुर्बलाग्नेः

१ 'तस्मिन्मेहो भविष्यति' इति पाठान्तरम् ।

२ 'प्रमेहं तं विनिर्दिशेत्' इति पाठान्तरम् ।

अत्यन्तनष्टाग्नेः । अहिताशनस्य इति विरुद्धसमशनाध्यशनविषमाशनस्य । स्नेहादीत्यादिशब्दात् वमनविरेचनास्थापनानुवासनपरिग्रहः । मिथ्याचरणं यथोक्तानुष्ठानपरित्यागः । जन्तोः प्राणिनः । अभिप्रपन्नाः प्राप्ता इत्यर्थः । किंविशिष्टान्युदराणि कुर्वन्ति ? गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि गुल्माकृत्या गुल्मरूपेण व्यञ्जितानि प्रकटितानि लक्षणानि येषां तानि तथा । पुनरपि किंविशिष्टानि ? घोराणि कृच्छ्राणि ॥ ५ ॥—

कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो
निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ॥ ६ ॥
त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ताद्
विवर्धमानो जठरं करोति ॥

संप्राप्तिं दर्शयन्नाह,—कोष्ठादिति । उपस्नेहवदिति नवघटाद्युपस्नेहो यथाणुतमस्रोतोभिर्बहिःस्रवत् दृश्यते तद्वत् कोष्ठात् अन्नसारो दुष्टः । किंभूतः ? अनिलवेगनुन्नः वातवेगप्रेरितः । किं कृत्वा ? त्वचः समुन्नम्य आनद्धाः कृत्वा । पुनः किंभूतो रसः ? समन्तात् विवर्धमानः समन्तात् सर्वतो वृद्धिं गच्छन् ॥ ६ ॥—

तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षा
बलीविनाशो जठरे हि राज्यः ॥ ७ ॥
जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो
बस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः ॥

जीर्णेति । जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो बस्तौ रुज इति जीर्णापरिज्ञानविदाहौ विद्येते यासु बस्तिरुजासु तास्तथा । जीर्णापरिज्ञानं अन्नपरिणामानिश्चयः । जीर्णापरिज्ञानं तु यथासंभवात् पुरुषस्यैव ज्ञेयम् ॥ ७ ॥—

संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभीर्यद्
वर्धते कृष्णशिरावनद्धम् ॥ ८ ॥
सशूलमानाहवदुग्रशब्दं
सतोदभेदं पवनात्मकं च तत् ॥

वातोदरमाह,—संगृह्येति ॥ ८ ॥—

यच्चोषतृष्णाज्वरदाहयुक्तं
पीतं शिरा भान्ति च यत्र पीताः ॥ ९ ॥
पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य
पित्तोदरं तत्त्वचिराभिवृद्धि ॥

पित्तोदरमाह,—यच्चोषेति । अचिराभिवृद्धि शीघ्रं वर्धनशीलम् ॥ ९ ॥—

यच्छीतलं शुक्लशिरावनद्धं
गुरु स्थिरं शुक्लनखाननस्य ॥ १० ॥
स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं
कफोदरं तत्तु चिराभिवृद्धि ॥

श्लेष्मोदरमाह,—यच्छीतलमिति । स्थिरं कठिनं, ससादं अङ्गग्लानियुक्तम् ॥ १० ॥—

स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्र-
विडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ॥ ११ ॥
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च
दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ॥
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ॥ १२ ॥
तच्छीतवाताभ्रसमुद्भवेषु
विशेषतः कुप्यति दह्यते च
स चातुरो मूर्च्छति संप्रसक्तं
पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ॥ १३ ॥
प्रकीर्तितं दूष्युदरं तु घोरं

सन्निपातोदरमाह,—स्त्रियोऽन्नपानमिति । स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्तवयुक्तं यस्मै पुरुषाय प्रयच्छन्ति ददति । किंभूताः स्त्रियः ? असाधुवृत्ताः दुराचाराः । स्त्रीग्रहणमत्रोपलक्षणं, तेनान्येऽपि सन्निहिता अविवेकिनो ग्राह्याः । अपरं अरयः शत्रवः । गरान् कृत्रिमविषाणि यस्मै प्रयच्छन्ति । दुष्टाम्बु सविषमत्स्यादिसंबन्धात् । विषमेव दावाग्निवातातपाद्यभिभवेन मन्दतां गतं विषपीतस्य वा विषं दूषीविषं; तेन नखरोमादिना विषकल्पेन गरेण दूषीविषेण वाशु शीघ्रं रक्तं कुपितमिति बोद्धव्यम् । त्रिलिङ्गं वातपित्तश्लेष्मलिङ्गम् । असक्तं निरन्तरम् । दूष्युदरं इति यदेव सान्निपातिकोदरं तदेव दूष्युदरम्, एतेन न संख्यातिरेकः । घोरं भयानकं, न पुनर्घोरं कष्टकारि ॥ ११—१३ ॥—

प्लीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥
विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ॥ १४ ॥
प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति
प्लीहोदरं तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति
विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ॥ १५ ॥
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥

निबोध जानीहि । अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजनकम् । असृक् कफश्चेति असृग्ग्रहणेन पित्तस्यापि ग्रहणम् । प्लीहोदरस्य वामपार्श्वस्थितस्य । सीदति अङ्गग्लानियुक्तो भवति ॥ १४ ॥ १५ ॥—

सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे
ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥ १६ ॥

---

१ प्लीहोदरं युनानीवैद्यके 'वरम उलतीहाल' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'एनलार्जमेन्ट ऑफ स्प्लीन' (Enlargement of Spleen) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ।

२ यकृदुदरं युनानीवैद्यके 'वरम उल कीबद' इति नाम्ना आ-

अथ प्लीहोदरे यकृद्दाल्युदरस्यैवावबोधं दर्शयन्नाह,— सव्येतरस्मिन्नित्यादि। सव्येतरस्मिन् दक्षिणपार्श्वे। तदेव प्लीहोदरं यद्दाल्युदरं ज्ञेयम्। क ज्ञेयमित्याह,— यकृति कालखण्डे, किंभूते? प्रदुष्टे, एतेन न संख्यातिरेकः॥ १६॥

यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा
बालाश्मभिर्वा सहितैः पृथग् वा॥
संचीयते तत्र मलः सदोषः
क्रमेण नाड्यामिव संकरो हि॥ १७॥
निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं
निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम्॥
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
यच्चोदरं विट्समगन्धिकं च॥ १८॥
प्रच्छर्दयन् बद्धगुदी विभाव्य-

बद्धगुदं दर्शयन्नाह,—यस्येति। यस्य पुरुषस्य पुरीषं निरुध्यते इति संबन्धः। कैर्निरुध्यते इत्याह,—अन्नैरित्यादि। उपलेपिभिः पिच्छिलादिभिः। वा अत्र समुच्चये। सहितैः इति एकत्र मिलितैः समुदितैरित्यर्थः। पृथक् इति एकैकैरित्यर्थः। मलः पुरीषः, सदोषः दोषत्रयसहितः। नाड्यां प्रणालिकायां, संकरः अवकरः, प्रचुरतृणादिसमूह इत्यर्थः। निरेति निःसरति। बद्धगुदी विभाव्यः स पुरुषो बद्धगुदी ज्ञेयः॥ १७॥ १८॥—

स्ततः परिस्राव्युदरं निबोध॥
शल्यं यदन्नोपहितं तदन्त्रं
भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा॥ १९॥
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद् वै गुदतस्तु भूयः॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च॥ २०॥
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं

परिस्राव्युदरमाह,—तत इति। यत् शल्यं अन्नोपहितं अन्नसम्बद्धं भुक्तम्, तत् अन्त्रं भिनत्ति विदारयति। यस्य पुरुषस्य। शल्यं शर्कराकाष्ठास्थिकण्टकादिकम्। आगतमन्यथा वेति वाशब्दोऽवधारणे, तेनान्यथैव विलोमेन तिर्यगेवागतं नत्वनुलोमेन। स्रुतः गलितः॥ १९॥ २०॥—

दकोदरं कीर्तयतो निबोध॥
यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः॥ २१॥
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति॥ २२॥
स्निग्धं महत्संपरिवृत्तनाभि
भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्॥ २३॥

दकोदरमाह,—दकोदरमिति। दकोदरं उदकोदरमित्यर्थः। तद्वहानि तोयवहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु इति स्नेहादिपानादिनापि तेषु स्रोतःसु स्नेहादिलिप्तेषु यदा शीतलजलं पिबेत्तदापीत्यर्थः। पूर्ववदिति क्षतान्त्रोदरे यथा सलिलस्याधोगामित्वादधो नाभेः उदरोत्पत्तिः यथा च गुदादास्रावस्तद्वदिति; जेज्जटाचार्येण पुनः पूर्ववत् इत्यत्रान्यान्युदराणि यथा भवन्ति तथा इदमपीति व्याख्यातम्, तन्नेच्छति गयदासाचार्यः। परिवृत्तनाभिः उच्छिन्ननाभिरिति। स्वल्पः क्षुभति चलति। कम्पते च इति कम्पनमतिशयेन चलनम्॥ २१—२३॥

आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता॥
शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः॥
दाहस्तृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि॥ २४॥

तेषामष्टानामपि सामान्यं लिङ्गं दर्शयन्नाह,—आध्मानमिति। जेज्जटाचार्येण पुनरेते उपद्रवा व्याख्याताः; तन्नेच्छति गयदासाचार्यः॥ २४॥

अन्ते सलिलभावं हि भजन्ते जठराणि तु॥
सर्वाण्येव परीपाकात्तदा तानि विवर्जयेत्॥ २५॥

साध्यासाध्यविभागमाह,—अन्ते इति। परिपाकात् परिणामेन॥ २५॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः।

अष्टमोऽध्यायः।

अथातो मूढगर्भनिदानं व्याख्यास्यामः॥ १॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २॥

अथात इति। मूढो निरुद्धगतिः। तदुक्तं—"सर्वावयवसंपूर्णो मनोबुद्ध्यादिसंयुतः। विगुणापानसंमूढो मूढगर्भोऽभिधीयते"॥ १॥ २॥

ग्राम्यधर्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्खलनप्रपतनप्रपीडनधावनाभिघातविषमशयनासनोपवासवेगा-

यकृद्दाल्युदरं आङ्ग्लवैद्यके च 'हेप्याटिक एनलार्जमेन्ट' (Hapatic Enlargement) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

१ बद्धगुदोदरं आङ्ग्लवैद्यके 'स्टिकचर ऑफ धी रेक्टम' (Stricture of the Rectum) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

२ क्षतोदरं आङ्ग्लवैद्यके 'अल्सरेशन ऑफ बावेल' (Ulceration of Bowel) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

३ जलोदरं युनानीवैद्यके 'इस्तिस्का' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'एसिटिस' (Ascitis) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

४. 'विध्येत्त्यजेत वा' इति पाठान्तरम्।

भिघातातिरूक्षकटुतिक्तभोजनशोकातिक्षारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रेङ्खोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः, फलमिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः; स विमुक्तबन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरैरवस्रंसमानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति, तस्या जठरसंक्षोभाद्वायुरपानो मूढः पार्श्वबस्तिशीर्षोदरयोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानामन्यतममापाद्य गर्भं च्यावयति तरुणं शोणितस्रावेण; तमेव कदाचिद्विवृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानं विगुणापानसंमोहितं गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते ॥ ३ ॥

तस्य हेतुं दर्शयन्नाह,—ग्राम्यधर्मेति । ग्राम्यधर्मः मैथुनं, यानं रथादि, वाहनमश्वादि, अध्वगमनं पद्भ्यां मार्गगमनं, प्रस्खलनं आखुडनादि, प्रपतनं प्रासादादेः सकाशादतिशयेन पतनम्, प्रपीडनं अतिशयेन पीडनं, प्रधावनं अतिशयेन धावनं, अभिघातः शस्त्रलोष्टकशादिभिः प्रहारः, वेगाभिघातः वाताद्यवरोधः, प्रेङ्खोलनं हिन्दोलनं, गर्भशातनं भेषजेन गर्भपातनम् । केचिदेतत् गद्यमन्यथा पठन्ति, तत्तु अभावान्न लिखितम् । बन्धनमत्र गर्भाशयप्रतिबद्धाः शिराः पेश्यश्च । मोचने, उपमानमाह,—फलमिति । एतेनैतदुक्तं भवति—यथा वृक्षेऽपरिपक्कं फलमभिघातैः अकाल एव पतति तद्वद्यथोक्तहेतुपातनसामर्थ्यात् अप्रसवकाल एव गर्भः पतति । अतिक्रम्य उल्लंघ्य, विवरैः अंतरालैः, अवस्रंसमानः अधःपतन्, कोष्ठशब्देनामाशयपक्वाशयादिस्थानं, संक्षोभश्चलनं, तस्याः स्त्रियाः, मूढो विमार्गगामी, अन्यतमं एकतमं, आपाद्य निर्वर्त्य । तरुणं गर्भं अपानो मूढः सन् च्यावयतीति संबन्धः। तरुणं घनाङ्गं अव्यक्तचेतनम्। मूढगर्भस्य निरुक्तिमाह,—तमेवेति । असम्यगागतं विलोमभागेनागतम् । अपत्यपथं अनु विलोमभागेनागतं, अवाग्गमनात् । अपत्यपथं योनिम् । अनुप्राप्तं आश्रितम् । अनिरस्यमानं अनिःसरन्तम् । संमोहितं मूर्च्छितम् ॥ ३ ॥

ततः स कीलः प्रतिखुरो बीजकः परिघ इति । तत्र ऊर्ध्वबाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः; निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः; यस्तु निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स बीजकः; परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते; तत्तु न सम्यक्, कस्मात् ? स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते तदा सङ्ख्या हीयते ॥ ४ ॥

तस्य चातुर्विध्यमाह,—तत इति । तत्र असम्यगागमनात् प्रकारान् प्रकटयन्नाह,—तत्र ऊर्ध्वबाहुशिरः इति । कायसङ्गी निरुद्धकायः । एकशिरोभुज इति एको भुजः शिरसा सह निर्गच्छतीत्यर्थः । परिघ इवेति परिघः अर्गलादण्डः ॥ ४ ॥

तत्र, कश्चित् द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते; कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन, कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यगागतः; कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायाऽवतिष्ठते; अन्तःपार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना, कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन; कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः; कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिमुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा समासेन ॥ ५ ॥

तानेवानेकप्रकारान् दर्शयन्नाह,—तत्रेति । आभुग्नं सङ्कुचितम् । एकेन सक्थ्ना योनिमुखं प्रतिपद्यते इति संबन्धनीयम् । कश्चिदिति आभुग्नं सक्थिशरीरं यस्येत्यर्थः । योनिमुखं प्रतिपद्यते इत्यत्रापि संबन्धनीयम् । कश्चिदुर इति । पिधाय आच्छाद्य । अन्त इति । पार्श्वावृत्तशिराः पार्श्वमध्यनिक्षिप्तशिराः । एकेन बाहुना योनिमुखं प्रतिपद्यते इति संबन्धनीयम् । आभुग्न इति अत्रापि योनिमुखं प्रतिपद्यते इति संबन्धनीयम् । कश्चिदाभुग्नमध्यः योनिमुखं प्रतिपद्यते इत्यत्रापि संबन्धनीयम् । कश्चिदिति । अष्टविधा समासेन विस्तरेण तु तिर्यग्ग्रीवाजङ्घाप्रकारेणानन्ताः ॥ ५ ॥

तत्र द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ, शेषानपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंशसंवरणमक्कल्लश्वासकासभ्रमनिपीडितान् परिहरेत् ॥ ६ ॥

तेषु असाध्यं निर्दिशन्नाह,—तत्रेति । द्वावन्त्यौ सप्तमाष्टमौ असाध्यौ स्वभावेनैव । अन्येषु अप्यवस्थया असाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—शेषानपीत्यादि । विपरीतेन्द्रियार्थादिभिः पीडिताः जननीयैर्मूढगर्भैस्ते तथाविधाः तान् । विपरीतेन्द्रियार्थो रूपाद्यग्रहणभ्रान्ताः । योनिभ्रंशः योनिबहिर्गमनम् । योनिसंवरणं योनिसङ्कोचः । प्रसूताया वायुरसृगारोध्य बस्तिशिरःप्रभृतिषु शूलं करोति स मक्कल्लः । भ्रमः चक्राधिरूढस्येव भ्रमणम् ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्ताद् यथा फलम् ॥
प्रपद्यते स्वभावेन नान्यथा पतितुं फलम् ॥ ७ ॥
एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीविबन्धनात् ॥
गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥ ८ ॥

स्वभावप्रजननकाले यथा मूढो गर्भो न भवति तथा श्लोकद्वयेन दर्शयन्नाह,—कालस्येति । यथा कालस्य परिणामेन कालकृतपरिपाकेन वृन्तात् मुक्तं फलं स्वभावेन पतितं पतनं प्रपद्यते प्राप्नोति एवं कालप्रकर्षेण नाडीविबन्धनात् मुक्तो यो गर्भाशयस्थो गर्भः सः जननाय प्रपद्यते जन्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम् ॥
पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः॥९॥

मूढगर्भो यथा भवति तथा दर्शयन्नाह,—कृमिवाताभिघातैरिति । गर्भविच्युतिर्द्विविधा तत्—नव्यस्य स्रावरूपेण, घनावयवस्य पातेन । तत्र नव्यस्य स्रावणे मूढगर्भनाम नास्ति, विगुणानिलसंमोहनिर्गमलक्षणाभावात् ॥ ९ ॥

आचतुर्थात्ततो मासात् प्रभवेद् गर्भविच्युतिः ॥
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ १० ॥

पतनस्तु अस्तीति दर्शयन्नाह,—आचतुर्थादिति । गर्भे विमुक्तिः प्रभवेत् स्रावरूपा भवेत् । एतेन मासचतुष्टयं यावत् मूढगर्भता नास्तीत्युक्तम् । तत इत्यादि । ततः चतुर्थमासादूर्ध्वं स्थिरशरीरस्य विच्युतिः । पातः पातरूपा भवेत् । एतेन विच्युतिरियम् ॥ १० ॥

प्रविध्यति शिरो या तु नताङ्गी निरपत्रपा ॥
नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा११

प्रविध्यति ताडयति अतिशयेन धुनोतीत्यर्थः । अन्ये अपविद्धशिरा इति पठन्ति । तत्रावनतशीर्षेत्यर्थः । या स्त्री निरपत्रपा लज्जारहिता । नीलोद्धतशिरा कृष्णोद्धतशिरा । सा गर्भं स च तां तथा सा स्त्री गर्भं हन्ति, स च गर्भवतीं स्त्रीं हिनस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ॥
भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्तर्मृते शिशौ॥१२॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ॥
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः १३

तथानेन प्रकारेण गर्भिणीरक्षार्थं अन्तर्मृतस्य गर्भस्यापकर्षणाय यल्लक्षणं तद्दर्शयन्नाह,—गर्भास्पन्दनमिति । आवी प्रसववेदना अथवा आवीशब्देन योनेर्मूत्रकफप्रसेकादीन्यावीलिङ्गान्युच्यन्ते । मानसागन्तुभिरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

बस्तमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ॥
तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक् ॥१४

मातुर्मृताया अपि जीवतो गर्भस्य अपकर्षणं दर्शयन्नाह,—बस्तमारेति । बस्तमारः छगलवत् मरणम् । एतेन ग्रीवामोटनेन आशुतमं अक्लिष्टं मरणमुक्तं, तेन विपन्नायाः मृतायाः स्त्रिय इत्यर्थः । तत्क्षणात् घटिकाद्वयमध्ये, परतस्तु गर्भोऽपि मृत इति भावः । तत्क्षणादित्यत्र मुहूर्तादिति पठन्ति तत्रापि स एवार्थः । जन्मकाले नवममासादिकाले इत्यर्थः । तं गर्भम् । पाटयित्वा स्त्रीकुक्षिं विदार्य । अत्र केचित्—"यदा सोऽन्तर्मृतो गर्भो शूलो बस्तिरिवाततः । उत्क्षिप्यन्त इवाङ्गानि मूत्रबस्तिश्च भिद्यते ॥ क्लोम प्लीहा यकृच्चैव फुफ्फुसं हृदयं तथा । गर्भेण पीडितं पित्तादूर्ध्वं प्रकामति क्रियाः॥ सा शूयते मुह्यति च कृच्छ्रश्वासा च जायते । पूतिगन्धस्तथा खेदो जिह्वा तालु च शुष्यति ॥ वेपते भ्राम्यति तथा जीवितं चोपरुध्यते । एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् मृतं गर्भचिकित्सकः"—इति पठन्ति, तत् न पठनीयं पुनरुक्तत्वात्, जेज्झटाचार्यादिभिः परिहृतत्वाच्च । श्रीब्रह्मदेवेन तु किंचित् व्याख्यातं, तेनार्षानार्षचिन्ता न कृता ॥ १४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधीनां निदानं व्याख्यास्यामः॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २ ॥

अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

सर्वाऽमरगुरुः श्रीमान् निमित्तान्तरभूमिपः ॥
शिष्यायोवाच निखिलमिदं विद्रधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

शिष्यार्थमुवाचेति संबन्धः । अमृतदानेन सर्वे देवाः अमराः कृताः, तेनासौ धन्वन्तरिः सर्वेषां देवानां गुरुरित्यर्थः । श्रीमान् ज्ञानातिशयेन ऐश्वर्येण युक्त इत्यर्थः । निमित्तान्तरभूमिप इति निमित्तान्तरेण कारणान्तरेण भैषज्यामृतप्रदानलक्षणेन भूपालतां गत इत्यर्थः । अन्येतु अपुत्रस्य काशिराजस्य परमाराधनया निर्वाणं तनूमधिष्ठाय पुत्रत्वमापन्न इति कारणान्तरं व्याख्यानयन्ति । शिष्यायोवाच शिष्यार्थं कथितवानित्यर्थः । निखिलं समस्तम् । इदं वक्ष्यमाणम् । अनेन धन्वन्तरिस्वरूपवर्णनेन विद्रधेर्गरीयस्त्वं ख्यापितं भवति ॥ ३ ॥

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः ॥
दोषाः शोफं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ ४ ॥
महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यथवायतम् ॥
तमाहुर्विद्रधिं धीरा विज्ञेयः स च षड्विधः ॥ ५ ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ॥
षण्णामपि हि तेषां तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ६ ॥

संप्राप्तिं सामान्यलक्षणं च दर्शयिष्यन्नाह,—त्वग्रक्तेति । भृशमित्यतिशयेनोच्छ्रितमिति संबन्धनीयम् । धीराः धीमन्तः । एतेन संप्राप्तिरुक्ता । महामूलमित्यादि सामान्यलक्षणमुक्तं, विशिष्टं कृष्णोऽरुण इत्यादि, कारणं तु सामान्यशोफकारणाभिधानेनैवोक्तम् । संख्यामाह,—विज्ञेयः स च षड्विध इति । तदेव षड्विधत्वमाह,—पृथगिति । समस्तैश्चेत्येकः, क्षतेनाप्येकः, असृजाप्येक इति षट् ॥ ४—६ ॥

---

१ वाग्भटे तु अयं श्लोकः अन्यथा पठ्यते; यथा,—"बस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि । जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेत् शिशुम्"—इति ॥ "गर्भिण्या मृताया यदि कुक्षिः प्रस्पन्दतेऽत्यन्तं चलति; कप्रदेशे ? बस्तिद्वारे; कदा ? जन्मकाले गर्भप्रसवोन्मुखे काले; तदा कुशलो वैद्यः शीघ्रं कुक्षिप्रस्पन्दनादनन्तरं पाटयित्वा शिशुं बालकमुद्धरेत्" इति अरुणदत्तटीका ॥

२ विद्रधिः युनानीवैद्यके 'दुबेला' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'एब्सेस' (Abscess) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

कृष्णोऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः ॥
चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः ॥ ७ ॥

वातविद्रधिलक्षणमाह,—कृष्ण इति । चित्रोत्थानप्रपाकः इति नानाप्रकोपपाकश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

पक्वोडुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ॥
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥ ८ ॥

पित्तविद्रधिमाह,—पक्वोदुम्बरसङ्काश इति ॥ ८ ॥

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्तब्धोऽल्पवेदनः ॥
चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डुश्च कफोत्थितः ॥ ९ ॥

कफजमाह,—शरावसदृश इति । शरावसादृश्येन महत्त्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥

तेषां विद्रधीनां यथाक्रममास्रावानाह,—तनुपीतसिता इति । एषां वातपित्तकफोत्थानां विद्रधीनाम् ॥—

नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् ॥ १० ॥
विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥

सान्निपातिकमाह,—नानावर्णरुजेति । नानावर्णाः कृष्णपीतशुक्लाः, नानारुजाः तोददाहकण्ड्वाद्याः, नानास्रावाः तनुपीतशुक्लाः स्रवन्ति यस्य स तथोक्तः । घाटाल इति ऊर्ध्वभागो महान् यस्येति सः घाटालः । विषमः असाध्यत्वात् । विषमं पच्यते चापीति चिराचिरगम्भीरोत्तानानुन्नतोन्नतभेदेन॥१०॥—

तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वापथ्यसेविनः ॥ ११ ॥
क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥
ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ॥ १२ ॥
एष विद्रधिरागन्तुः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥

आगन्तोः संप्राप्तिं दर्शयन्नाह,—तैस्तैर्भावैरिति । तैस्तैः इति अश्वपतनगूढप्रहारादिभिरित्यर्थः । तेन स्रुतशोणितपिशितादीनां ग्रहणम् । क्षतोष्मा वायुविसृतः वातेन विस्तारितपित्तविद्रधिलक्षणो भवतीत्यध्याहारः ॥ ११ ॥ १२ ॥—

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाकरः ॥ १३ ॥
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥

रक्तविद्रधिलक्षणमाह,—कृष्णस्फोटावृत इति ॥ १३ ॥—

उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ॥ १४ ॥

बाह्येषु असाध्यमाह,—उक्ता विद्रधय इति । सर्वजः सान्निपातिकः ॥ १४ ॥

आभ्यन्तरानतस्तूर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षते ॥
गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसंक्लिष्टभोजनात् ॥ १५ ॥
अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः ॥
पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ॥१६॥
वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥
गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वंक्षणयोस्तथा ॥ १७ ॥
वृक्कयोर्यकृति प्लीह्नि हृदये क्लोम्नि वा तथा ॥
तेषां लिङ्गानि जानीयाद् बाह्यविद्रधिलक्षणैः॥१८॥
आमपक्वैषणीयाच्च पक्वापक्वं विनिर्दिशेत् ॥

अन्तर्विद्रधेः हेतुसंप्राप्तिलक्षणान्याह,—गुर्वसात्म्येति । संक्लिष्टभोजनाद्दुष्टदेशे भोजनात् । संभूय मिलित्वा । वल्मीकवत्समुन्नद्धं विद्रधिं कुर्वन्तीति संबन्धः। गुल्मरूपिणं काठिन्येन वल्मीकवत्समुन्नद्धत्वेन च, समुन्नद्धं सर्वत उन्नतम्। गुर्वसात्म्येत्यादि विदाहिभिरिति यावत् हेतुः । पृथक् संभूय चेति संप्राप्तिः। गुल्मरूपिणं वल्मीकवत्समुन्नद्धमिति च सामान्यलक्षणम् । तथा वल्मीकवत्समुन्नद्धत्वं पच्यमानावस्थायाम् । तेषां वातादिभेदभिन्नानां विशेषवर्णसंख्यादिकं बाह्यविद्रधेः ज्ञेयम् । जेज्झटाचार्यस्तु आभ्यन्तरस्य आगन्तोरभावमेव मन्यते । तेषां बाह्यानामाभ्यन्तराणां च स्थानमाह,—गुदे बस्तीति । गुदादिस्थानेषु दोषा विद्रधिं कुर्वन्तीति संबन्धः। बस्तौ वस्तिमुखे न तु वस्तौ, तत्र मांसमेदसोरभावात् । वङ्क्षणं ऊरूमूलाश्रयः 'गंडक' इति लोके । वृक्कौ मांसपिण्डद्वयं, एको वामपार्श्वस्थितः, द्वितीयो दक्षिणपार्श्वस्थितः । यकृत्कालखण्डं दक्षिणपार्श्वस्थम् । प्लीहा उदरमध्ये वामपार्श्वस्थितः हृदयं कमलमुकुलाकारमधोमुखम् । क्लोम कालखण्डादधस्तात स्थितं दक्षिणपार्श्वस्थं तिलकं प्रसिद्धम् । तेषां लिङ्गानि जानीयात् बाह्यविद्रधिलक्षणैः तेषां आभ्यन्तराणामित्यर्थः ॥ १५—१८ ॥—

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः ॥ १९ ॥
गुदे वातनिरोधस्तु बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ॥
नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥२०॥
कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ ॥
वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम् ॥२१॥
सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि शूलश्च दारुणः ॥
श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका २२।

बाह्यानामाभ्यन्तराणां च अधिष्ठानविशेषेण लक्षणं दर्शयन्नाह—अधिष्ठानेति । आटोपः संक्षोभः, पार्श्वसङ्कोचः पार्श्वोत्पाटनमिव । हृदि इति हृदयोत्थविद्रधौ सर्वाङ्गप्रग्रहादय उपद्रवा भवन्तीत्यर्थः । क्लोमपिपासेत्यादि पाठान्तरं केचित् पठन्ति । तच्च अभावान्न लिखितम् ॥ १९—२२ ॥

आमो वा यदि वा पक्वो महान् वा यदि वेतरः ॥
सर्वो मर्मोत्थितश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २३ ॥

तत्र मर्मोत्थितानां सर्वावस्थासु कष्टत्वं दर्शयन्नाह,—आमो वेति । यदि वेतरः इति इतरोऽल्पः ॥ २३ ॥

नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वधः ॥
जीवत्यधो निःस्रुतेषु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ २४ ॥
हृन्नाभिबस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ॥
जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥ २५ ॥

अवस्थाविशेषादसाध्यत्वमाह—नाभेरिति । नाभेरुपरिजाः प्लीहयकृत्क्लोमकुक्षिहृदयजाः । पक्वा ऊर्ध्वं यान्ति स्रवन्ति । इतरे गुदबस्तिवृक्कवङ्क्षणजा अधो यान्ति । एषु चाधोनिःस्रुतेषु

जीवति नोर्ध्वनिःस्रुतेषु । हृन्नाभिबस्तिवर्ज्याः हृदयादिजान् वर्जयित्वा ये अन्ये गुदकुक्षिवङ्क्षणवृक्कप्लीहयकृत्क्लोमजाः । तेषु अन्तर्विद्रधिषु बाह्यतो भिन्नेषु कदाचित् दैववशात् जीवेत्, न पुनः इतरेषु आभ्यन्तराऽधोभिन्नेष्वित्यर्थः । हृन्नाभिबस्तिजानां साध्यत्वमग्रे वाच्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ॥
दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ॥ २६ ॥

अभ्यन्तररक्तजं नारीणामेव दर्शयन्नाह,—स्त्रीणामिति। स्त्रीणां रक्तविद्रधिर्जायते इति संबन्धः। किंभूतानां स्त्रीणां अपप्रजातानां पतितगर्भाणां, पुनरपि किंभूतानां ? प्रजातानां सम्यक्कालप्रसूतानाम् । अहितैः शीतरुक्षाहारविहारैः ॥ २६ ॥

अपि सम्यक् प्रजातानामसृक् कायादनिःसृतम् ॥
रक्तजं विद्रधिं कुर्यात् कुक्षौ मक्कल्लसंज्ञितम् ॥२७॥

तस्यैव रक्तविद्रधेर्विशेषमाह—अपि सम्यगिति । मक्कल्लसंज्ञितं मक्कल्लजनितं, कारणे कार्योपचारात्, घृतमायुरिति यथा ॥ २७ ॥

सप्ताहान्नोपशान्तश्चेत्ततोऽसौ संप्रपच्यते ॥

सप्तरात्रमप्रशान्तः पित्तोष्मणान्तः प्रपच्यते । पक्कश्चासाध्यः ॥—

विशेषमथ वक्ष्यामि स्पष्टं विद्रधिगुल्मयोः ॥ २८ ॥

तुल्यदोषसमुत्थानाद्विद्रधेर्गुल्मकस्य च ॥
कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च ॥२९॥
न निबन्धोऽस्ति गुल्मानां विद्रधिः सनिबन्धनः ॥
गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते ॥
विवरानुचरो ग्रन्थिरप्सु बुद्बुदको यथा ॥ ३० ॥
एवंप्रकारो गुल्मस्तु तस्मात्पाकं न गच्छति ॥
मांसशोणितबाहुल्यात् पाकं गच्छति विद्रधिः॥३१॥
मांसशोणितहीनत्वाद् गुल्मः पाकं न गच्छति ॥
गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांसशोणिते ॥
विद्रधिः पच्यते तस्माद् गुल्मश्चापि न पच्यते ३२॥

"पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम्"—इत्यत्रैकरूपत्वात् अन्तर्विद्रधिगुल्मयोः विशेषं भेदसमुत्थानकारणं दोषा एव समुत्थानञ्च द्वयोस्तुल्यं (?) सिद्धान्तमाह,—न निबन्धोऽस्तीति निश्चित्य बध्नातीति निबन्धो मूलं तत् गुल्मानां मूलं नास्तीति, रक्तादिद्रव्याणामभावत्वात् । कुतः पुनरेषां शोफरूपाणामपि मूलं नास्तीत्याह,—गुल्माकाराः गुल्मरूपाः, स्वयं आत्मानमेव, दोषाः वातादयः, न पुनर्दूष्यसंश्रयः । विद्रधेर्मूलसंभवहेतुमाह,—विद्रधिर्मांसशोणिते इति भवतीति शेषः । तत्र कथं रक्ते पित्ते कफे वा द्रवे वातजनितस्य गुल्मस्य स्थितिरित्याह,—विवरानुचर इति । यथाऽप्सु बुद्बुदकः, एवंप्रकारः विवरानुचरः स्रोतोऽनुसारी वातग्रन्थिरूपो गुल्मः कफपित्तयोरिति शेषः । तस्मात् पूर्वोक्तात् हेतोः पाकं न याति अमुमेवार्थं नियमयन्नाह,—मांसशोणितबाहुल्यात् इति विद्रधिगुल्मयोर्मूलसंभवासंभवाभ्यां पाकापाकौ प्रतिपाद्य स्थानविशेषादपि हेतोः पाकापाकं प्रतिपादयन्नाह,—गुल्मस्तिष्ठतीत्यादि । गुल्मश्चापि न पच्यते इति अपिशब्देन पच्यते गुल्म इति कायचिकित्सायां गुल्मपाकित्वं समुच्चीयते ॥ २८—३२ ॥

हृन्नाभिबस्तिजः पक्को वर्ज्यो यश्च त्रिदोषजः ॥

"हृन्नाभिबस्तिजः पक्को वर्ज्यो यश्च त्रिदोषजः" एतेन सान्निपातिकः पक्को यत्र कुत्रचित् स्थितो विद्रधिर्वर्जनीयः । केचित् गुल्मविद्रध्योर्मानकथनाय श्लोकं पठन्ति,—"मुष्टिप्रमाणो गुल्मस्तु विद्रधिश्च ततः परम्" ततः परमिति मुष्टेरधिक इत्यर्थः ॥—

अथ मज्जपरीपाको घोरः समुपजायते ॥ ३३ ॥
सोऽस्थिमांसनिरोधेन द्वारं न लभते यदा ॥
ततः स व्याधिना तेन ज्वलनेनेव दह्यते ॥ ३४ ॥
अस्थिमज्जोष्मणा तेन शीर्यते दह्यमानवत् ॥
विकारः शल्यभूतोऽयं क्लेशयेदातुरं चिरम् ॥ ३५ ॥
अथास्य कर्मणा व्याधिर्द्वारं तु लभते यदा ॥
ततो मेदःप्रभं स्निग्धं शुक्लं शीतमथो गुरु ॥ ३६ ॥
भिन्नेऽस्थ्नि निःस्रवेत् पूयमेतदस्थिगतं विदुः ॥
विद्रधिं शास्त्रकुशलाः सर्वदोषरुजावहम् ॥ ३७ ॥

प्राक्तनवशात् तदुपेक्षणाद्वा यो विद्रधिश्चास्थ्यन्तर्गतः पक्को भवति तस्य लक्षणमाह,—अथ मज्जेति । सर्वविद्रधयो वातादिना यदाऽस्थ्याश्रित्य जायन्ते उपादानादनन्तरं तद्गतमज्जा च परिपच्यते तदा एतद्रूपमुक्तम् । सोऽस्थिमांसानिरोधेनेति सः मज्जपरिपाकः । ततः स व्याधिना तेनेति तदा सः पुरुषः, तेन व्याधिना मज्जपरिपाकेन । अस्थिमज्जोष्मणा तेन शीर्यते दह्यमानवत् इति तेन मज्जोष्मणा, अथ उपेक्षणादनन्तरं शीर्यते विनश्यति, किंवत् दह्यमानवत् । अथास्य कर्मणेति कर्मणा शस्त्रकर्मणा । व्याधिः पूयादिः ॥ ३३—३७ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पनाडीस्तनरोगनिदानं व्याख्यास्यामः
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

त्वङ्मांसशोणितगताः कुपितास्तु दोषाः
सर्वाङ्गसारिणमिहास्थितमात्मलिङ्गम् ॥
कुर्वन्ति विस्तृतमनुन्नतमाशु शोफं
तं सर्वतो विसरणाच्च विसर्पमाहुः ॥ ३ ॥

---

१ विसर्पः युनानीवैद्यके 'हुमरा' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'इरिसिपेलस्' (Erysipelas) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

इदानीं संप्राप्तिहेतुस्वरूपनिरुक्तीराह,—त्वङ्मांसेति। त्वङ्मांसशोणितगताः कुपिता दोषाः शोफं कुर्वन्तीति संबन्धः । किंभूतं शोफं ? सर्वाङ्गसारिणम् । इह अस्मिन् शास्त्रे, तं विसर्पमाहुरिति संबन्धः । पुनरपि किंभूतं ? अस्थितं अनवस्थितं, देशात् देशान्तरगमनात्; अन्ये तु आस्थितं संप्राप्तं आत्मलिङ्गं, एतेन वातादिदोषलिङ्गान्तं प्राप्तमित्यर्थः; अन्ये तु इहास्थितं क्वचिदेवावयवे स्थितमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । विसृतं विस्तीर्णं, अनुन्नतं तनुत्वात् शोफस्य । विसरणाच्चेति चकारात् नानाप्रकारं विसर्पयतीत्यर्थः समुच्चीयते । त्वङ्मांसशोणितगताः इति संप्राप्तिः । कुपिता दोषाः इति हेतुः । सर्वाङ्गसारिणमित्यादि स्वरूपम् । सर्वतो वा विसरणाच्चेति निरुक्तिः ॥ ३ ॥

वातात्मकोऽसितमृदुः परुषोऽङ्गमर्द-
संभेदतोदपवनज्वरलिङ्गयुक्तः ॥
गण्डैर्यदा तु विषमैरतिदूषितत्वाद्
युक्तः स एव कथितः खलु वर्जनीयः ॥ ४ ॥

तेषां दोषभेदेन विशिष्टं लक्षणं दर्शयन्नाह,—वातात्मक इति। असितः कृष्णः । अङ्गमर्दः वेदनाविशेषः । इदं शुद्धवातविसर्पलक्षणमुक्तम् । गण्डैरित्यादि गण्डैः अमिसदृशैः स्फोटैः इति संबन्धः । अतिदूषितत्वात् काभ्यां ? वातपित्ताभ्याम् । इदं पित्तानुगतविसर्पलक्षणमुक्तम् । अपरे तु सकलेनापि श्लोकेन शुद्धवातविसर्पलक्षणमाहुः, तन्मते तु दूषितत्वं वातेनैवेति बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

पित्तात्मको द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाक-
स्फोटप्रभेदबहुलः क्षतजप्रकाशः ॥
दोषप्रवृद्धिहतमांससिरो यदा स्यात्
स्रोतोजकर्दमनिभो न तदा स सिध्येत् ॥ ५ ॥

पित्तात्मक इति । ज्वरादिभिः प्रभेदान्तैर्बहुलशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । क्षतजप्रकाशः इति रक्तमिव यः प्रकाशते इत्यर्थः । पूर्वार्धेन केवलपित्तारब्धो विसर्प उक्तः । दोषप्रवृद्धीत्यादि दोषप्रवृद्ध्या पित्तकफवृद्ध्या हतं मांसं शिराश्च यस्मिन् सः तथा । स्रोतोजकर्दमनिभः इति अञ्जनसदृशकर्दमद्रव्यतुल्यः । अनेन उत्तरार्धेन कफपित्तात्मको विसर्प उक्तः ॥ ५ ॥

श्लेष्मात्मकः सरति मन्दमशीघ्रपाकः
स्निग्धः सितश्वयथुरल्परुगुग्रकण्डुः ॥

श्लेष्मात्मक इति । सरति विसर्पति । कफवातयोर्ग्रन्थिविसर्पः, स तु साध्य एव । स पुरस्तादेव ग्रन्थिनिर्देश (?) इति नात्र निर्दिष्टः; अत्रैव वातकफलिङ्गविसर्पलिङ्गेन निर्दिष्टेनावरुध्यते इत्यन्ये ॥—

सर्वात्मकस्त्रिविधवर्णरुजोऽवगाढः
पक्वो न सिध्यति च मांससिराप्रणाशात् ॥ ६ ॥

सान्निपातिकं दर्शयन्नाह,—सर्वात्मक इति । त्रिविधवर्णरुज इति प्रत्येकं वातादिदोषनिर्दिष्टकृष्णपीतसितादिवर्णः, वातादिजनितविसर्पनिर्दिष्टतोददाहकण्ड्वादिवेदनः । अवगाढः अभ्यन्तरमूलः । प्रणाशः शटनं, मांससिराप्रणाशात् पूर्वं कच्छ्रतः सिध्यति ॥ ६ ॥

सद्यःक्षतव्रणमुपेत्य नरस्य पित्तं
रक्तं च दोषबहुलस्य करोति शोफम् ॥
श्यावं सलोहितमतिज्वरदाहपाकं
स्फोटैः कुलत्थसदृशैरसितैश्च कीर्णम् ॥ ७ ॥

सद्यःक्षतव्रणमिति पित्तं रक्तं च शोफं करोतीति संबन्धः । किं कृत्वा ? सद्यःक्षतव्रणमुपेत्य प्राप्य । किंभूतं शोफं ? श्यावमित्यादिविशेषणविशिष्टम् । दोषबहुलस्येति कुष्ठवातरक्तादिपूर्वरूपदोषदूषितधातोः, तदुक्तं तयोः पूर्वरूपे "विसर्पणम्" इति, अन्ये त्रिदोषबहुलस्येत्यर्थमाहुः । कीर्णं व्याप्तम् ॥ ७ ॥

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ॥
पैत्तानिलावपि च दर्शितपूर्वलिङ्गौ
सर्वे च मर्मसु भवन्ति हि कृच्छ्रसाध्याः ॥ ८ ॥

तेषां साध्यासाध्यत्वमाह,—सिध्यन्तीति । न सिद्धिमेति इति न साध्यतां याति । दर्शितपूर्वलिङ्गौ इति गण्डयुक्तवातविसर्पः । स्रोतोजकर्दमनिभः इति पित्तविसर्पः । अन्ये तु पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च तथा न सिध्येदिति पठन्ति । चकारेण गण्डैर्यदातिविषमैरित्येवं विशिष्टो वातिकोऽप्यसाध्य इति समुच्चीयते इति व्याख्यानयन्ति, पित्तजस्य असाध्यत्वमुक्तं यत् पुनरुच्यते तत् क्षतजस्यासाध्यताप्रसङ्गे, प्रसङ्गोक्तं च न पौनरुक्त्यमर्हति ॥ ८ ॥

शोफं न पक्वमिति पक्वमुपेक्षते यो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ॥
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः ॥ ९ ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च
नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥

नाडीं निर्दिशन्नाह,—शोफमिति । व्रणमित्यत्रोपेक्षित इति संबन्धः । असाधुवृत्तः अहिताचारः । स्थानानि त्वगादीनि व्रणवस्तुशब्दाभिहितानि । तस्य पूयस्य । अतश्चेति चकारो नाडीनिरुक्तिपक्षान्तरसमुच्चये । तामेव नाडीनिरुक्तिमाह,—नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी येन हेतुना नाडीवत् प्रणालीवद्वहति याति तेन हेतुना नाडी मता इत्यर्थः । शोफं न पक्वमित्यादि हेतुः । अभ्यन्तरमित्यादि संप्राप्तिः । नाडीवेत्यादि निरुक्तिः ॥ ९ ॥—

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ १० ॥

सङ्ख्यां नियमन्नाह,—दोषैरिति । दोषैः पृथगिति तिस्रः, एकशश्च सन्निपातैरन्या, अपरश्च तिस्रः संमूर्च्छितैरपि च द्विदोषोत्थाः संयोगोत्थाः; अन्यथा अपिचकारौ निरर्थकौ

१ नाडीव्रणः युनानीवैद्यके 'नासूर' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'साइनस' (Sinus) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

स्याताम्। संमूर्च्छितैर्मिश्रीकृतैरित्यर्थः । शल्यनिमित्ततोऽन्या अभिघातजा अपरेत्यर्थः। गयदासाचार्यस्तु त्रिभिर्दोषैः पृथक् तिस्रः, एकशश्च संमूर्च्छितैः अन्या सान्निपातिकी, शल्यनिमित्ता च, पञ्चैव नाड्य इति व्याख्यानयति ॥ १० ॥

तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपायाम् ॥

तेषां तु वातादीनां प्रत्येकं विशिष्टलक्षणमाह,—तत्रानिलादिति। फेनानुविद्धं फेनमिश्रम् ॥—

तृट्तापतोदसदनज्वरभेदहेतुः
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु पित्तात् ॥ ११ ॥

तृट्तापेति तृट्तापादीनां हेतुः, तृषादीन् करोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञेया कफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा
रात्रिस्रुतिः स्तिमितरुक्कठिना सकण्डुः ॥

ज्ञेया कफादिति। बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा इति विपुलसान्द्रधवलपिच्छिलस्रावक्तीत्यर्थः। अत्रास्रशब्दः स्राववाची चिन्त्य एव। अन्ये तु कफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रुः इति पठन्ति, तत्रास्रुः स्राव इत्यर्थः ॥—

दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥ १२ ॥

द्वन्द्वजा आह,—दोषद्वयाभिहितेति। व्यतिकरप्रभवाः द्वन्द्वजाः। वातपित्तजा पित्तकफजा वातकफजा चेति तिस्रः। गयदासाचार्यास्तु दोषद्वयाभिहितेत्यादि द्वन्द्वजानां लक्षणं न पठन्ति ॥ १२ ॥

दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ॥
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपाद्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥ १३ ॥

सान्निपातिकीमाह,—दाहज्वरेति । असुक्षयकरीं प्राणहारिणीं, कामिव कालरात्रिमिव ॥ १३ ॥

नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ॥
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णं स्रवेत सहसा सरुजा च नित्यम् ॥१४॥

शल्यनिमित्तां दर्शयन्नाह,—नष्टमिति। उदीरितेषु स्थानेषु त्वगादिषु। मथितं उन्मथितमिव । उष्णं उष्णस्पर्शं; उष्णं करोति इति पाठे स्रावमित्यध्याहारः ॥ १४ ॥

यावत्यो गतयो यैश्च कारणैः संभवन्ति हि ॥
तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः॥१५॥

इदानीं स्तनरोगाणां संख्यां हेतुं च दर्शयन्नाह,—यावत्य इति। यावत्यः यावत्प्रमाणा गतयो, यैश्च कारणैः वातपित्तकफसन्निपाताभिघातैः, तावन्तः तावत्प्रमाणाः ॥ १५ ॥

धमन्यः संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसंश्रिताः ॥
दोषाविसरणात् तासां न भवन्ति स्तनामयाः ॥१६॥

इदानीं समानायामपि जातावसंभूतगर्भाणां ते दोषा न भवन्तीति दर्शयन्नाह,—धमन्य इति । कन्यानां असंभूतगर्भाणां स्त्रीणामित्यर्थः। अविसरणं अप्रसरणम् ॥ १६ ॥

तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनां च ताः पुनः ॥
स्वभावादेव विवृता जायन्ते संभवन्त्यतः ॥ १७ ॥

तासामेव प्रजातानां एता एव धमन्यो विवृतद्वारा भवन्तीति दर्शयन्नाह,—तासामेवेति। प्रजातानां प्रसूतानाम्। ताः इति धमन्यः । विवृताः प्रसृतद्वाराः, जायन्ते भवन्ति इत्यर्थः। संभवन्ति इति स्तनरोगा इति शेषः ॥ १७ ॥

रसप्रसादो मधुरः पक्काहारनिमित्तजः ॥
कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥१८॥

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषा इति स्त्रीक्षीरस्य स्तनरोगाणां हेतुत्वेनोक्तत्वात् स्त्रीक्षीरस्यैव संभवमाह,—रसप्रसाद इति। रसप्रसादः रसस्य प्रसादः उत्तमसारः तेज इत्यर्थः। स्तन्यनिरुक्तिमाह,—कृत्स्नदेहादिति । रसधातोरूर्ध्वविक्षिप्तस्य सर्वदेहगतत्वात् ॥ १८ ॥

विशस्तेष्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते ॥
सर्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥ १९ ॥
तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात् स्मरणादपि ॥
शब्दसंश्रवणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्रवर्तते ॥ २० ॥
सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ॥
आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥ २१ ॥
तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात् स्मरणादपि ॥
ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्संप्रवर्तते ॥ २२ ॥
स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रस्रवे हेतुरुच्यते ॥

तस्य शरीराभ्यन्तराच्चादृश्यस्य प्रसिद्धोपमानेन प्रवर्तमाने हेतुं दर्शयन्नाह,—विशस्तेष्वपीति। शुक्रलक्षणं स्तन्यमुच्यते इति शेषः। कुत इत्याह,—सर्वदेहाश्रितत्वादिति शुक्रवत् समस्तशरीरसंश्रितत्वात्, शुक्रदृष्टान्तेन स्तन्यस्य अभ्यन्तरादर्शनं प्रतिपाद्यते। तस्यैव बहिर्निःसरणे सामग्रीं प्रतिपादयन्नाह,—तदेवेत्यादि। तदेव शुक्रं प्रवर्तते बहिर्निःसरति। इष्टयुवतिदर्शनादिहेतुचतुष्टये मनसोपि सुप्रसन्नस्य कारणत्वं दर्शयन्नाह,—सुप्रसन्नमित्यादि। एवं स्तन्यमपि स्त्रियः प्रवर्तते, शुक्रमाहाररसयोनिः प्रवर्तते स्तन्यमपि तथा तस्मात् प्रवर्तते। ननु शुक्रमाहारयोनिरपि संहर्षात् कारणात् प्रवर्तते, अत्र किं कारणमित्याह,—तदेवेत्यादि। तदेव स्तन्यं शुक्रवत् संप्रवर्तते। अपत्यसंस्पर्शादिकारणचतुष्टयेऽपि स्नेहो मूलकारणमिति तदेव दर्शयन्नाह,—स्नेह इत्यादि । प्रस्रवे स्तन्यस्रवणे । अत्रापि चत्वारः हेतवः, परमिष्टयुवतिस्थानेऽत्रापत्यग्रहणं, मूलहेतुहर्षस्थाने स्नेहः ॥ १९—२२ ॥—

तत् कषायं भवेद्वातात् क्षिप्तं च प्लवतेऽम्भसि ॥२३॥
पित्तादम्लं सकटुकं राज्योऽम्भसि च पीतिकाः ॥
कफाद्घनं पिच्छिलं च जले चाप्यवसीदति ॥ २४ ॥
सर्वैर्दुष्टैः सर्वलिङ्गमभिघाताच्च दुष्यति ॥

स्तन्यस्य प्रवर्तनं प्रभवं चाभिधाय प्रकृतिमभिधातुकामः परित्याज्यतया प्रथमं विकृतिं दर्शयन्नाह,—तत्कषायमिति । क्षिप्तं चेति चकारेण अनुक्तमपि तन्तुलादिकं समुच्चीयते । पित्तादम्लमिति । सकटुकं ईषत्तिक्तं, तिक्तेऽपि कटुशब्दस्य प्रवृत्तेः । अम्भसि चेति चकारान्नीललोहिताश्च राज्यो द्रष्टव्याः । कफादिति । पिच्छिलं चेति चकारेण दोषसंप्लवः सूच्यते । अवसीदति मज्जति । सर्वैर्दुष्टैरिति । अभिघातात् पतनपीडनादिकात् ॥ २३—२४ ॥—

यत् क्षीरमुदके क्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ॥ २५ ॥
मधुरं चाविवर्णं च प्रसन्नं तद्विनिर्दिशेत् ॥

निर्दोषस्य स्तन्यस्य लक्षणमाह,—यत् क्षीरमिति । एकीभवति एकत्वं याति मिलतीत्यर्थः । अविवर्णं ईषत्पीतादिवर्णं, प्रसन्नं प्रकृतिस्थम् ॥ २५ ॥—

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः२६
रक्तं मांसं च सन्दूष्य स्तनरोगाय कल्पते ॥

स्तन्यं प्रकृतिविकृतिभिरभिनिर्दिश्य स्तनरोगसंप्राप्तिं दर्शयन्नाह—सक्षीराविति । सक्षीरौ गर्भिण्याः, तस्या देहेऽस्यासंभवात् । अदुग्धौ प्रसूतायाः, तस्या देहेऽस्य संभवात् । तत्र यदा दोह्यावदुग्धौ भवतः, तदा क्षीरभरपीडिता दोषाः कुपिताः स्तनरोगाय जायन्ते स्तनरोगार्थं समर्था भवन्ति ॥ २६ ॥—

पञ्चानामपि तेषां तु हित्वा शोणितविद्रधिम् ॥
लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २७ ॥

तेषामपि संक्षेपार्थं लक्षणमतिदेशेन निर्दिशन्नाह,—पञ्चानामपीति । लक्षणानि तेषां स्तनरोगाणां समानानि तुल्यानि भवन्तीत्यध्याहारः ॥ २७ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

वातादयो मांसमसृक् च दुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धम् ॥
वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोफं
कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ ३ ॥

तेषां हेतुसंप्राप्तिलक्षणनिरुक्तीराह,—वातादय इति । वातादयः दोषा दुष्टं मांसमसृक् संदूष्य शोफं कुर्वन्तीति संबन्धः । एतेन त्रयो ग्रन्थय उक्ताः । मेदश्च कफानुविद्धं कफसंसृष्टं वायुदूषितत्वात् शोफं करोतीति संबन्धः । भोजेनापि वातकर्तृत्वं मेदोग्रन्थावभिहितम् । तथा च,—"वायुर्मेदो यदा मांसे संक्षिपेदथवा त्वचि । तत्र मेदोभवो ग्रन्थिः श्यावो भवति कण्डुलः—" इत्यादि । अयं चतुर्थो ग्रन्थिः । चकारात् शिराजो ग्रन्थिः पञ्चमोऽपि ग्राह्यः । दुष्टाः वृद्धिं गता इत्यर्थः । वृत्तः वर्तुलः, उन्नतः उच्छ्रितः । विग्रथितः अतिकठिनः । वातादयः प्रदुष्टाः इत्यनेन हेतूपदेशः, मांसमसृक् च संदूष्येति संप्राप्तिः, वृत्तोन्नतं विग्रथितं च शोफमिति लक्षणोपदेशः, अतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्ट इति निरुक्तिः ॥ ३ ॥

आयम्यते व्यथ्यत एति तोदं
प्रत्यस्यते कृत्यत एति भेदम् ॥
कृष्णोऽमृदुर्बस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥ ४ ॥

तेषां वातादिजानां प्रत्येकं विशिष्टं लक्षणमाह,—आयम्यते इति । आयम्यते वायोराकर्षणेन दीर्घ इव क्रियते, ग्रन्थिरिति शेषः । व्यथ्यते विधूयते । एति तोदं व्यथां प्रत्यस्यते । कृष्यते कृत्यते छिद्यते । एति भेदमिति भेदं च गच्छति । अमृदुः कर्कशः । बस्तिरिवाततश्च इति मूत्राशयवद्दीर्घः । अस्रं रुधिरम् ॥ ४ ॥

दन्दह्यते धूप्यति चोषवांश्च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ॥
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ता-
द्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥ ५ ॥

दन्दह्यते भृशं दह्यते इव । धूप्यति चातिमात्रं अतिशयेन सन्तापं करोति । पापच्यते भृशं पच्यते इव । प्रज्वलतीव च भस्मीभवतीव ॥ ५ ॥

शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ॥
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्
भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनं च पूयम् ॥ ६ ॥

अविवर्णः ईषद्विवर्णः । पाषाणवत् पाषाण इव कठिन इत्यध्याहारः । संहननोपपन्नः सङ्घातान्वितो महानित्यर्थः ॥ ६ ॥

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः
स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डुः ॥
मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने
पिण्याकसर्पिः प्रतिमं तु मेदः ॥ ७ ॥

गच्छति स्रवति मेद इति संबन्धः । अत्र मेदोग्रन्थौ भिन्ने सति पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तिलकल्कस्त्यानघृतसदृशम् ॥ ७ ॥

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तै-
राक्षिप्य वायुर्हि शिराप्रतानम् ॥

संपीड्य सङ्कोच्य विशोष्य वापि
ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥ ८ ॥
ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो
भवेद् यदि स्यात्सरुजश्चलश्च ॥
अरुक् स एवाप्यचलो महांश्च
मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥ ९ ॥

शिराजस्य ग्रन्थेः संप्राप्तिं दर्शयन्नाह,—व्यायामजातैरिति । व्यायामजातैः व्यायामसमूहैः । अबलस्य पुरुषस्य । शिराप्रतानं शिराविस्तारम् । शिराजस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह,—स तु कृच्छ्रसाध्य इत्यादि । तस्यासाध्यत्वमाह,—अरुक् इत्यादि । महांश्चेति चकारेण वातादिजा अपि एवंरूपा विवर्जनीयाः । मर्मोत्थितश्चेति चकारेण तलजोऽपि विवर्जनीयः । अन्ये पुनरत्र "मांसास्रजं चार्बुदलक्षणेन तुल्यं हि दृष्टं त्वथ लक्षणैश्च"—इति षष्ठं ग्रन्थिं पठन्ति । तन्न, जेज्झटाचार्यादिभिः परिहृतत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धि-
मन्यागलेषूपचितं तु मेदः ॥
ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा
स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥ १० ॥
तं ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रै-
र्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः ॥
अनन्यवर्णैरुपचीयमानं
चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥ ११ ॥
कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ॥
मेदःकफाभ्यां खलु रोग एष
सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी ॥ १२ ॥

इदानीं अपच्याः संप्राप्त्यादीनाह,—हन्वस्थीति।हन्वोरस्थिनी। सन्धिशब्दो हन्वस्थ्यादिभिर्बाहन्तैः प्रत्येकं संबध्यते । बाहुसन्धिशब्देन कूर्परसन्धिरुच्यते । अक्षकं कोष्ठकं तस्य सन्धिः, एतेन ग्रीवाधःसन्धिरुच्यते । मन्या ग्रीवापश्चिमभागस्था धमनी । हन्वस्थीत्यादि संप्राप्तिः, ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमित्यादि लक्षणम् । तं ग्रन्थिभिरित्यादि तं पूर्वोक्तग्रन्थिम् । अनन्यवर्णैः समानवर्णैः । उपचीयमानं वर्धमानम् । चयप्रकर्षादिति उपचयातिशयादित्यर्थः । चयप्रकर्षादपचीमिति निरुक्तिः । खलुशब्दोऽन्वर्थः । तेन मेदःकफौ वातादिदोषान्तरानुविद्धौ ज्ञेयौ । तथाहि भोजः,—"वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितं । जङ्घयोः कण्डराः प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून् ॥ कुर्वन्ति ग्रन्थयस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः। त्रिदोषादूर्ध्वगो वक्षःकक्षामन्यागलाश्रितः॥ नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सा त्वपची स्मृता । व्यामिश्रदोषजातस्य कृच्छ्रसाध्या प्रकीर्तिता ॥ तासां वातोत्तरा रूक्षा वातवेदनयान्विता । क्षिप्रपाकसमुत्थाना दाहयुक्ता तु पैत्तिकी ॥ गूढा मापाककठिना कफात्स्निग्धाल्पक्करा । मेदोऽधिका श्लैष्मिकी च विशेषादतिमार्दवा ॥ तां तु मालाकृतिं विद्यात् कण्ठहृद्धनुसन्धिषु । गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम्—इति । चरकशास्त्रे गण्डमाला गण्डे एव पठिता ॥ "मेदः कफात् शोणितसंचयोत्थो गण्डस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः । स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैर्दीप्तानिलेष्वल्पबलान्विते च । साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुता त्वसाध्या"—इति । अन्ये तु "मेदःकफाभ्यां पुनरेष रोगः" इति पठन्ति । पुनःशब्दाधिक्यात् दोषान्तरसंबन्ध इत्यर्थः । एतेन दीर्घरोगित्वं सूचितम् । मेदःकफाभ्यामिति हेतूद्देशः ॥ १०—१२ ॥

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमभिप्रदुष्य ॥
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
मनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम् ॥ १३ ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं
तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥

इदानीं अर्बुदादीनां संप्राप्त्यादीनाह,—गात्रप्रदेशे इति । क्वचिदेव गात्रप्रदेशे दोषाः शोफं कुर्वन्तीति संबन्धः । संमूर्च्छिताः वृद्धिं गताः । क्वचिदेव अनियतप्रदेशे न पुनरपचीवत् हन्वस्थ्यादिसंस्पृष्टैः । अविपाकं अविद्यमानपाकं, मांसोपचयं मांससंघातम् गात्रप्रदेशे क्वचिदेवेति संप्राप्तिः । संमूर्च्छिता दोषा इति हेतुः । वृत्तं स्थिरमित्यादि स्वलक्षणम् । गयदासाचार्यादयस्तु 'कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमेत्य गाढम्' इति पठन्ति ॥ १३ ॥—

वातेन पित्तेन कफेन चापि
रक्तेन मांसेन च मेदसा च ॥ १४ ॥
तज्जायते तस्य च लक्षणानि
ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥

तज्जायते तदर्बुदं भवतीत्यर्थः । तस्य च लक्षणानि वातपित्तकफभेदैः ॥ १४ ॥—

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरास्तु
संपीड्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकम् ॥ १५ ॥
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धिम् ॥
स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ॥ १६ ॥
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु ॥ —

१ गण्डमाला युनानीवैद्यके 'खनाझीर' इति नाम्ना आङ्गलवैद्यके च 'स्क्रोफ्यूला' (Scrofula) इति नाम्ना प्रसिद्धा ॥

२ अर्बुदं युनानीवैद्यके 'सलआ' इति नाम्ना आङ्गलवैद्यके च 'ट्यूमर' (Tumour) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ।

३ मेदोर्बुदं आङ्गलवैद्यके 'फ्याटी ट्यूमर' (Fatty tumour) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ।

तस्यार्बुदस्य लक्षणमाह—दोषः प्रदुष्ट इति। प्रदुष्टदोषः उच्छ्रयति उच्छ्रितो भवति। मांसपिण्डं मांसवृद्धिं मांसप्रवर्धनं व्याख्यानयन्ति। अपाकमीषत्पाकं ॥ १५ ॥ १६ ॥

मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे
मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफम् ॥ १७ ॥
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्ण-
मपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ॥
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य बाढ-
मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ १८ ॥
मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं

मांसजस्य संप्राप्तिं दर्शयन्नाह,—मुष्टिप्रहारादिभिरिति। मांसपरायणस्य मांसभक्षणशीलस्य। मुष्टिप्रहारादिभिरित्यत्र केचित् काष्ठप्रहारादिभिरिति पठन्ति ॥१७॥१८॥—

साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु ॥
संप्रस्तुतं मर्मणि यच्च जातं
स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ॥ १९ ॥
यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते
ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः ॥
यद् द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा
द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ २० ॥

साध्येष्वपीति। साध्येष्वपीमानि अपवर्जयेदिति साध्येषु मध्ये इमानि वक्ष्यमाणानि विवर्जयेदित्यर्थः। अध्यर्बुदमपि द्विरर्बुदमेव, अन्ये त्वर्बुदमिति पठन्ति। यत् द्वन्द्वजातमित्यादि द्वन्द्वेन युग्मेन जातं युग्मजातं न केवलमध्यर्बुदम्। द्विरर्बुदं यत् द्वन्द्वजातं तदपि द्विरर्बुदमित्यर्थः। भेदश्च तयोरुपरिजातत्वेन, एतेन द्विरर्बुदं द्विदोषजमप्यसाध्यमुक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वा-
न्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु ॥
दोषस्थिरत्वाद् ग्रथनाच्च तेषां
सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ २१ ॥

तेषां पाकाभावहेतुं दर्शयन्नाह—न पाकमिति। ग्रन्थ्यादिष्वपि कफादयश्चत्वारो हेतवः सन्ति परमर्बुदेषु विशेषतः कफस्य मेदसश्चाधिक्यं तस्मात् तथा विशेषतो दोषस्थिरत्वात् दोषकार्यस्य मांसोच्छ्रयस्य तेनैव स्वरूपेण चिरकालावस्थितिशीलत्वात्, तथा ग्रथनात् ग्रन्थिरूपत्वात्, तेषां मेदःप्रभृतीनां निसर्गतस्तु तुशब्दोऽप्यर्थः तेन स्वभावादपि अर्बुदा विपाकं न गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

वातः कफश्चैव भृशं प्रवृद्धौ
मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः ॥
कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः
समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ २२ ॥

इदानीं गलगण्डसंप्राप्तिं दर्शयन्नाह—वातः कफ इति। वातादयो गण्डं क्रमशः कुर्वन्तीति संबन्धः। किं विशिष्टं गण्डम्? स्वलिङ्गैः समन्वितम्। वातेन कफेन च गलगण्डो भवति, न च पित्तेन, स्वभावेन पित्तजस्य गलगण्डस्याभावात् ॥ २२ ॥

तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः
कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ॥
मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च काला-
द्भवेदतिस्निग्धतरोऽरुजश्च ॥ २३ ॥
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः ॥ २४ ॥
स्थिरः सवर्णोऽल्परुगुग्रकण्डुः
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ॥
चिराभिवृद्धिं कुरुते चिराच्च
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥ २५ ॥
माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः ॥
स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदःकृतो नीरुगथातिकण्डुः ॥ २६ ॥
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ॥२७॥

तस्यैव वातादिविशेषलिङ्गानि निर्दिशन्नाह,—तोदान्वित इति। अरुज इति सोऽपि वातगलगण्डः यदा कालात् कालेन कृत्वा मेदोऽन्वितो भवति, तदा अरुजो भवतीत्यर्थः। यदृच्छया अज्ञातहेतुनियमेन पाकं इयात् गच्छेत्। कदाचित् न सर्वकालम्। प्रलिप्तवातजं कफरक्तमेदोजमाह,—स्निग्ध इति। गलेन शब्दं गलेन नादं प्रतिशब्दमित्यर्थः ॥ २३—२७ ॥

कृच्छ्रात् श्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्तम् ॥
क्षीणं च वैद्यो गलगण्डिनं तं
भिन्नस्वरं चैव विवर्जयेत् तु ॥ २८ ॥

इदानीं गलगण्डस्यासाध्यतामाह,—कृच्छ्रादिति ॥ २८ ॥

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ॥
महान् वा यदि वा ह्रस्वस्तं गण्डमिति निर्दिशेत् ॥२९॥

न सर्व एव गलाश्रयो गण्डो गलगण्डः, किं तर्हि कश्चिदेव

१ मांसार्बुदं आङ्गलवैद्यके 'क्यान्सर' (Cancer) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

वक्ष्यमाणस्वरूपत इति दर्शयन्नाह—निबद्ध इति । नियमेन बद्धः निबद्धः । मुष्कवत् अण्डवत् ॥ २९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने एकादशोऽध्यायः ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वृद्ध्युपदंशश्लीपदानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः। तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ ३ ॥

वृद्धीनां संख्यामाह,—वातेति । संख्येयनिर्देशादेव सप्त संख्या सिद्धा, सप्तग्रहणं द्वन्द्वजादिवृद्धिनिषेधार्थम् । तासां पुनरभावो व्याधिस्वभावात् । धातुमलकृतायामपि वृद्धौ दोषस्यैव चिकित्सार्थं संभवत्वं दर्शयन्नाह,—तासामिति । वातसमुत्थे वातात् सम्यक् उत्तिष्ठते वृद्धिं गच्छतीत्यर्थः । जननहेतुः पुनरन्यतम इति तं प्रतिपादयन्नाह,—केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतम इति केवलं परं उत्पत्तेः उत्पादकस्य हेतोः कारणं अन्यतमं मूत्रं अन्त्रं वा । अन्ये तु अनयोर्व्याध्योः य उत्पत्तेर्हेतुर्वायुः सोऽन्यतमो भिन्नो ज्ञेयः; एतेन मूत्रसन्धारणकुपितो वायुर्मूत्रवृद्धेः कारणं, भारहरणादिभिः कुपितस्तु अन्त्रवृद्धेः कारणमित्यर्थः॥ ३॥

अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

तासां संप्राप्तिमाह,—अधःप्रकुपित इति । फलकोशयोरित्यनेन हि वचनेन मुष्कद्वय एव वृद्धिरिति न ज्ञेयं किंतर्हि एकस्मिन् पक्षे वृद्धिः परिज्ञातव्या ॥ ४ ॥

तासां भविष्यतीनां पूर्वरूपाणि बस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशशोफश्चेति ॥५॥

तासां पूर्वरूपमाह,—तासां भविष्यतीनामिति ॥ ५ ॥

तत्राऽनिलपरिपूर्णां बस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते; पक्कोदुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं; कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं; कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्तवृद्धिं[1]; मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिं[1]; मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति, सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रं वेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोशयोश्चापादयति, तां मूत्रवृद्धिं[2] विद्यात्; भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्यैकदेशं[3] विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयति, आध्मातो बस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति, सशब्दमवपीडितश्चोर्ध्वमुपैति, विमुक्तश्च पुनराध्मायते तामन्त्रवृद्धिम्[5]साध्यामित्याचक्षते॥६॥

तासां वातादिजानां लक्षणमाह,—तत्रानिलेति । आततां आध्माताम् । शीलस्य स्वभावस्य । क्षुभ्यति संचलति । आध्मातः बस्तिरिवापूर्णो मूत्राशय इव । आततः विस्तीर्णः । उपैति उद्गच्छति, विमुक्तः सशब्दमेवाध्मायते ॥ ६ ॥

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनान् बन्धनात् हस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्र-मूत्र-वेग-विधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिताः दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति, तमुपदंशमित्याचक्षते[6] ॥ ७ ॥

वृद्धेरनन्तरमुपदंशानां हेत्वाद्यभिधानमाह,—तत्रातिमैथुनेति अतिब्रह्मचारिण्या मैथुनातिनिवृत्त्या सङ्कुचितकर्कशयोनिमुखत्वात् चिरोत्सृष्टायाः कदाचिदेवेत्यनयोर्भेदः, रजस्वला दुष्टार्तवसङ्गात्, दीर्घकर्कशरोमाभिसर्पणे पीडनाभिघातप्रसङ्गात्, संकीर्णरोमां

---

१ रक्तजवृद्धिः आङ्ग्लवैद्यके 'हिमाटोसेल' (Hematocele) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

१ मेदोजवृद्धिः आङ्ग्लवैद्यके 'एलीफॅन्टीएसीस ऑफ स्क्रोटम (Elephantiasis of scrotum) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

२ मूत्रजवृद्धिः युनानीवैद्यके 'फिल्लतुल माय्' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'हाइड्रोसील (Hydrocele) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

३. 'क्षुद्रान्त्रस्यैकदेशं' इति पाठान्तरम् ॥

४. विगुणं संकुचितं; 'द्विगुणं' इति पाठान्तरम्, तत्र संकोचेन द्विगुणीकृतमित्यर्थः ॥

५अन्त्रवृद्धिः युनानीवैद्यके 'फिल्लतुल अमआ' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'हर्निया' (Hernia) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

६ उपदंशरोगः युनानीवैद्यके 'जुम्राह' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'सिफिलिस' (Syphilis) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

घनरोमां, निगूढरोमां अभ्यन्तररोमां, अल्पद्वारायामपि स एव हेतुः, महाद्वारायां शोफहेतुश्चान्य एव तस्मात् केचिन्न पठन्ति, अप्रियायां लिङ्गानुत्थाने हतचेताभिघातप्रसङ्गात्, अकामायाः सक्थिसङ्कोचनेन द्वाराल्पत्वात्, अचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिः सलिलदोषात्, अचौक्ष्यं अपवित्रम्, अप्रक्षालितयोनिः स्वेदमलिनमलदोषात्; योनिरोगोपसृष्टायां रोगदोषानुसारेण दोषोदयात्; स्वभावतो वा दुष्टयोनेः वातादयः एव कारणं; वियोनिं हस्तजङ्घान्तरं तस्य कर्कशत्वात्, करजाः नखाः, दशनाः दन्ताः, शूकस्य "शुया" इति प्रसिद्धस्य सविषमलजकीटस्य, निपातनात् लिङ्गादिशरीरे पतनात् अथवा तेषां मर्दनात् पीडनात्, चतुष्पदोऽजादयो गवादयो वा तासामप्यल्पयोनित्वात्, अचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादिभिः अचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनमत्र लिङ्गस्य न तु योनेः ॥ ७ ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैकः ॥ ८ ॥

तेषां संख्यामाह,—स पञ्चविध इति । त्रिभिर्दोषैः पृथगिति त्रयः, समस्तैरेकः, असृजा चैकः एताः पञ्च ॥ ८ ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः; पैत्तिके ज्वरः पक्वोडुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च; श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च; रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित्; सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं च शेफसः कृमिप्रादुर्भावो मरणं चेति ॥ ९ ॥

तेषां वातादीनां प्रत्येकं लक्षणमाह,—तत्र वातिके इति । "मेढ्रसन्धौ व्रणाः केचित् केचित् सर्वाश्रयाः स्मृताः । कुलत्थाकृतयः केचित् केचित् मुद्गदलोपमाः ॥ रुग्दाहपरीताश्च तृष्णामोहसमन्विताः । शीघ्रं केचिद्विसर्पन्ति शनैः केचित्तथापरे ॥ स्त्रीणां च पुंसां जायन्ते उपदंशाः सुदारुणाः" ॥ ९ ॥

कुपितास्तु दोषाः वातपित्तश्लेष्माणोऽधःप्रपन्ना वङ्क्षणोरुजानुजङ्घास्ववतिष्ठमानाः कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोफं उपजनयन्ति तत् श्लीपदमित्याचक्षते । तत् त्रिविधं वातपित्तकफनिमित्तमिति ॥ १० ॥

तत्र वातजं खरं कृष्णं परुषमनिमित्तानिलरुजं परिस्फुटति च बहुशः; पित्तजं तु पीतावभासमीषन्मृदुज्वरदाहप्रायं च; श्लेष्मजं तु श्वेतं स्निग्धावभासं मन्दवेदनं भारिकं महाग्रन्थिकं कण्टकैरुपचितं च ॥ ११ ॥

तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वल्मीकजातं प्रस्रुतमिति वर्जनीयानि ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र ।

त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ॥
गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ १३ ॥
पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ॥
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ १४ ॥
पादयोर्हस्तयोश्चापि श्लीपदं जायते नृणाम् ॥
कर्णाक्षिनासिकौष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥ १५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति क्षुद्ररोगेषु महाव्याधयः सन्ति तथापि क्षुद्ररोगाणां बहुत्वात् तैरव्यपदेशः; यथा बहुषु छत्रिषु गच्छत्सु अच्छत्रिषु अपि केषुचित् गच्छत्सु छत्रिणो यान्तीति व्यपदेशः, तथा अत्रापीति न दोषः । अन्ये तु क्षुद्रा लघवस्तिलकलायाद्यपेक्षया, अग्निरोहिणीवल्मीकाद्यपेक्षया तु क्षुद्राः सूक्ष्माः; अथवा पूर्वाचार्यप्रसिद्धा नित्येयं संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगाः भवन्ति । तद्यथा,—अजगल्लिका, यवप्रख्या, अन्धालजी, विवृता, कच्छपिका, वल्मीकं, इन्द्रवृद्धा, पनसिका, पाषाणगर्दभः, जालगर्दभः, कक्षा, विस्फोटकः, अग्निरोहिणी, चिप्पं, कुनखः, अनुशयी, विदारिका, शर्कराऽर्बुदं, पामा, विचर्चिका, रकसा, पाददारिका, कदरं, अलसेन्द्रलुप्तौ, दारुणकः, अरुंषिका, पलितं, मसूरिका, यौवनपिड्का, पद्मिनीकण्टको, जतुमणिः, मशकः, चर्मकीलः, तिलकालको, न्यच्छं, व्यङ्गः, परिवर्तिका, अवपाटिका, निरुद्धप्रकशः, संनिरुद्धगुदः, अहिपूतनं, वृषणकच्छूः, गुदभ्रंशश्चेति ॥ ३ ॥

संख्यामाह,—समासेनेति । समासेन संक्षेपेण, विस्तरेण प्रमाणं तु नास्त्येव । श्रीब्रह्मदेवस्तु, गर्दभिकेरिवेल्लिकागन्धपिडिकातिलकालकानां संग्रहणेन चत्वारिंशदिति पठति । श्रीजेज्झटाचार्येण गर्दभिकादयश्चत्वारो न पठिताः । पूर्वव्याख्यातारोऽपि चीरनंदीवाराहादयो समानतन्त्रापाठात् गर्दभिकादीनां चतुर्णां पाठं गर्हितं मन्यते । गयदासाचार्यस्तु समानतन्त्रादर्शनेऽपि सर्वेष्वेव पाठेषु पातात् गर्दभिकादीन् पठति, पामादींश्च चतुरः कुष्ठ एव पठति ॥ ३ ॥

१ श्लीपदरोगः युनानीवैद्यके 'दाय् उल फील' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'एलीफॅन्टीएसीस' (Elephantiasis) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा ग्रन्थिसन्निभा ॥
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥ ४ ॥

तेषां प्रत्येकं लक्षणमाह,—स्निग्धेत्यादि । प्रायोग्रहणमत्र बालनिर्दिष्टं द्रष्टव्यम् । तेन क्वचिद्बालेष्वपि इत्येके भाषन्ते, पाठान्तरं चात्र मन्यन्ते ॥ ४ ॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ॥
पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ ५ ॥

यवाकारा स्थूलयवाकारा, अन्तनिम्नमध्योन्नतत्वेन ॥ ५ ॥

घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् ॥
अन्धालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् ॥६॥

घनामित्यादि अवक्त्रामिति अल्पमुखीं, परिमण्डलां वर्तुलामित्यर्थः । अन्धालजीं स्नायुप्रसृतान्तर्मुखीम् ॥ ६ ॥

विवृतास्यां महादाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम् ॥
विवृतामिति तां विद्यात् पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥७

विवृतास्यामिति व्यावृत्तमुखीम् ॥ ७ ॥

ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ॥
कफानिलाभ्यामुद्भूतां विद्यात् तां कच्छपीमिति ८
पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्ध्वजत्रुणि ॥
ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते ॥ ९ ॥
तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिर्व्रणैर्वृतः ॥
व्याधिर्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥ १० ॥

दारुणाः कठिनाः ॥ ८—१० ॥

पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ॥
इन्द्रवृद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥११॥
कर्णौ परिसमन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्ररुक् ॥
शालूकवत्पनसिकां तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम् १२
हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् ॥
पाषाणगर्दभं विद्याद्बलासपवनात्मकम् ॥ १३ ॥
विसर्पवत् सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः ॥
अपाकः श्वयथुः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥१४॥
बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ॥
पित्तप्रकोपात्संभूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥
अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः ॥
क्वचित् सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका इति ॥ १६ ॥

पद्मपुष्करं पद्मकर्णिका । गयदासाचार्यस्तु गर्द्दभिकां पठति । यथा "मण्डलां वृत्तमुत्सन्नां सरक्तां पिडकाचिताम् । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम्" ॥ ११—१६ ॥

---

१ कक्षारोगः आङ्गलवैद्यके 'बोइल' (Boil) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ॥
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ १७ ॥
सप्ताहाद् द्वादशाहाद् वा पक्षाद् वा घ्नन्ति मानवम् ॥
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥ १८ ॥

चिकित्साभिधाने मांसदारुणमित्ययं पाटः । तथाहि तन्त्रान्तरम् ,—"पित्तोत्कटाः नृणां दोषाः प्रदीप्ताङ्गारसन्निभाः । कक्षाभागेषु कुर्वन्ति तीव्रदाहरुजाज्वरान् ॥ मांसावदारणान् स्फोटान् ये हन्युरनुपक्रमात् । पक्षाद्दशाहादर्वाक् वा सा ज्ञेया वह्निरोहिणी—" इति । तत्र वाताधिकैः सप्ताहात् , पित्ताधिकैर्दशाहात्, कफाधिकैः पक्षात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनाम् ॥
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥१९॥
तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ॥
अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ॥२०॥
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम् ॥

चिप्पमिति तन्त्रान्तरे अङ्गुलीवेष्टकमिति प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥ २० ॥—

गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् ॥ २१ ॥
कफादन्तःप्रपाकां तां विद्यादनुशयीं भिषक् ॥

अल्पसंरम्भां अल्पशोथां, उपरिस्थितां मस्तके स्थितां अन्तः पाकेन गम्भीराम् ॥ २१ ॥—

विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ॥ २२ ॥
रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम् ॥

वङ्क्षणसन्धि गुण्डकः । रक्तां लोहितां, सर्वजां सन्निपातजाम्; परं तथापि साध्या, न हि सर्व एव सन्निपातजा व्याधयोऽसाध्याः । सर्वलक्षणां दोषसमुदयलक्षणां, न तु प्रत्येकलक्षणां, दोषेभ्यो दोषसमुदायस्यान्यत्वात्, चूर्णहरिद्रासंयोगस्यैव; अन्ये तु सर्वेभ्यः वातपित्तकफेभ्यः पृथक् द्विशस्त्रिशो वा जायते इति सर्वजा इत्यस्याः साप्तविध्यं दोषलिङ्गैः सूक्ष्ममिति नानुक्तमप्युक्तमित्याचक्षते; तन्नेच्छति गयदासाचार्यः, येन क्षुद्ररोगसामान्यन्यायेनास्य प्रवेशः, न हि क्षुद्ररोगेषु कोऽपि व्याधिः पठितो यः प्रत्येकादिदोषजः, अपि च यद्याचार्यस्य साप्तविध्यमभिप्रेतं स्यात् तदा दोषैः सर्वविधाश्चेति पाठं कुर्यात्, तन्त्रान्तरे चेयं वातकफान्विता इति पठिता, तस्माद्वातकफाधिकहीनपित्ततया अस्याः उत्पत्तिः ज्ञेयेति ॥ २२ ॥—

प्राप्य मांसशिरास्नायूः श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः ॥ २३
ग्रन्थिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥
स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ॥ २४ ॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत् पुनः ॥
दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ॥ २५ ॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्यात् शर्करार्बुदम् ॥

प्राप्येति । इयं च शर्करासंप्राप्तिरुक्ता, सा च शर्करा हेतुः शर्करार्बुदस्य । काठिन्यात् शर्करासादृश्येन शर्करा । नानावर्णं मधुघृतरससन्निभम् । तत इत्यादि ततः शर्करायाः शिरा रक्तं स्रवतीत्यर्थः । केचित् शर्करा अर्बुदं चेति व्याधिद्वयं वदन्ति, तन्नेच्छति गयदासाचार्यः; संख्यातिरेकात् ॥ २३—२५ ॥—

पामाविचर्च्यौ कुष्ठेषु रकसा च प्रकीर्तिता ॥ २६ ॥

पामेति कुष्ठेषु इति कुष्ठनिदानेषु इत्यर्थः ॥ २६ ॥

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ॥
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां मूलसंश्रिताम् ॥ २७ ॥

परिक्रमणशीलस्य सर्वतो भ्रमणस्वभावस्य । दारीमिति विपादिकाम् ॥ २७ ॥

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ॥
मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम् ॥ २८ ॥
सकीलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा ॥
कोलमात्रः सरुक्स्रावो जायते कदरस्तु सः ॥२९॥[1]
क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ ॥
दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत् ॥ ३० ॥

शर्कराः षट् कर्पूरखण्डादयः ताभिरुन्मथिते पीडिते । कीलेन सदृशः सकील इति सकीलश्चासौ कठिनश्च सकीलकठिनः । हस्तयोरपीति भोजः । क्लिन्नमित्यादि अयं कफेन सशोणितेन ॥ २८—३० ॥

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः॥३१॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः ॥
तदिन्द्रलुप्तं[2] खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते ॥ ३२॥

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितमिति खालित्यं पुंसामेव न तु योषिताम् । तथाच विदेहः,—"अत्यन्तसुकुमाराङ्ग्यो रजो दुष्टं स्रवन्ति च । अव्यायामरता यस्मात् तस्मान्न खलितिः स्त्रियाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते ॥
कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकं तु तम् ॥ ३३ ॥

दारुणा कठिना, कण्डुरा कण्डूयुक्ता, प्रपाट्यते प्रकर्षेण पाट्यते । पित्तरुधिरयोरप्यनुबन्धो ज्ञेयः, विदेहवचनात् । दारुणकं 'उपहास' इति लोके ॥ ३३ ॥

अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्धनि ॥
कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम् ॥ ३४ ॥

अरूंषि व्रणान् ॥ ३४ ॥

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
पित्तं च केशान् पचति पलितं[1] तेन जायते ॥ ३५ ॥

क्रोधादिकृतेन शरीरोष्मणा शिरोगतेन वैकृतपित्तेन पुनः प्राकृतं पलितं; अन्यथा पित्तोष्मणोरभेदात् पुनरुक्तिदोषः स्यात्; पञ्जिकाकारस्तु शरीरोष्मा पावकः, पित्तं तदाश्रयः, एतौ पित्तपावकावेकीभूय केशान् पचेत्, एतेन केवलोष्मकृतस्य विकृतस्यादोषप्रसङ्गो निराकृत इति मन्यते ॥ ३५ ॥

दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः ॥
गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः[2] ॥ ३६ ॥

ताम्रत्वेन शोणितानुबन्धो येषां तथा । तन्त्रान्तरे च, "पित्तं शोणितसंसृष्टं यदा दूषयति त्वचं । तदा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु देहिनः ॥ मसूरमृदुमाषाणां तुल्याः कोलोपमा इति । मसूरिकास्तु विज्ञेयाः पिडका रक्तपित्तजाः"–इति । एतासां 'शीतलिका' इति लोकाश्रया संज्ञा ॥ ३६ ॥

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ॥
जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः[3] ॥ ३७ ॥

शाल्मलीति । शाल्मलीकण्टकप्रख्याः शाल्मलीकण्टकसदृशाः । यूनां तरुणानाम् ॥ ३७ ॥

कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत् पाण्डुमण्डलम् ॥
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ३८ ॥

कण्टकैरित्यादि पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः पद्मिनीकण्टकसदृशैः ३८

नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् ॥
सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं विदुः ॥ ३९ ॥

सहजं जन्मबलप्रवृत्तम् । श्लक्ष्णं अकर्कशम् । जतुमणिः 'जतु' इति लोकाश्रया तत्संज्ञा ॥ ३९ ॥

अवेदनं स्थिरं चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते ॥
माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मषकं[4] दिशेत् ॥ ४० ॥

स्थिरं कठिनम् ॥ ४० ॥

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ॥
वातपित्तकफोच्छोषात्तान् विद्यात्तिलकालकान्[5] ४१

---

१ कदररोगः आङ्गलवैद्यके 'कोर्न' (Corn) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

२ इन्द्रलुप्तं युनानीवैद्यके 'इन्तशार उल शअर' इति नाम्ना आङ्गलवैद्यके च 'बॉल्डनेस' (Boldness) इति नाम्ना प्रसिद्धं ।

१ पलितं युनानीवैद्यके 'शेब' इति नाम्ना आङ्गलवैद्यके च 'प्रिमेचर ग्रे हेअर' (Premature grey hair) इति नाम्ना प्रसिद्धं ।

२ मसूरिका युनानीवैद्यके 'जुदरी' इति नाम्ना आङ्गलवैद्यके च 'सॉलपोक्स' (Smallpox) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

३ यौवनपिडका युनानीवैद्यके 'बशूर उल लबन' इति नाम्ना आङ्गलवैद्यके च 'एक्नी' (Acne) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

४ मषकः युनानीवैद्यके 'शालील' इति नाम्ना आङ्गलवैद्यके च 'मोल्स' (Moles) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

५ तिलकालकः युनानीवैद्यके 'खाल' इति नाम्ना आङ्गलभाषायां च 'मेक्युली' (Macule) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

वातपित्तकफोच्छोषात् इति वातपित्ताभ्यां कफस्य उच्छोषात् इत्यर्थः । अन्येतु "वातपित्तासृगुच्छोषात्" इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—वातपित्ताभ्यां रक्तस्य शोषादित्यर्थः । अत एव तिलकालके कार्ष्ण्यम् । न च कफोद्रेकादिति पाठः । तस्मिन् पाठे कफोद्रेकलक्षणं तिलकालके नास्ति ॥ ४१ ॥

मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम् ॥
सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ४२ ॥

सहजं जन्मबलप्रवृत्तम् । न्यच्छं लोके लाञ्छनमिति वदन्ति, पित्तरक्तान्वितो वायुरस्य कारणम् ॥ ४२ ॥

समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितम् ॥

समुत्थानं संप्राप्तिः, निदानं हेतुलक्षणनिर्देशः । गयदासाचार्यस्तु "समुत्थाननिदानाभ्याम्" इति चर्मकीलप्रतिपादकं वाक्यमेव पठति ॥—

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ॥ ४३ ॥
सहसा मुखमागत्य मण्डलं विसृजत्यतः ॥
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ४४ ॥

व्यङ्गमेव स्थानान्तरेण वर्णान्तरेण च नीलिकेत्यन्ये ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥

मर्दनात् पीडनाच्चापि तथैवात्यभिघाततः ॥
मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः ॥ ४५ ॥
तदा वातोपसृष्टं च चर्म प्रतिनिवर्तते ॥
मणेरधस्तात् कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥ ४६ ॥
सवेदनः सदाहश्च पाकं च व्रजति क्वचित् ॥
मारुतागन्तुसंभूतां विद्यात् तां परिवर्तिकाम्[1] ॥४७॥
सकण्डूः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥

अतीति मर्दनपीडनाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते; सम्यक्कृतौ हि मर्दनपीडनौ वायुप्रशान्तकरावेव भवतः । भजते आश्रयति । सर्वतश्चरो वायुः व्यानः । चर्म प्रतिनिवर्तते इति मणिं विहाय सर्वतो व्याघटतीत्यर्थः । कोशः चर्मकोशः । सैव परिवर्तिकेत्यर्थः ॥ ४५—४७ ॥—

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बालां गच्छेत् स्त्रियं नरः ॥४८॥
हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् ॥
मर्दनात्पीडनाद्वाऽपि शुक्रवेगविघाततः ॥ ४९ ॥
यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥

अल्पीति । अल्पीयःखां अल्पतरयोनिद्वाराम् । चर्मण्युद्वर्तिते उत्तानीभूय व्याघुटिते । यस्य चर्म मर्दनादिभिः अवपाट्यते विदार्यते तस्य तां अवपाटिकां विद्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥४९॥—

वातोपसृष्टमेवं तु चर्म संश्रयते मणिम् ॥ ५० ॥
मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
निरुद्धप्रकशे[1] तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ॥ ५१ ॥
मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्न च विदीर्यते ॥
निरुद्धप्रकशं विद्याद्दुरूढां चावपाटिकाम् ॥ ५२ ॥

वातोपसृष्टमिति एवमतिमर्दनपीडनाभिघातादिनेत्यर्थः । संश्रयते समग्रं श्रयते । दुरूढां चावपाटिकामिति अवपाटिकापि दुरूढा निरुद्धप्रकाशाख्यां लभते ॥ ५०—५२ ॥

वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रितः ॥
निरुणद्धि महत् स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥५३॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ॥
सन्निरुद्धगुदं[2] व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्तरम् ॥ ५४ ॥

वेगसन्धारणादिति । विहतः निरुद्धगतिः । महत्स्रोतो गुदम् ॥ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ॥
स्विन्नस्यास्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ ५५ ॥
कण्डूयनात् ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते ॥
एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ ५६ ॥

शकृदिति शकृन्मूत्रसमायुक्ते अपाने गुदे अधौते अक्रियमाणे शौचे शिशोः रक्तकफोद्भवा कण्डूर्भवेदिति संबन्धः । कथंभूतस्य स्विन्नस्य अस्नाप्यमानस्य च । एकीभूतं अपानं व्रणैः सहेत्यध्याहार्यम् । अहिपूतनं कफरक्तजं ज्ञेयम् ॥५५॥५६॥

स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः ॥
प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् स कण्डूं जनयेत्तदा ॥ ५७ ॥
तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते ॥
प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ ५८ ॥

स्नानोत्सादनमिति उत्सादनं उद्वर्तनम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ॥
रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत्[3] ॥ ५९ ॥

प्रवाहणेति प्रवाहणं प्रकर्षेण निर्वाहणम् । अयं वातकोपजः ॥ ५९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥

---

१ परिवर्तिका आङ्ग्लवैद्यके 'पेराफाइमॉसिस' (Paraphymosis) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

१ निरुद्धप्रकशरोगः आङ्ग्लवैद्यके 'फाइमॉसिस' (Phymosis) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

२ संनिरुद्धगुदरोगः आङ्ग्लवैद्यके 'स्ट्रिक्चर ऑफ थ रेक्टम (Stricture of the rectum) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

३ गुदभ्रंशः युनानीवैद्यके "खरुज उल मुकअद' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'प्रोलेप्ससएनाइ' (Prolapsusani) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति । शूकदोषनिदानमिति । अत्रादिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तेन शूकादिदोषनिदानमित्यर्थः । आदिशब्दाच्च दुष्टयोनिगूढान्तर्लोमयोनिगमनाभिघातश्चाभिप्रेतः । तन्नेच्छति गयदासाचार्यः, दुष्टयोन्यादीनां उपदंशहेतुत्वात् । शूकः सजन्तुजलमलः लिङ्गवृद्धिकरो योगो वा; दोषोऽत्र दुष्टिः, असम्यक्करणात् वैकृतम्; अथवा दोषो वातादिः; वातादिकृतो वा विकारः; तेषां लक्षणस्यैव निर्देशात् निदानं, न तु हेतुः, हेतुः पुनरत्र शूक एव स च प्रतिसूत्रेणाभिहितः ॥ १ ॥ २ ॥

लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषमिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा— सर्षपिका, अष्ठीलिका, ग्रथितं, कुम्भीका, अलजी, मृदितं, संमूढपिडका, अवमन्थः, पुष्करिका, स्पर्शहानिः, उत्तमा, शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्बुदं, मांसार्बुदं, मांसपाकः, विद्रधिः, तिलकालकश्चेति ॥ ३ ॥

तेषां शूकदोषजानां व्याधीनां सामान्यां संप्राप्तिमाह,— लिङ्गवृद्धीति । लिङ्गवृद्धिः लिङ्गस्थूलीकरणम्; आयामपरिणाहाभ्यामित्यन्ये । वात्स्यायनाद्युक्तलिङ्गवृद्धियोगस्य अक्रमः अनाचारः; उत्तरबस्तिकर्मणोऽनाचार इत्यन्ये, तन्नेच्छति गयदासाचार्यः । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां अष्टादशवचनं संशयवचनभ्रान्तिनिरासार्थम् । तद् यथेति ॥ ३ ॥

गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भग्नहेतुका ॥
पिडका कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥ ४ ॥

शूकदुर्भग्नहेतुका इति दुरवचारितशूकहेतुकेत्यर्थः । अन्ये शूकदुर्भगहेतुकेति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति—शूको दुष्टभगश्च हेतुर्यस्याः सा तथा । तन्नेच्छति गयदासाचार्यः ॥ ४ ॥

कठिना विषमैरन्तैर्मारुतस्य प्रकोपतः ॥
शूकैस्तु विषसंयुक्तैः पिडकाऽष्ठीलिका भवेत् ॥ ५ ॥

शूकैरष्ठीलिका भवेदिति संबन्धः । विषमैः अप्रशस्तैः । अन्तैः इति कोऽर्थः पतितैः । अन्ये विषमैरन्तैरुपलक्षितेति व्याचक्षते । एतेन विषमान्तसहिता इत्युक्तम् । विषसंभुग्नैः विषेण कृत्वा वक्रैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितं तत् कफोत्थितम् ॥
कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥ ६ ॥
अलजीलक्षणैर्युक्तामलजीं च वितर्कयेत् ॥
मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वायुकोपतः ॥ ७ ॥

शूकैर्यदिति शश्वत् प्रतिदिनं, एतेन एकदिनान्तरपूरणं प्रशस्तमिच्छन्ति कामतन्त्राचार्याः । नित्यपूरणाद् ग्रथितमाख्यो रोगस्योत्पत्तिः । कुम्भीकेति कुम्भीका कुम्भफलमिव । अशुभेति शुभः शूकः तद्विरोधेन अशुभा कृष्णेत्यर्थः । अयमपि दुष्टशूकावचारणात् ज्ञेया ॥ ६ ॥ ७ ॥

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ॥

यत् पुनर्लिङ्गं पातितशूकं सत् पाणिभ्यामिति भृशसंमूढेऽत्यर्थपिच्छितावनतपातितलिङ्गे शूके इत्यर्थः । संमूढपिडका मृदितं च वातरक्तात् ॥—

दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ॥ ८ ॥
सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥

बह्व्यः प्रभूताः । अवमन्थोऽपि शूककर्मापचारेण ज्ञेयः ॥ ८ ॥

पित्तशोणितसंभूता पिडका पिडकाचिता ॥ ९ ॥
पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥

पद्मेति । पद्मपुष्करं पद्मकर्णिका । एषापि स्वकर्मापचारजा ज्ञेया ॥ ९ ॥—

जनयेत् स्पर्शहानिं तु शोणितं शूकदूषितम् ॥ १० ॥

जनयेदिति स्पर्शहानिं स्पर्शहानिनामानं व्याधिविशेषम् । शूकदूषितं शूकेन दुष्टिं नीतम् ॥ १० ॥

मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा ॥
उत्तमैषा तु विज्ञेया शूकाऽजीर्णनिमित्तजा ॥ ११ ॥

मुद्गमाषेति । उक्तव्याधिविशेषः शूकाजीर्णनिमित्तयोर्जातः शूकाजीर्णे दुरवचारितशूकविकृतलक्षणपातितेन शूकेनाजीर्णे प्रतिलक्षणपातितलक्षणपातनिमित्ताभ्यां (?) रक्तपित्ताभ्यां जायते इत्याहुः ॥ ११ ॥

छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु चितं मेढ्रं समन्ततः ॥
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥ १२ ॥

छिद्रैरणुमुखैरिति । छिद्रैर्दुरवचारितशूकदूषितरक्तपित्तजैरित्यर्थः । गयदासाचार्यस्तु दुरवचारितशूकदूषितवातपित्तजमित्यर्थः ॥ १२ ॥

पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ॥

पित्तरक्तेत्यादि । पित्तरक्तकृतः इति दुरवचारितशूकजनितपित्तशोणितज इत्यर्थः । अत्राधिष्ठानमित्यर्थः ॥—

कृष्णस्फोटैः सरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीडितम् ॥
यस्य वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १३ ॥

कृष्णेति । यस्य वस्तु अधिष्ठानं स्फोटैः पिडकाभिश्च पीडितं भवति तत् शोणितार्बुदं ज्ञेयमिति संबन्धः । अयमपि दुरवचारितशूकेभ्यो मांसदोषेण जानीयात् ॥ १३ ॥

मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम् ॥

अर्बुदं मांससंभवं मांसदोषेण मांसवृद्ध्या । अयमपि दुरवचारितशूके लिङ्गे प्रहारादिभिर्जायते ॥—

शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ॥ १४ ॥
विद्यात् तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥

शीर्यते शटितं भवति । एषोऽपिदुरवचारितशूकदूषितदोषजः ॥ १४ ॥—

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥
कृष्णानि चित्राण्यथवा शुक्लानि सविषाणि च ॥
पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ १६ ॥
कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ॥
सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात् तिलकालकम् ॥१७॥

कृष्णानीति कृष्णवर्णानि। चित्राणि विचित्राणि शुक्लपीतनीलादिवर्णानीत्यर्थः। कालानि परिणततिलफलवर्णानि । शीर्यन्ते गलन्ति ॥ १५—१७ ॥

तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ॥
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥१८॥

शूकदोषजानामसाध्यान् निर्दिशन्नाह,—तत्र मांसार्बुदमिति ॥ १८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने चतुर्दशोऽध्यायः।

पञ्चदशोऽध्यायः।

अथातो भग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भग्नमुपदिशन्ति ॥ ३ ॥

भग्नानां हेतुं निर्दिशन्नाह,—पतनपीडनेति । प्रहारो मुष्टिलगुडकृपाणबाणादीनां, आक्षेपणमतिशयेन चालनं, व्यालमृगदशनं व्यालादिभक्षणं, प्रभृतिग्रहणात् बलवद्भिर्ग्रहादीनामवरोधः। अनेकविधं बहुप्रकारम् ॥ ३ ॥

तत्तु भग्नजातमनुसार्यमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नं च ॥ ४ ॥

तेषां द्वैविध्यमाह,—तत्त्विति । भग्नजातमिति जातं समूहः । अनुसार्यमाणं अनुसृतं पूर्यमाणम् । अनुश्रयमाणं इत्येके पठन्ति । सन्धिमुक्तकाण्डभग्नयोर्लक्षणमाह,—तत्र पर्वणीत्यादि । अयं पाठोऽभावान्नापि लिखितो न च व्याख्यातः ॥ ४ ॥

तत्र सन्धिमुक्तं, उत्पिष्टं, विश्लिष्टं, विवर्तितं, अवक्षिप्तं, अतिक्षिप्तं, तिर्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम् ॥५॥

सन्धिमुक्तस्य षाड्विध्यमाह,—तत्र सन्धिमुक्तमिति । सन्धिमुक्तं षड्विधमिति संबन्धः ॥ ५ ॥

तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाक्षेपणाऽशक्तिरुग्रुजत्वं स्पर्शासहत्वं चेति सामान्यं सन्धिमुक्तलक्षणमुक्तम् ॥ ६ ॥

तत्र सन्धिमुक्तस्य सामान्यलक्षणमाह,—तत्र प्रसारणेति। सामान्यं सन्धिभग्नलक्षणमुक्तम् । विवर्तनं विपरीतावर्तनम्, आक्षेपणं अतिशयेन चालनम् ॥ ६ ॥

विशेषेणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति; विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रिया च; विवर्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमनाद् विषमाङ्गता वेदना च; अवक्षिप्ते सन्धिविश्लेषस्तीव्ररुजत्वं च; अतिक्षिप्ते द्वयोः सन्ध्यस्थ्नोरतिक्रान्तता वेदना च; तिर्यक्क्षिप्ते त्वेकास्थिपार्श्वापगमनमत्यर्थं वेदना चेति ॥ ७ ॥

उत्पिष्टादिलक्षणमाह,—विशेषेणोत्पिष्टे इति । उत्पिष्टे चूर्णिते। विश्लिष्टे घट्टिते सन्धाविति शेषः । सन्धिसंश्रययोरस्थ्नो व्यावर्तनेन । विवर्तिते तु सन्धि पार्श्वागमनात् विषमाङ्गता वेदना चेति चकारात् वेदनापि विषमेत्यर्थः । अवक्षिप्ते सन्धावधोगते इति । अतिक्षिप्ते दूरं गते सन्धौ । अतिक्रान्तता दूरगमनम् । अतिवेदना चेति चकारार्थः । तिर्यगिति तिर्यक्क्षिप्ते सन्धाविति शेषः । तत्रैकस्यैव पार्श्वापगमनं, विवर्तिते द्वयोरपीति विशेषः ॥ ७ ॥

काण्डभग्नमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—कर्कटकं, अश्वकर्णं, चूर्णितं, पिच्चितं, अस्थिच्छल्लितं काण्डभग्नं, मज्जानुगतं, अतिपातितं, वक्रं, छिन्नं, पाटितं, स्फुटितमिति द्वादशविधम् ॥ ८ ॥

काण्डभग्नमिति ॥ ८ ॥

श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनविवर्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता विविधवेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभः इति समासेन काण्डभग्नलक्षणमुक्तम् ॥ ९ ॥

तेषां सामान्यलक्षणमाह,—श्वयथुबाहुल्यमिति स्पष्टम् ॥ ९॥

विशेषतस्तु समूढमुभयतोऽस्थिमध्येभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकं, अश्वकर्णवदुद्गतमश्वकर्णकं, स्पृश्यमानं शब्दवच्चूर्णितमवगच्छेत्, पिच्चितं पृथुतां गतमनल्पशोफं, पार्श्वयोरस्थिहीनोद्गतमस्थिच्छल्लितं, वेल्लते प्रकम्पमानं काण्डभग्नं, अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुन्नह्यतीति मज्जानुगतं, अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपातितं, आमुक्तमविमुक्तास्थि वक्रं, अन्यतरपार्श्वावच्छिन्नं छिन्नं, पाटितमणु बहुविदारितं वेदनावच्च, शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलं विस्फुटीकृतं स्फुटितमिति ॥ १० ॥

१ सन्धिमुक्तं युनानीवैद्यके 'खल्आ' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'डिस्लोकेशन' (Dislocation) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

२ काण्डभग्नं युनानीवैद्यके 'कस्र' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'फ्रॅक्चर' (Fracture) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

१ 'चूर्णितमस्थि शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यं' इति पाठान्तरम् ॥

इमं तेषां प्रत्येकं विशिष्टलक्षणमाह,—विशेषतस्त्विति । विशेषतः संमूढमिति अतिशयेन स्पर्शे जानातीत्यर्थः । गयदासाचार्यस्तु उभयतः संमूढमिति उभयोः पार्श्वयोर्निपीडनेन मध्ये ग्रन्थिरिवोन्नतमिति व्याख्यानयति । कर्कटकं कर्कटसदृशम् । अश्वकर्णवदुन्नतमश्वकर्णकं, अश्वकर्णसदृशमित्यर्थः । स्पृश्यमाणं शब्दवत् चूर्णितमवगच्छेदिति चूर्णितं चूर्णीकृतम्, अवगच्छेत् जानीयात् । पिच्चितमित्यादि पिच्चितं पीडितसदृशम् । पृथुतां गतं विस्तीर्णतां गतम् । अस्थि छल्लितमिव विद्यते यस्मिन् तत् अस्थिच्छल्लितं, अस्थिसन्नितमित्यन्ये । वेल्लते प्रकम्पमानमिति वेल्लते चलति । यद्यपि काण्डव्यपदेशः द्वादशानामपि तथापि विशेषतः कस्यचित् व्यपदेशः । यथा विशिष्टजङ्घायोगेन एणादीनामिव जङ्घालत्वम् । अस्थ्यवयव इति । आभुग्नं ईषद् जिह्मं । छिन्नं अन्यतरपार्श्वे एकपार्श्वे इत्यर्थः । पाटितमिति । अणूनि बहूनि विदारितानि यस्य तत्तथा । गयदासाचार्यास्तु स्फुटितलक्षणमेतत् पठन्ति, अग्रेतनं पाटितलक्षणमिति । शूकपूर्णमिति शूकं यवादीनामग्रभागः, तत्पूर्णमिव वेदनाविशेषः । आध्मातं शूनम् । विस्फुटीकृतं विपुलस्फुटितं, गयदासाचार्यास्तु विपुलैकदारीति पठन्ति ॥ १० ॥

तेषु स्फुटितचूर्णितच्छिन्नातिपातितमज्जानुगतानि कृच्छ्रसाध्यानि कृशवृद्धबालानां क्षतक्षीणकुष्ठश्वासिनां सन्ध्युपगतं चेति ॥ ११ ॥

कृच्छ्रसाध्यान् निर्दिशन्नाह,—तेष्विति । चकारात् काण्डोपघातमिति ॥ ११ ॥

भिन्नं कपालं कट्यां तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ॥
जघनं प्रतिपिष्टं च वर्जयेत् तच्चिकित्सकः ॥ १२ ॥
असंश्लिष्टं कपालं तु ललाटे चूर्णितं च यत् ॥
भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ १३ ॥
आदितो यच्च दुर्जातमस्थि सन्धिरथापि वा ॥
सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ॥१४॥
सङ्क्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तत् तु वर्जयेत् ॥

असाध्यान् निर्दिशन्नाह,—भिन्नमिति । असाध्यं षड्विधं—तदुच्यते—विश्लिष्टं लम्बितमसाध्यं; सन्धिमुक्तशब्देन च्युतस्यापि सन्धिमुक्तभेदस्यासाध्यत्वे लब्धे तदुपादानं विशेषार्थम्; जघनं प्रतीति जघनस्थाने पिष्टं, सन्धिमुक्तभेदोयं अश्लिष्टविघट्टितसन्धिः; ललाटे चूर्णितं च यदिति चूर्णितं काण्डभग्नमेतत्; भग्नं सन्धिमुक्तं काण्डभग्नं द्वयमपि बोद्धव्यम् । इदानीं द्विविधस्यापि सर्वस्थानगतस्यावस्थायामसाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—आदितः यच्च दुर्जातमिति आदितः उत्पत्तावेव दुःसन्धानोपपादितम्; यत् अस्थिभग्नमिति शेषः, तदसाध्यम् । अस्थि सन्धिरथापि वेति 'सन्धिरस्थ्नोरन्तरालम् । सोऽपि दुर्जातोऽसाध्यः । सम्यग्यमितमिति । सम्यक् यमितमप्यस्थि सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्न्यासात् दुःस्थापनात् दुर्निबन्धनात्, संक्षोभाद्व्यायामादिना चलनात् ॥ १३—१४ ॥—

मध्यस्य वयसोऽवस्थास्तिस्रो याः परिकीर्तिताः१५
तत्र स्थिरो भवेज्जन्तुरुपक्रान्तो विजानता ॥

तिस्रो अवस्था इति षोडशवर्षादूर्ध्वं चत्वारिंशत् यावत् पूर्यते ॥ १५ ॥—

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥
कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥१६॥

अस्थिविशेषेणापि भग्नविशेषं दर्शयन्नाह,—तरुणास्थीनीति । घ्राणकर्णकटकाक्षिकूटेषु तरुणास्थीनि; नम्यन्ते वक्रीभवन्ति, एतेन वक्रलक्षणं भग्नमुक्तम् । नलकानि शाखास्थीनि; भज्यन्ते त्रुटन्ति । कपालानीति । कपालानि मस्तकादिखर्पराणि; विभिद्यन्ते इत्यनेन कपालेषु विदारणलक्षणो भग्न उक्तः । रुचकाः दन्ताः, तेषु स्फुटितं भग्नमुक्तम् । चकारेण वलयेष्वपि स्फुटितं समुच्चीयते । एतेन पञ्चविधान्यस्थीनि तरुणकपालवलयरुचकान्युक्तानि ॥ १६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां निदानस्थाने पंचदशोऽध्यायः ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

मुखरोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु । तत्रायतनानि–ओष्ठौ, दन्तमूलानि, दन्ताः, जिह्वा, तालु, कण्ठः, सर्वाणि चेति । तत्राष्टावोष्ठयोः, पञ्चदश दन्तमूलेषु, अष्टौ दन्तेषु, पञ्च जिह्वायां, नव तालुनि, सप्तदश कण्ठे, त्रयः सर्वेष्वायतनेषु ॥ ३ ॥

तेषां संख्यामाह,—मुखरोगाः पञ्चषष्टिरिति । अन्ये सप्तषष्टिरित्याहुः, तन्नेच्छन्ति निबन्धकाराः । अथ कियत्सु स्थानेषूत्पद्यन्ते इत्याह,—सप्तस्वायतनेष्विति । आयतनेषु स्थानेषु । तान्येव स्थानान्याह,—तत्रायतनान्यष्टाविति ॥ ३ ॥

तत्रौष्ठप्रकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघातनिमित्ताः ॥ ४ ॥

ओष्ठप्रकोपाः ओष्ठरोगाः ॥ ४ ॥

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ॥
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥ ५ ॥
आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् ॥
सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः ॥ ६ ॥
सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ॥
कण्डूमन्तौ कफाच्छूनौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥७
सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च ॥
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ ॥ ८ ॥

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ ॥
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ९ ॥
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ॥
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥१०॥
मेदसा घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू ॥
अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरू ॥ ११ ॥
क्षतजाभौ विदीर्येते पाट्येते चाभिघाततः ॥
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥१२॥

तेषामोष्ठरोगाणां प्रत्येकं विशिष्टलक्षणमाह,—कर्कशौ शाकपत्रसदृशौ । परुषौ रुक्षौ । स्तब्धौ निश्चलौ । दाल्येते द्विविधा भिद्येते इव । परिपाट्येते पुटपुटायेते । चीयेते व्याप्येते । शूनौ शोफयुक्तौ । सकृत् किंचिदित्यर्थः । अनेकपिडकाचितौ अनेकपिडकाव्याप्तौ इत्यर्थः । अयमसाध्यो ज्ञेयः । रक्तोपसृष्टौ रक्तजव्याधियुक्तौ, शोणितप्रभौ रक्तच्छायौ । जन्तवः क्रिमयः, अत्र अस्मिन्, मूर्च्छन्ति भवन्ति । उभयतः सृक्कभागयोरित्यर्थः, सृक्क प्रान्तः । घृतमण्डो घृतस्योपर्यच्छभागः । स्थिरौ अचलौ । क्षतजाभाविति क्षतजाभौ रक्तच्छायौ । दीर्येते विदारणयुक्तौ भवतः । पाट्येते द्विधा भिद्येते इव । ग्रथितौ ग्रन्थियुक्तौ । ओष्ठप्रकोपे वातजेषु शुद्धो वातः कारणं, अभिघातजेषु कफरक्तसहित इति परस्परं भेदः ॥ ५—१२ ॥

दन्तमूलगतास्तु शीतादो, दन्तपुप्पुटको, दन्तवेष्टकः, शौषिरो, महाशौषिरः, परिदर, उपकुशो, दन्तवैदर्भो, वर्धनोऽधिमांसो, नाड्यः पञ्चेति॥१३॥

दन्तमूलगतास्त्विति ॥ १३ ॥

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ॥
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ १४ ॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ॥
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥१५॥

तेषां प्रत्येकं लक्षणमाह,—शोणितमिति । शीर्यन्ते गलन्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान् ॥
दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः ॥ १६ ॥
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ॥
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १७ ॥
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ॥
लालास्रावी स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो गदः॥१८

दन्तयोरिति द्विवचनात् द्वयोः ॥ १६—१८ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ॥
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखं च परिपीड्यते ॥ १९ ॥
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ॥

तालुश्चाप्यवदीर्यते इति चकारेण दन्ताश्चावदीर्यन्ते ओष्ठावपि च सर्वजः सर्वदोषेभ्यः । अयं सप्तरात्रात् मारयति ॥ १९ ॥—

दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्२०
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥
वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च ॥ २१ ॥
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ॥ २२ ॥
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तकृतो गदः ॥

दन्तमांसानीति वेष्टेषु दंतमांसेषु । तेभ्यः वेष्टेभ्यो । रोगी बहुलं फूत्करोति ष्ठीवतीति । आघट्टिताः अचालिताः ॥२०—२२॥—

घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ॥ २३ ॥
भवन्ति च चला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥

संरम्भः अत्र श्वयथुः ॥ २३ ॥—

मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ॥ २४ ॥
वर्धनः[1] स मतो व्याधिर्जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥

जाते रुक् च प्रशाम्यति इति व्याधिप्रभावात् ॥ २४ ॥—

हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ॥२५॥
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ २६ ॥

हानव्ये हनुसंभवे । यथेरिताः इति यथा कथिताः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥

दन्तगतास्तु-दालनः, क्रिमिदन्तको, दन्तहर्षो, भञ्जनकः, शर्करा, कपालिका, श्यावदन्तको, हनुमोक्षश्चेति ॥ २७ ॥

दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिंस्तीव्ररुगन्विताः ॥
दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः ॥ २८ ॥

तेषां प्रत्येकं लक्षणमाह,—दाल्यन्ते इति । दाल्यन्ते विदार्यन्ते । सदागतिनिमित्तजः सदागतिरिति वातः, तन्निमित्तजः । असाध्योऽयं व्याधिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

कृष्णश्छिद्री चलः स्रावी ससंरम्भी महारुजः ॥
अनिमित्तरुजो वाताद्विज्ञेयः कृमिदन्तकः[2] ॥ २९ ॥

कृष्णः कृष्णदन्तकः । छिद्री सच्छिद्रदन्तकः क्रिमिकृतच्छिद्रवान् । चलः चलदन्तः । संरम्भः श्वयथुः । वक्ष्यत्यादि असाध्योऽयं व्याधिः ॥ २९ ॥

दशनाः शीतमुष्णं च सहन्ते स्पर्शनं न च ॥
यस्य तं दन्तहर्षं[3] तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् ३०

१ वर्धनः युनानीवैद्यके 'असनान उल झायद' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'एक्स्ट्रा ट्रुथ' (Extra Tooth) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

२ क्रिमिदन्तकः युनानीवैद्यके 'दीदान उल लसा' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'केरिझ' (Caries) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

३ दन्तहर्षः युनानीवैद्यके 'जर्स' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'इरिटेशन इन् ध टुथ' (Irritation in the tooth) इति नाम्ना प्रसिद्धः

यक्कं वक्कं भवेद्यस्मिन् दन्तमङ्गश्च तीव्ररुक् ॥
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥ ३१ ॥
शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ॥
सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा[1] ॥ ३२ ॥

शर्करा कर्परं सूक्ष्मखण्डः । गुणघ्नी शुक्लादिगुणस्फोटनी ॥३०—३२ ॥

दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह ॥
ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी ॥ ३३ ॥
योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ॥
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ३४

दलन्ति स्फुटन्ति, दन्तवल्कानि दन्तत्वचः । असाध्योऽयं व्याधिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः ॥
हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ३५ ॥

तैस्तैरुच्चैर्व्याहरणकठिनभक्षणजृम्भणादिभिः । विसंहतः विघट्टितः । हनुमोक्षव्याधिरपि दन्तस्थानसामीप्यात् दन्तपीडाकरत्वात् दन्तरोग इति व्यपदिश्यते ॥ ३५ ॥

जिह्वागतास्तु—कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैः, अरलास, उपजिह्विका, चेति ॥ ३६ ॥

जिह्वागतास्त्वित्यादि ॥ ३६ ॥

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ॥

तेषां प्रत्येकं लक्षणमाह,—जिह्वानिलेनेति । शाकः वृक्षविशेषो महाखरपत्रलक्षणः । छदनं पत्रम् ॥—

पित्तेन पीता परिदह्यते च
चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च ॥

पित्तेनेति । चिता व्याप्ता ॥—

कफेन गुर्वी बहुला चिता च
मांसोद्गमैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥ ३७ ॥

बहुला स्थूला । मांसोद्गमैः मांसाङ्कुरैः । चिता व्याप्ता ॥३७॥

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ॥
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ ३८ ॥

जिह्वास्तम्भेन तु वायुरप्यस्ति, भृशं पाकेन तु पित्तमप्यस्ति, अतएव त्रिदोषत्वेनासाध्यत्वमपि दुरुपक्रमत्वात् ॥ ३८ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-
मुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः ॥
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति[2] ॥ ३९ ॥

जिह्वाग्ररूप इति । जिह्वामुन्नम्य ऊर्ध्वीकृत्य, जातः उत्पन्नः; एतेन जिह्वाया अधोभवतीत्युक्तम् । कफरक्तयोनिः श्लेष्मरक्तकारणः ॥ ३९ ॥

तालुगतास्तु—गलशुण्डिका, तुण्डिकेरी, अध्रुषो, मांसकच्छपः, अर्बुदं, मांससङ्घातः, तालुपुप्पुटः, तालुशोषः, तालुपाक इति ॥ ४० ॥

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो
दीर्घः शोफो ध्मातबस्तिप्रकाशः ॥
तृष्णाकासश्वासकृत्तंप्रदिष्टो
व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥ ४१ ॥

तेषां प्रत्येकं लक्षणमाह,—श्लेष्मासृग्भ्यामिति । कण्ठशुण्डी गलशुण्डीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शोफः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ॥
शोफः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे
रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्यः ॥ ४२ ॥

तोददाहप्रपाकीति इति तोददाहप्रपाकयुक्त इति शेषः । प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्मासृग्भ्याम् । तुण्डिकेरी कार्पासिका, तत्फलानुकारी व्याधिरयम् ॥ ४२ ॥

कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा-
ऽरक्तो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् ॥
पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं
विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ ४३

कूर्मोत्सन्नः कूर्मवदुन्नतः । अरक्तः पाण्डुरः । अशीघ्रजन्मा मन्दापसारी । पद्माकारं पद्मकर्णिकाकारम् । प्रोक्तलिङ्गं यथोक्तरक्तार्बुदलिङ्गम् । असाध्योऽयं व्याधिः ॥ ४३ ॥

दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजं च
ताल्वन्तःस्थं मांससङ्घातमाहुः ॥
नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्या-
न्मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे ॥ ४४ ॥

दुष्टमिति । स्थायी स्थिरः । पुप्पुट इत्यत्र तालुशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन तालुपुप्पुट इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः
श्वासो वातात् तालुशोषः सपित्तात् ॥
पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥ ४५ ॥

शोषोऽत्यर्थमिति । एनमिति एनं पाकम् ॥ ४५ ॥

कण्ठगतास्तु—रोहिण्यः पञ्च, कण्ठशालूकं, अधिजिह्वो, वलयो, बलास, एकवृन्दो, वृन्दः, शतघ्नी, गिलायुः, गलविद्रधिः, गलौघः, स्वरघ्नो, मांसतानो, विदारी चेति ॥ ४६ ॥

---

१ दन्तशर्करा युनानीवैद्यके 'हजर' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'येलो टुथ' (Yellow tooth) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

२ उपजिह्वा युनानीवैद्यके 'जफद उल लसान' इति नाम्ना आङ्ग्लवैद्यके च 'रेन्युला' (Ranulla) इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

कण्ठगतास्त्विति । एकवृन्दो वृन्द इति एकवृन्दो विशेषानुगमेनावस्थान्तरं प्राप्तो वृन्दत्वं प्रतिपद्यते, अतो मूलोक्ता सप्तदशसंख्या न विरुध्यत इति जेज्झटाचार्यः; गयदासाचार्यस्तु वृन्द इति पाठं कल्पितमेव मन्यते; अन्ये तु वृन्दमुदाहरन्ति । तत्र छन्दोनुरोधात् एकवृन्द एव वृन्दशब्देनोक्तः ॥ ४६ ॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ॥
प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान्
सृजन्ति यान् साऽसुहरा हि रोहिणी ॥ ४७ ॥
जिह्वां समन्ताद् भृशवेदना ये
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ॥
तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ताम् ॥ ४८ ॥
क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा स्यात् ॥
स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसंभवा वै ॥ ४९ ॥
गम्भीरपाकाऽप्रतिवारवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रयसंभवा स्यात् ॥
स्फोटाचिता पित्तसमानलिङ्गा-
ऽसाध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिकेयम् ॥ ५० ॥

तेषां प्रत्येकं लक्षणमाह,—गलेऽनिल इति । पृथक् इति तिस्रः, समस्ताः इति एका, शोणितादित्येका, एवं पञ्च । मूर्च्छितौ वृद्धौ । असुहरा प्राणहरा । रोहिणीत्यत्र पाठे वातपित्तकफसंबन्धिक्रियापदं न विद्यते इति पाठ एवेति निबन्धकाराः(?) । त्रिदोषजा असाध्याः । उक्तं च,—"वातात् पित्तात् कफात् त्रिभ्यो रक्ताद्रोहिण्य ईरिताः । अन्या सद्यो मारयति आद्यास्तिस्रः क्रियां विना—" इति । जिह्वां समन्तादिति जिह्वां व्याप्य संभवतीत्यर्थः । अप्रतिवारवीर्या दुर्निवारशक्तिरित्यर्थः ॥ ॥ ४७—५० ॥

कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः ॥
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ ५१ ॥

कण्टकशूकभूतः कण्टक इव शूकः, तं भूतः प्राप्तः । अतएव शिताङ्कुराचितत्वात् शालूकाकारत्वमस्य ॥ ५१ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वाप्रबन्धोपरि रक्तमिश्रः ॥
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ ५२ ॥

जिह्वाप्रबन्धस्योपरि जिह्वामूलस्योपरिष्टादित्यर्थः । आगतपाकत्वेन पित्तमप्यत्रास्ति ॥ ५२ ॥

बलास एवायतमुन्नतं च
शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य ॥
तं सर्वथैवाऽप्रतिवारवीर्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥ ५३ ॥

बलास एवेति बलासः श्लेष्मा ॥ ५३ ॥

गले तु शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ,
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ॥
मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाहु-
र्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ ५४ ॥

उपपन्नं सहितम् । निपुणाः धीमन्तः ॥ ५४ ॥

वृत्तोन्नतो यः श्वयथुः सदाहः
कण्ड्वन्वितोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ॥
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ
व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥ ५५ ॥
समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ॥
तं चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पवनात्मकं तु ॥ ५६ ॥

वृत्तोन्नत इति । सदाहः मन्ददाहः । अपाकी ईषत्पाकी । बलासक्षतजप्रसूतः श्लेष्मरक्तजातः । भेदनं वृंदसत्वं (?) प्रतिपाद्यते । एतेन एकवृन्दो वृन्दश्च द्वावप्येकात्मकौ मतौ । एवं चैते कण्ठरोगाः सप्तदशेति । पञ्जिकायां पुनः आसावेव (?) वृ[illegible] ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वर्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या
चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ॥
नानारुजोच्छ्रायकरी त्रिदोषाज्
ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्न्यसाध्या ॥ ५७ ॥

वर्तिर्घनेति । "अवकण्टकसंछिन्ना शतघ्नी महती शिला" ॥ ५७ ॥

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्तिः ॥
संलक्ष्यते सक्तमिवाशनं च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥ ५८ ॥

कफरक्तमूर्तिः कफरक्तकारणः । सक्तमिव लग्नमिव । अशनं भोजनम् ॥ ५८ ॥

सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्वाः ॥
स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ ५९ ॥

तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्येति तस्यैव सान्निपातिकविद्रधेः सदृश इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

१ 'पवनात्मजं तत्' इति पाठान्तरम् ॥

शोफो महानन्नजलावरोधी
तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता ॥
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥ ६० ॥
योऽतिप्रताम्यन् श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ॥
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ ६१ ॥

अतिप्रताम्यन् अत्यर्थं प्रकर्षेण ताम्यन् तमः पश्यन् । श्वसिति निःश्वसितीत्यर्थः । प्रसक्तं निरन्तरम् । श्वसनात् वातात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ॥
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ॥ ६२ ॥

प्रतानवानिति प्रतानवान् विस्तरवान् । अवलम्बी लम्बनशीलः । प्राणनुत् प्राणप्रेरकः ॥ ६२ ॥

सदाहतोदं श्वयथुं सरक्त-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ॥
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥ ६३ ॥

सदाहेति । पूतिविशीर्णमांसं दुर्गन्धिशटितमांसम् । पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते इति येनैव पार्श्वेन विशेषात् शेते तेनैव पार्श्वेन विदारी विशेषेण भवति । अन्यत्रापि अस्याः संभवः सामान्यतो न निवार्यते ॥ ६३ ॥

सर्वसरास्तु वातपित्तकफशोणितनिमित्ताः ॥ ६४ ॥

सर्वसरास्त्विति । वातनिमित्तपित्तनिमित्तकफनिमित्ताश्चैक एवेति वातादिनिमित्तास्त्रय एव सर्वसराः । सर्वस्मिन् मुखे ये भवन्ति ते सर्वसराः ॥ ६४ ॥

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्
यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ॥
रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतै-
र्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ॥ ६५ ॥
कण्डूयुतैरल्परुजैः सवर्णै-
र्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥
रक्तेन पित्तोदित एक एव
कैश्चित् प्रदिष्टो मुखपाकसंज्ञः ॥ ६६ ॥

इति भगवता श्रीधन्वन्तरिणोपदिष्टायां तच्छिष्येण महर्षिणा सुश्रुतेन विरचितायां सुश्रुतसंहितायां निदानस्थानं समाप्तम् ।

स्फोटैरिति । रक्तैः स्फोटैरिति शेषः । कण्डूयुतैः इत्यादि स्फोटैरिति शेषः । रक्तेन इति रक्तेन कृत्वा योऽसौ सर्वसरः । कैश्चित् आचार्यैः । मुखपाकसंज्ञः प्रदिष्टः कथितः । स च पित्तोदित एक एव; न चत्वारः सर्वसराः, किन्तु त्रय एव । एवमेते पञ्चषष्टिर्मुखरोगाः सप्तस्वायतनेष्विति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां समस्तनिबन्धार्थज्ञापिकायां सुश्रुतटीकायां निदानस्थाने षोडशोऽध्यायः समाप्तः ।

समाप्तमिदं निदानस्थानम् ।

निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यासमुल्लसिता

सुश्रुतसंहिता ।

अथ शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्यामः॥१॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

हेतुलक्षणप्रतिपादकान्निदानस्थानादधिगतव्याधिहेतुलक्षणस्य वैद्यस्य चिकित्साया अवसरः, चिकित्सा चाधिष्ठानविशेषज्ञानमन्तरेण न संभवतीत्यधिष्ठानज्ञापनाय शारीरस्थानमारभ्यते। शारीरस्थानेऽपि प्रतिपाद्ये आदौ सर्वशरीरकारणानां भूतानामेव चिन्ता कर्तुं युज्यत इत्याह,—अथात इत्यादि। सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमानि, महाभूतानि पृथिव्यादीनि वा, तेषां चिन्ता हेतुस्वलक्षणकार्यैश्चिन्तनं, कुत उत्पन्नानि? कानि चैषां स्वलक्षणानि? कानि कार्याणीति चिन्तनं, सैव यस्मिन्नध्यायेऽस्तीति मत्वर्थे पूर्ववच्छप्रत्ययमुत्पाद्य तल्लोपे प्रकृतिभावं च प्रतिपाद्य सर्वभूतचिन्तेति निष्पाद्यते। सर्वभूतचिन्ता च तच्छारीरं चेति पश्चात् कर्मधारयः। गयी तु सर्वभूतचिन्तानाम शारीरमिति पठति ॥ १ ॥ २ ॥

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः संभवहेतुरव्यक्तं नाम। तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवौदकानां भावानाम् ॥ ३ ॥

तत्रादौ हेतुचिन्तामाह,—सर्वभूतानामित्यादि। एवंभूतमव्यक्तं मूलप्रकृत्यपरपर्यायं सर्वभूतानां कारणमिति पिण्डार्थः। किंविशिष्टं? अकारणं न विद्यते कारणं यस्य तदकारणं, अविकृतिरूपं न कस्यचित् कार्यमित्यर्थः। स्वरूपविशेषणमाह,—सत्वरजस्तमोलक्षणं—सत्त्वरजस्तमःस्वरूपम्। पुनरपि किंभूतमित्याह,—अष्टरूपमिति प्रकृतिभावेनैवाव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणीत्यष्टौरूपाणि यस्य तत्तथा। प्रकृतित्वं चाष्टानामव्यक्तादीनां सांख्येऽपि प्रतिपादितमस्ति। शिलपुत्रकन्यायेन रूपत्वं रूपित्वं चाव्यक्तस्य। अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चभूतानीत्यष्टौ रूपाणीत्येके। अन्ये तु धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यष्टौ रूपाण्याहुः। अपरे तु मनोबुद्ध्यहङ्कारमहाभूतान्याहुः। पुनरपि किंभूतं? अखिलस्य जगतः संभवहेतुः अभिव्यक्तिकारणम्। तत्र सर्वभूतानां कारणमित्यनेन कार्यकारणयोस्तादात्म्यं दर्शितं, अखिलस्य जगतः संभवहेतुरित्यनेन चाभिव्यक्तिहेतुत्वमिति न पौनरुक्त्यम्। गयी त्वन्यथा व्याख्याति, यथा—सर्वभूतानां कारणमित्यस्यैव भाष्यं निर्दिशन्नाह,—अखिलस्य जगतः संभवहेतुरित्यनेनोपादानकारणत्वमव्यक्तस्य जगदुत्पत्तौ प्रतिपादितम्। न व्यज्यते स्मेत्यव्यक्तं, प्रकृतिः प्रधानं मूलप्रकृतिरिति यावत् अव्यक्तपर्यायाः; ततः अव्यक्तं एकं शिलापट्टवदविवेच्यावयवं न पुनस्त्रिदण्डवत् विवेच्यावयवम्। क्षेत्रज्ञानां कर्मपुरुषाणां, अधिष्ठानं शरीरभावाय विषयः। अत्रोपमानमाह,—समुद्र इवेत्यादि। उदकभवाः औदकाः नदीनदसरस्तडागादयः; अन्ये तु औदकभावाः चराचरा मत्स्यपद्मादयः इत्याहुः ॥ ३ ॥

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव; तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लक्षण एवाहङ्कार उत्पद्यते, स तु त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति; तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायात् तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते, तद्यथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्हस्तोपस्थपायुपादमनांसीति, तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः; भूतादेरपि तैजससहायात् तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते, तद्यथा—शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रमिति; तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः; तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्यः; एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्याख्याता ॥ ४ ॥

ननु, कथमेकमव्यक्तमनेकधर्मिणां सर्वभूतानां कारणमित्याशङ्क्याव्यक्तात् सर्वभूतानामुत्पत्तिक्रममाह,—तस्मादिति। तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितात्। अव्यक्तात् महानिति बुद्धितत्त्वं, तत्तु सत्त्वसमुद्रेकात् निर्मलस्फटिकोपलप्रख्यं चिच्छायासंक्रान्तिप्राप्तचैतन्यं पुरुषवज्ज्ञानात्मकमध्यवसेयविषयं निश्चितार्थकारणमित्यर्थः। उत्पद्यते व्यक्तीभवति। तल्लिङ्ग एव इति सत्त्वरजस्तमःस्वभाव एव। तल्लिङ्गात् सत्त्वरजस्तमःस्वभावात्। महतः इति बुद्धितत्त्वात्। तल्लक्षण एव इति सत्त्वरजस्तमः-

स्वभाव एवेत्यर्थः । अहङ्कारः अभिमानव्यापारलक्षणः । तल्लिङ्गादिति विशेषणेन शुद्धसत्त्वस्वरूपान्महतत्त्वान्नाहङ्कारस्योत्पत्तिरिति सूच्यते । तथा च चरकेऽप्यभिहितं,—"शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते । यया भिनत्त्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥ सर्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निस्पृहः । यया नोपेत्यहङ्कारं नोपास्ते कारणं यया—" इत्यादि । वैकारिकादिसंज्ञास्तु पूर्वाचार्यैः संव्यवहाराय कृताः । तत्र वैकारिकः सात्त्विकः, तैजसः राजसः, भूतादिः तामसः । तस्य त्रिविधस्यापि कार्यमाह,—तत्रेत्यादि । तत्र सात्त्विकादहङ्काराद्राजससहायात् तमोमात्रयानुविद्धादेकादशेन्द्रियाणि; तल्लक्षणानि प्रकाशलक्षणानि, सत्त्वस्य प्रकाशकत्वात् । तान्यहङ्कारादुत्पन्नान्यहङ्कारकार्याणि इति सांख्ये, वैद्यके तु भौतिकानि । पूर्वाणि पञ्च श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि, बुद्धेराश्रयत्वात् । इतराणि वाक्प्रभृतीनि कर्मेन्द्रियाणि, कर्मण आश्रयत्वात् । तेषां उभयात्मकं बुद्ध्यात्मकं कर्मात्मकं मनो, बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च मनोऽधिष्ठातानामेव प्रवृत्तेः । भूतादेरिति तामसादहङ्कारात् राजससहायात् सत्त्वमात्रयानुविद्धात् तल्लक्षणान्येव मोहादिलक्षणान्येव । तत्रानुद्भूतस्वभावानि बाह्येन्द्रियग्राह्याणि शब्दादीन्येव तन्मात्राणि तानि चायोगिभिरेव ग्राह्याणि । सा मात्रा यस्मिन् तत्तन्मात्रम् । तेषामित्यादि तेषां तन्मात्राणाम् । विशेषा इति अनुभवयोग्यैः सुखदुःखमोहरूपैर्धर्मैर्विशिष्यन्ते इति विशेषाः शब्दादयः, तन्मात्राणि त्वविशेषाणि यतस्तानि पुनरनुभवयोग्यैः सुखदुःखादिभिर्विशेष्टुं न शक्यन्ते, सूक्ष्मत्वात् । तेभ्यः पञ्चभ्यः शब्दतन्मात्रादिभ्यः एकोत्तरपरिवृद्धया व्योमादय उत्पद्यन्ते । तद्यथा—शब्दतन्मात्रात् शब्दगुणं व्योम, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रात् शब्दस्पर्शगुणो वायुः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहितात् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी । पातञ्जलिमतानुसारिणश्च शब्दादिभ्य एव व्योमादीनामुत्पत्तिमिच्छन्ति । शब्दादीनां व्योमादिमहाभूतगुणानां धर्मिणोऽभिन्नत्वेन पृथक्त्वं निरस्यन् उक्तस्योपसंहारमाह,—एवमिति ॥ ४ ॥

तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः; कर्मेन्द्रियाणां यथासङ्ख्यं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादि विषया ग्राह्याः । वचनादानानन्दविसर्गविहरणानीत्यत्र विषया इति संबध्यते; तेनोच्यते यत् तद् वचनं वक्तव्यमुच्यते, एवं कर्मप्रत्ययान्तत्वात् आदानं आदातव्यं, आनन्दः आनन्दनीयं, विसर्गः विसर्जितव्यं, विहरणं विहर्तव्यं स्थानम् ॥५॥

अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः; शेषाः षोडश विकाराः ॥ ६ ॥

उक्तायास्तत्त्वचतुर्विंशतेरुक्तमेव धर्मान्तरं क्वचित् किञ्चिन्निदर्शयन्नाह,—अव्यक्तमित्यादि । प्रकृतय इति अपरेषां कारणभूता; अव्यक्तमिति विच्छिद्य पाठः केवलहेतुभावेनाव्यक्तं प्रकृतिरेवेति बोधनार्थम् । तन्मात्राणि चेति चकारः प्रकृतयश्चेत्यत्र संबन्धनीयः । तेन महदादयः सप्त कार्यत्वेन विकृतयोऽपि । शेषा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानीति षोडश विकाराः कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वः स्वश्चैषां विषयोऽधिभूतं; स्वयमध्यात्मं; अधिदैवतमथ—बुद्धेर्ब्रह्मा, अहङ्कारस्येश्वरः, मनसश्चन्द्रमाः, दिशः श्रोत्रस्य, त्वचो वायुः, सूर्यश्चक्षुषः, रसनस्यापः, पृथिवी घ्राणस्य, वचसोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः, पादयोर्विष्णुः, पायोर्मित्रं, प्रजापतिरुपस्थस्येति ॥ ७ ॥

अस्मिन् चतुर्विंशतिके तत्त्वराशौ प्रकाशकत्वेन बुद्ध्यादयः प्रधानभूताः, अतस्ते यत्रस्थं प्रकाश्यं यत्र स्थिता यदनुग्रहेणैव प्रकाशयन्ति, तत्प्रकारत्रयमधिभूतादिभेदेनाह,—स्वः स्व इत्यादि । एषां बुद्ध्यहङ्कारश्रोत्रादिबुद्धीन्द्रियाणां वागादिकर्मेन्द्रियाणां मनसश्च स्वः स्वः आत्मीयो विषयोऽध्यवसेयोऽभिमन्तव्यः स्वकल्पनीयादि लक्षण्ये । अधिभूतं भूतेष्वधि भूतानि महाभूतानि प्राणिनो वा । एतेन बुद्ध्यादेरध्यवसायादिव्यापारस्याध्यवसेयादिविषयो भूतेष्विति प्रतिपादितम् । केचित् स्वः स्व एषां विषयोऽधिभूतसंज्ञ इति व्याख्यानयन्ति । स्वयमिति एतानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश स्वयमध्यात्मम् । आत्मन्यपि आत्मशब्दोऽत्र स्वशरीरवचनः, तेन स्वशरीरबुद्ध्यादिकमात्मनः परमात्मपर्यायस्य वा योग्यो विषयः अध्यात्मम्; अन्ये तु बुद्ध्यादिकं स्वयमध्यात्मसंज्ञमिति व्याख्यानयन्ति । अधिदैवतमिति देवतानामधिकृतत्वं अधिदैवतम् । तदेव बुद्ध्यादिषु प्रकटीकरोति—अथ बुद्धेर्ब्रह्मेत्यादि या या देवता विश्वरूपस्य विष्णोरवयवादुत्पन्ना सा सा तस्यावयवस्याधिदैवत्वमापन्ना बोद्धव्या । अयं चाधिभूतादिभावो वेदान्तेऽपि वर्णितः । यथा—बुद्धिरध्यात्मं, बोद्धव्यं अधिभूतं, ब्रह्माधिदैवतं; अहङ्कारः अध्यात्मं, अहङ्कर्तव्यमधिभूतं, रुद्रोऽधिदैवतं; मनोऽध्यात्मं, मन्तव्यमधिभूतं, चन्द्रोऽधिदैवतं; श्रोत्रमध्यात्मं, श्रोतव्यमधिभूतं, दिशोऽधिदैवतं; त्वगध्यात्मं, स्पर्शनीयमधिभूतं, वायुरधिदैवतं; चक्षुरध्यात्मं, दृश्यमधिभूतं, सूर्योऽधिदैवतं; रसनाध्यात्मं, रसनीयमधिभूतं, वरुणोऽधिदैवतं; घ्राणमध्यात्मं, घ्रातव्यमधिभूतं; भूमिरधिदैवतं; वागध्यात्मं, वक्तव्यमधिभूतं, अग्निरधिदैवतं; हस्तावध्यात्मं, आदातव्यमधिभूतं, इन्द्रोऽधिदैवतं; पादावध्यात्मं, गन्तव्यमधिभूतं, विष्णुरधिदैवतं; पायुरध्यात्मं विसर्जनीयमधिभूतं, मित्रोऽधिदैवतं; उपस्थोऽध्यात्मं, आनन्दनीयमधिभूतं, प्रजापतिरधिदैवतमित्यादि ॥ ७ ॥

सर्व एवाचेतन एष वर्गः, पुरुषः पञ्चविंशतितमः कार्यकारणसंयुक्तश्चेतयिता भवति । सत्यप्य-

चैतन्ये प्रधानस्य पुरुषकैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति क्षीरादींश्चात्र हेतूनुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

तत्र सर्वं इत्यादि । सर्वं एवैष वर्गोऽव्यक्तादिकोऽचेतनः, कारणस्याव्यक्तस्याचेतनत्वेन तत्कार्यस्य महदादेरचेतनत्वात् । कार्यकारणसंयुक्त इति कार्येण महदादिविकारगणेन, कारणेन मूलप्रकृत्या, संयुक्तः संयोगी । तस्य कैवल्यार्थी मोक्षार्थी प्रधानस्य मूलप्रकृतेः प्रवृत्तिमुपदिशन्त्याचार्याः । कथमचेतनः प्रवर्तते इत्याह—क्षीरादीनित्यादि । यथा क्षीरमज्ञं वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते । आदिशब्दाच्च यथैकान्ते कमनीयकामिनीसुरतमहोत्सवे तत्सुखातिशयोत्पादनार्थं रेतः प्रवर्तते, तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये व्याख्यास्यामः । तद्यथा—उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभावपि नित्यौ उभावप्यनपरौ उभौ च सर्वगताविति; एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति, बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति ॥ ९ ॥

अत इत्यादि । प्रकृतिरव्यक्तं, पुरुषः आत्मा । साधर्म्यं समानो धर्मः, वैधर्म्यं विसदृशो धर्मः, तौ व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः । उभावपि अलिङ्गौ इति न विद्यते लिङ्गं ययोस्तावलिङ्गौ, उभावपि लयं क्वचिदपि न गच्छत इत्यर्थः । न विद्यतेऽपरो याभ्यां तौ अनपरौ, यतस्तावेव प्रकृतिपुरुषौ महदादिभ्यः परौ । सर्वगतौ सर्वं व्याप्य स्थितौ । साधर्म्यमुक्त्वा वैधर्म्यमाह,—तयोर्मध्ये एका प्रकृतिः अव्यक्तापरपर्याया, सा च त्रिगुणा सत्त्वरजस्तमोगुणा । सत्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्थायां स्थिता सर्वेषां महदादिविकाराणां बीजभावेनावस्थिता बीजधर्मिणी इत्युच्यते; गयी तु संहारे भूतेन्द्रियतन्मात्राहङ्कारमहदादीनामाधारभूतेति बीजधर्मिणी । सैव सिसृक्षुणा विभुना पुरुषेण सार्द्धं क्षोभमागम्य साम्यावस्थातः प्रच्युता महदहङ्कारादिक्रमेण चराचरस्य जगतः प्रसवित्रीति प्रसवधर्मिणी इत्युच्यते । अमध्यस्थधर्मिणी इति सत्त्वादिगुणराशितया सुखादिरूपत्वात्, सुखी हि सुखमभिलिप्सन् दुःखी दुःखं विद्विषन् अमध्यस्थो भवति, प्रकृतिश्च सत्वादिरूपा ततो न मध्यस्था । बहवः इति युगपन्मरणासंभवादनेके पुरुषाः, पुरुषशब्देन महदादिकृतं सूक्ष्मं लिङ्गशरीरमुच्यते, तच्च योगिनामेव दृश्यं, तत्र पुरौ शेरते इति पुरुषाः । अगुणाः इति अविद्यमानसत्त्वादिगुणाः । अबीजधर्मिणः इति महदादीनां महाप्रलये प्रकृताविव तेष्वनवस्थानात् । मध्यस्थधर्मिणः इति प्रीत्यप्रीतिविषादायोगेनेच्छाद्वेषशून्यत्वात् । तदुक्तं साङ्ख्ये,—"तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च" इति ॥९॥—

तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा सर्वं एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति; तदञ्जनत्वात् तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते ॥ १० ॥

इदानीमुक्तमेव तदुपसंहरन्नाह,—तत्रेत्यादि । कारणस्य प्रकृतेः अनुरूपं सदृशं कार्यं महदादिकम् । विशेषाः प्रकाराः महदादिकाः । संयुक्तस्य पञ्चविंशतितमस्य, पुरुषस्यापि सत्त्वादिगुणत्वं दर्शयन्नाह,—तदञ्जनत्वादित्यादि । तेषां सत्त्वरजस्तमसां, अञ्जनं लक्षणं व्यक्तिर्वा येषु ते तदञ्जनाः पुरुषाः सत्त्वादिलक्षणा इत्यर्थः, तेषां भावस्तत्त्वं, तस्मात् तदेव । कुत इत्याह,—तन्मयत्वादिति । सत्त्वादिमयत्वात् । सत्त्वादिमयत्वं पुनः पुरुषाणां सत्त्वादिरूपे महदादौ प्रतिबिम्बनात् । यथा—तडागोदके प्रतिबिम्बितो विधुस्तडागोदकप्रकम्पनेन प्रकम्पनात्मकः कथ्यते एवं सत्त्वादिरूपे महदादौ प्रतिबिम्बिताः पुरुषाः सत्त्वादिमया भवन्ति न तु वास्तवं सत्वादिमयत्वं; तादृशाच्च तन्मयत्वात् तल्लक्षणाः तद्गुणाः सुखिनो दुःखिनो मूढाश्च पुरुषा भवन्ति । गयी तु तैः सत्वादिभिरञ्जनं व्यक्तिर्यस्य महदादेस्तत्तदञ्जनं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽकारप्रत्यय इति तत्संबन्धात् पुरुषस्य सत्वादिभिरेवाञ्जनं इत्याह । तन्मयत्वात् सत्वादिप्रकृतिकारणत्वात् । तेषां तदञ्जनत्वं निर्विकारस्यापि विकारिवत् संयोगात्; यथा सन्ध्यारागिरविकरनिकरसंयोगादरुणगगनतलोपलम्भः इति । पूर्वोक्तस्य सर्वस्याप्येकीयमतत्वं दर्शयन्नाह, इत्येके इति ॥१०॥

वैद्यके तु ।
स्वभावमीश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा ॥
परिणामं च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिनः ॥ ११ ॥

स्वमतं दर्शयन्नाह,—वैद्यक इति । अत्रैके स्वभाववादिनः स्वभावं सर्वस्य प्रकृतिं कारणमूचुः । तथाहि—"कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं, चित्रं विचित्रं मृगपक्षिणां च । माधुर्यमिक्षौ कटुता मरीचे, स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तम्—" इति । ईश्वर एव उर्वीपर्वततर्वादिजन्तूनां स्वर्गनरकादेश्च कारणमित्यन्ये । उक्तञ्च—"अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव च" इति । काल एव जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयनिमित्तमिति कालकारणिकाः । उक्तं च ज्योतिःशास्त्रविदा श्रीपतिना—"प्रभवविरतिमध्यज्ञानबन्ध्या नितान्तं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि । तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे प्रेरैः कालमीशम्—" इति । यो यतो भवति तत्तन्निमित्तमिति याहच्छिकाः । यथा—तृणारणिनिमित्तो वह्निरिति । पूर्वजन्मार्जितौ धर्माधर्मौ नियतिः, सैव सर्वस्य कारणमिति नियतिवादिनः । प्रधानमेव महदहङ्कारादिरूपतया परिणतं सर्वस्य निमित्तमिति परिणामवादिनः । एतत् सर्वमत्रानुमतं सर्ववेदपारिषदत्वादायुर्वेदस्य । सुश्रुताचार्येणापि स्वभावादिभेदभिन्नाः

षड्विधाया अपि प्रकृतेरुदाहरणान्यभिहितानि । तत्र स्वभावस्य तावत् कारणत्वमाह,—"अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते;" पुनश्च "सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ । तलेष्वसंभवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः—" इति; पुनश्चोक्तं,—"धातुषु क्षीयमाणेषु वर्धेते द्वाविमौ सदा । स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः" इति; पुनरप्याह,—"निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते । स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयानपि कीर्त्यते—" इति; अन्यत्राप्युक्तं—"स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः । स्वभावाद् गुरवो माषा वराहमहिषादयः"—इति । ईश्वरोऽपि वह्निरूपो जीवितादेः कारणत्वेनोदाहृतः; तथाहि—"जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते । अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितम्"—इति । कालस्तु शीतोष्णलक्षणः; उक्तं च—"महाभूतविशेषांस्तु शीतोष्णद्वयभेदतः । काल इत्यध्यवस्यन्ति न्यायमार्गानुसारिणः ॥" अयं च ऋतुचर्याध्याये दोषाणां सञ्चयप्रकोपोपशमद्वारेण हेतुरुक्तः । यदृच्छा पुनरलक्षित आकस्मिकपदार्थाविर्भावः, उक्तं च "यदृच्छया चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्विधिज्ञः" इत्यादि । नियतिरत्रापि धर्माधर्मौ, तद्धेतुत्वमाह,—"ब्रह्मस्त्रीसज्जनवधपरस्वहरणादिभिः । कर्मभिः पापरोगस्य प्राहुः कुष्ठस्य संभवम् ॥" "कर्मजा व्याधयः केचित्"—इति चोक्तम् । परिणामस्य हेतुत्वमाह,—"जाठराग्नेस्तु संयोगात् यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥;" "ता एवौषध्यः कालपरिणामात् परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च;" 'सम्यक् परिणतस्याहारस्य सारो रसः।;' "एवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति–इति॥"इत्थमेताः षड्प्रकृतयो वैद्यकानुगता दर्शिताः। ननु, स्वभावादयः षट् पदार्थाः प्रकृतेरष्टरूपायाः पर्यायाः स्युरथवाऽन्यार्थाभिधायित्वेन भिन्नार्थाः; तत्र भिन्नार्थत्वेऽपि विकल्पद्वयं; किमेतैः स्वभावादिभिर्भिन्नार्थैः किंचित् स्वभावेन किंचिदीश्वरेण इत्येवं प्रकारेण मिलित्वा जगदारभ्यते? उत एते स्वभावादयः पृथक् पृथगेव विश्वजननसमर्थाः? इत्यनेकधा विकल्पमुत्पाद्य जेज्झटाचार्येणेश्वरं विहाय स्वभावादयः प्रकृतेरष्टरूपायाः पर्यायत्वेनाभिहिताः । यत्तु वैद्यके "स्वभावमीश्वरं कालम्"—इत्यादिवाक्येन विपुलदर्शिभिः स्वभावादीनां भिन्नमेव प्रकृतित्वं प्रतिपादितं तत्तथा स्वरूपेण तेषामवभासनात् । परमार्थतस्तु गुणत्रयात्मिका प्रकृतिरेव कारणम् । यतः, स्वभावादयश्चत्वारः प्रकृतिपरिणामस्य धर्मविशेषतया प्रकृतावेवान्तर्भवन्ति । तथाहि—स्वभावस्तावत् सत्वरजस्तमसां तद्विकाराणां पृथिव्यादिमहाभूतानां च परिणामस्य तादृशो विशेष इति प्रकृतिपरिणामादन्यो न भवति; नियतेरपि पूर्वकृतसदसत्कर्मरूपाया रजोगुणपरिणामलक्षणत्वेन न प्रकृतेरन्यत्वं; कालोऽपि चन्द्रार्कादिगतिक्रियालक्षणः, तत्र तु महाभूतानां परिणामविशेषात् शीतोष्णादयो भवन्ति, तदुक्तं—"महाभूतविशेषांस्तु शीतोष्णद्वयभेदतः । काल इत्यध्यवस्यन्ति न्यायमार्गानुसारिणः" इति, क्रियात्वेन रजोगुणपरिणामत्वात् महाभूतपरिणामविशेषत्वाच्च न कालस्य प्रकृतेरन्यत्वम्; ईश्वरश्च पञ्चविंशतितमः पुरुषः प्रकृतेः क्षोभकतया कारणत्वेनोदाहृत एव; यदृच्छा च कादाचित्कत्वाद्भूतपरिणामविशेषान्नान्या । किंचास्मिन् शास्त्रे प्रकृतिपरिणामात्मकं विश्वं पठ्यते । तथाहि—सात्विकं कायलक्षणं, राजसं कायलक्षणं, तथा सत्वबहुलमाकाशमित्यादि । गयी त्वन्यथा व्याख्याति । यथा—वैद्यके तु विपुलदर्शिनः स्वभावादीनां षण्णां प्रकृतित्वं प्रतिपादयन्ति । ते च स्वभावादयः समुच्चयेन जगदुत्पत्तौ कारणभूताः । तत्रापि प्रकृतिपरिणामस्योपादानकारणत्वं स्वभावादीनां च पञ्चानां निमित्तकारणत्वमिति ॥ ११ ॥

तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ॥
तैश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्यत ॥ १२ ॥
तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्वदा ॥
भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते ॥१३
यतोऽभिहितं तत्सम्भवद्द्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तः; भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः ॥ १४ ॥

एकीयमतेन कारणानुरूपं कार्यमित्यादिवाक्यात् कारणमयत्वं कार्यस्य प्रतिपाद्य स्वमतेऽपि कारणमयत्वं प्रतिपादयन्नाह,—तन्मयानीति । चलोष्णद्रवखरस्वभावादिधर्मविशेषाक्रान्तप्रकृतिपरिणाममयानि भूतान्याकाशादीनि तद्गुणान्येव इति सत्वरजस्तमोगुणान्येवेत्यर्थः, सत्वबहुलमाकाशमित्याद्युक्तत्वात् । गयी तु ततो जातानि भूतानीति पठित्वा व्याख्याति—ततः स्वभावादेः निमित्तकारणत्वात् प्रकृतिपरिणामाच्चोपादानकारणानि भूतान्याकाशादीनि तद्गुणानि कारणगुणानि । तैश्चेत्यादि तैः आकाशादिभिर्भूतैः, तल्लक्षणः भूतलक्षणः, कृत्स्नः समस्तः, भूतग्रामः स्थावरजङ्गमात्मकः, व्यजन्यत विविधो जनितः । भूतानां पृथिव्यादीनां पुनर्लक्षणं स्थिरगुरुकठिनत्वमित्यादि तल्लक्षणश्च स्थावरजङ्गमात्मको भूतग्रामः । तस्य पञ्चमहाभूतारब्धस्य भूतग्रामस्य परस्परोपकार्योपकारकत्वेन व्यवस्थितस्य उपयोगः प्रयोजनम्, अभिहितः कथितः । चिकित्सां प्रति रोगापनयनं लक्षीकृत्य । सर्वदा नित्यगे आवस्थिके च काले । कुतः? यस्मात् तेभ्यः पञ्चमहाभूतारब्धभूतग्राम्येभ्यः परं चिकित्सिते चिन्ता नास्ति । तदुक्तमाद्ये अध्याये, "तत्रास्मिन् पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया, सोधिष्ठानं, कस्मात्? लोकद्वैविध्यात्, लोको हि द्विविधः—स्थावरो जङ्गमश्च, तस्मिन् पुरुषः प्रधानः, तस्योपकरणमन्यत्"—इति । तेन पञ्चमहाभूतारब्धस्यैव भूतग्रामस्य चिकित्सोपकरणत्वम् । अतो भूतेभ्यः परं यद् व्यक्तादि तत्र चिन्ताऽपि नास्ति । अयमेवार्थोऽन्यत्रापि निर्दिष्ट इति दर्शयन्नाह,—यत इत्यादि । एतत्तत्र बीजाध्याये व्याख्यातं, अत्रापि

किंचित् शिष्यबोधार्थं व्याख्यायते,—यतः तस्य पुरुषस्य संभवद्रव्याणि शुक्रशोणितादीनि तेषां समूहः संयोगविशेषः, कथंभूतः ? भूतादिः भूतं पृथिव्यादिकमादि मूलकारणं यस्य स तथा । न परं पुरुषसंभवद्रव्यस्य भूतादित्वाभिधानाद् भूतेभ्यः परं चिन्ता नास्ति किंत्वेतस्मादपीत्याशङ्क्याह,—भौतिकानि चेत्यादि । इन्द्रियाणि श्रवणस्पर्शनरसनघ्राणानि भौतिकानि । तथा चोक्तं पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि—"खं श्रोत्रे स्पर्शने वायुर्दर्शने तेज उत्कटम् । सलिलं रसने भूमिर्घ्राणे तज्ज्ञैर्निरूपितम्—" इति । इन्द्रियाणामर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्ते चायुर्वेदशास्त्रे तथा भौतिका इत्यर्थः । उक्तं च "शब्दो वैहायसः स्पर्शो वायवीयः प्रकीर्तितः । रूपमाग्नेयमाप्योऽत्र रसो गन्धस्तु पार्थिवः" इति ॥ १२—१४ ॥

भवति चात्र ।

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ॥
नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः॥ १५

इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थानां च पाञ्चभौतिकत्वेऽपि यस्य भूतस्य यत्र इन्द्रिये आधिक्यं तेन तेनेन्द्रियेण तस्य तस्यैव गुणाः शब्दादयो गृह्यन्ते इति दर्शयितुमाह,—इन्द्रियेणेत्यादि । इन्द्रियेण चक्षुरादिना रूपादिकमात्मीयमात्मीयं मानवः उपादत्ते । तद्यथा—तैजसं चक्षुस्तैजसमेव रूपमादत्ते, पार्थिवं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमेव गन्धमादत्ते, एवं शेषेष्वपि बोद्धव्यम् । नियतमात्मीयमेव कुत इत्याह,—तुल्ययोनित्वादिति एकभूतहेतुत्वात्, भूतं हि स्वयोनिमेवाभिधावति जलमिव जलम् । तमेव स्पष्टीकुर्वन्नाह,—नान्येनान्यमिति ॥ १५ ॥

न चायुर्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च; असर्वगतेषु च क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषव्यापकान् हेतूनुदाहरन्ति; आयुर्वेदशास्त्रसिद्धान्तेष्वसर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च तिर्यग्योनिमानुषदेवेषु संचरन्ति धर्माधर्मनिमित्तं; त एतेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते, यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति; स एष कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः॥ १६ ॥

अपरमपि साङ्ख्यादिभ्यो भेदमायुर्वेदस्यात्मनि दर्शयन्नाह,—न चेति । किं तर्हि आयुर्वेदशास्त्रे सर्वगताः पुरुषा उपदिश्यन्ते सत्त्वोपाधिवशात् । सांख्यादिषु पुनः सर्वगता एव क्षेत्रज्ञा उपदिश्यन्ते । एवमायुर्वेदपुरुषस्य प्रदेशवर्तिनोऽपि नित्यत्वं स्यादित्याह—नित्याश्च; उपदिश्यन्ते इति शेषः । नित्यत्वं च कथमित्याह,—असर्वगतेष्विति । हेतून् इति सदकारणवन्नित्यमित्यादीन् । तथाहि–सन्नात्मा सुखादिलिङ्गोपलम्भात्, अविषयोऽकारणश्च, अतो नित्यः । तथाहि भोजः,—"शुभाशुभाभ्यां कर्मभ्यां प्रेरणान्मनसो गतेः । देहाद्देहान्तरं याति क्षितिवत् शाश्वतोऽव्ययः । नित्य इत्युच्यते सद्भिः सत्कारणवान् यतः"—इति । तदेवोपसंहरन्नाह,—आयुर्वेदेति । असर्वगतत्वेऽपि सर्वयोनिगमनं निर्दिशन्नाह—तिर्यगिति । तत्र बहुशः संसरणे तिर्यग्योनीनां प्रकृष्टत्वं अतस्तेषां प्रागुपादानं, ततो मनुष्यनिर्देशः, देवास्तु कदाचित् कश्चित् संभवन्तीति पश्चान्निर्दिष्टाः । तत्र प्रायेणाधर्मनिमित्तं तिर्यग्योनयः, धर्माधर्मनिमित्तं मनुष्याः, धर्मनिमित्तं देवाः । ननु, कथमप्रत्यक्षा अप्यात्मानः अभ्युपगम्यन्ते इत्याह—तत्रेति । सुखदुःखाद्युपलब्धिरूपेण लिङ्गेनाव्यभिचारिणा एते आत्मान उपलब्धारोऽनुमन्तव्याः । प्रत्यक्षप्रमाणेनापि क्षेत्रज्ञाः कथं न गृह्यन्ते ? इत्याह,—परमसूक्ष्मा इति । परमसूक्ष्मा हि परमाणव इव सन्तोऽपि ते प्रत्यक्षेण नैवोपलभ्यन्ते । चेतनावन्तः इति नित्यं चेतनायुक्ताः । शाश्वताः इति नित्याः । कथं तर्हि जायन्ते इत्युच्यत इत्याह,—लोहितरेतस इत्यादि । आत्मानः परमसूक्ष्माः पञ्चभूतात्मकाः सन्निपातेषु संयोगेषु अभिव्यज्यन्ते । एष एव च सूक्ष्मपुरुषाणां पञ्चमहाभूतानां च संयोगो वैद्यके षड्धातुकः पुरुषः परिभाषितः । कुतः परिभाषित इत्याशङ्क्याध्यायोक्तं वाक्यं दर्शयति—यत इति । तस्य चिकित्सोपयोगितां निदर्शयन्नाह,—स एषेति । कर्मपुरुषः इति कर्मफलभोगीत्यर्थः । तेन चिकित्सितकर्मफलमप्यवाप्नोतीत्युक्तं भवति ॥ १६ ॥

तस्य सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणापानावुन्मेषनिमेषौ बुद्धिर्मनः सङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमध्यवसायो विषयोपलब्धिश्च गुणाः ॥ १७ ॥

इदानीं तस्यैव कर्मपुरुषस्य शरीरात्मनोः संयोगकारकेण मनसा संयोगे ये गुणा उत्पद्यन्ते तानाह,—तस्येत्यादि । तत्र सुखं स्वभावतोऽनुकूलवेदनीयं; दुःखं स्वभावतः प्रतिकूलवेदनीयम् ; इच्छा अभिलाषः; द्वेषः अप्रीतिलक्षणः; प्रयत्नः कार्यारम्भेषूत्साहः; प्राणवायुः वक्त्रसंचारी, अपानः पक्वाशयस्थितिरधोगमनशीलः; उन्मेषनिमेषौ चक्षुषोरुन्मीलननिमीलने; बुद्धिः निश्चयात्मिका; मनः संशयात्मकं, तस्य सङ्कल्पः मनसः कर्म; विचारणा पुनरूहापोहाभ्यां वस्तुविमर्शः; स्मृतिः पूर्वानुभूतस्यार्थस्य स्मरणम् ; विज्ञानं शिल्पशास्त्रादिबोधः; अध्यवसायः बुद्धेर्व्यापारः; विषयाणां शब्दादीनां उपलब्धिः अवगतिर्विषयोपलब्धिः । गयी तु, सुखं प्रीतिः, दुःखं अप्रीतिः, इच्छा सुखहेतुरभिलाषः, द्वेषः दुःखहेतोर्मनःप्रत्यानयनं, प्रयत्नः मनःप्रवृत्तिकर उत्साहः, मनः सङ्कल्पात्मकलक्षणं, तस्य संकल्पः विषयेषु दोषगुणकल्पनम् ; शेषं समम् । एते कर्मपुरुषस्य षोडश गुणाः । अतएव कला इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

सात्त्विकास्तु आनृशंस्यं संविभागरुचिता तितिक्षा सत्यं धर्म आस्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्धृतिरनभिषङ्गश्च; राजसास्तु दुःखबहुलताऽटनशी-

लताऽधृतिरहङ्कार आनृतिकत्वमकारुण्यं दम्भो मानो हर्षः कामः क्रोधश्च; तामसास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्मशीलता बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेधस्त्वमकर्मशीलता निद्रालुत्वं चेति ॥ १८ ॥

पुरुषगुणानभिधाय शेषान् सत्वादियुक्तस्य मनसो गुणान् निर्दिशन्नाह,—सात्विका इति । आनृशंस्यं अक्रूरकर्मकारित्वम् । संविभागरुचिता संविभज्य भोक्तुमभिलाषुकता । तितिक्षा क्षमा । सत्यं भूतहितं तथ्यं वचो वा । धर्मः कायवाङ्मनोभिः सुचरितम् । अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या चरतीत्यास्तिकः, तद्भावः आस्तिक्यम् । ज्ञानं आत्मज्ञानम् । बुद्धिः तत्कालविषया । मेधा ग्रन्थावधारणशक्तिः । धृतिः मनसो नियमात्मिका बुद्धिः । फलनिरपेक्षया बुद्ध्या श्रेयःकर्मकरणं अनभिषङ्गः । राजसास्तु दुःखबहुलेति । अधृतिः मनसोऽधीरता । आनृतिकत्वं मिथ्यावचनशीलता। गयी तु आनृतिकत्वमिति पठित्वा मनसः शीतलतेत्याह । अकारुण्यं निर्दयत्वम् । दम्भः कुहकवृत्तिता । मानः आत्मन्युत्कर्षबुद्धिः । अहङ्कारादयः पूर्वं व्याख्याताः । गयी तु अटनशीलतेत्यत्र ताडनशीलतेति पठति, मान इत्यत्र मद इति पठति । तामसास्तु विषादित्वमिति विषादोऽस्यास्तीति विषादी, तद्भावः विषादित्वं मूढता । अधर्मः शीलं स्वभावो यस्य तद्भावः अधर्मशीलत्वं, दुर्मेधस्त्वं दुष्टबुद्धित्वं, अकर्मशीलता अकर्मण्युत्साहः ॥ १८ ॥

आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च; वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टासमूहः सर्वशरीरस्पन्दनं लघुता च; तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्यं च; आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च; पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्तसमूहो गुरुता चेति । तत्र सत्वबहुलमाकाशं, रजोबहुलो वायुः, सत्वरजोबहुलोऽग्निः, सत्वतमोबहुला आपः, तमोबहुला पृथिवीति ॥ १९ ॥

महाभूतगुणान्निर्दिशन्नाह,—आन्तरीक्षा इति । आन्तरिक्षाः आकाशभूतगुणाः । शब्देन्द्रियं श्रवणेन्द्रियम् । विविक्तता शारीराणां भावानां शिरास्नायुस्थिपेशीप्रभृतीनां जातिव्यक्तिभ्यां मिथः पृथक्त्वम् । गयी तु, विविक्तता इत्यस्य स्थाने विरिक्तता इति पठति व्याख्यानयति च—विरिक्तता शारीराणां भावानां रिक्तता पृथक्त्वमिति यावत् । वायव्या इति । स्पर्शेन्द्रियं त्वक् । सर्वचेष्टासमूहः नमनोन्नमनादिसर्वक्रियासमूहः, कायवाङ्मनःक्रियासमूह इत्यन्ये । स्पन्दनं चलनम् । तैजसास्त्विति । रूपं लावण्यं, रूपेन्द्रियं चक्षुः, वर्णः गौरादिः, सन्तापः औष्ण्यं, भ्राजिष्णुता दीप्तता, पक्तिः अभिक्ताहारपरिणतिः, अमर्षः क्रोधः, तैक्ष्ण्यं आशुक्रिया, शौर्यं विक्रान्तता । आप्यास्त्विति । सर्वद्रवसमूहः दोषधातुमलेषु द्रुतिमद्द्रव्यनिवहः । पार्थिवास्त्विति । सर्वमूर्तसमूहः दोषधातुमलेषु यः कश्चित् काठिन्यनिवहः । अथाकाशादिभूतानां सत्वादिगुणमयत्वं दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । सत्वबहुलमाकाशं प्रकाशकत्वात्, रजोबहुलो वायुः चलत्वात्, सत्वरजोबहुलोऽग्निः प्रकाशकत्वात् चलत्वाच्च, सत्वतमोबहुला आपः स्वच्छत्वात् प्रकाशकत्वात् गुरुत्वादावरणत्वाच्च, तमोबहुला पृथिवी अत्यन्तावरकत्वात् ॥ १९ ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् ॥
स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥ २० ॥

अन्योऽन्येत्यादि । तत्र शब्दगुणमाकाशं मारुते प्रविष्टं शब्दस्पर्शगुणत्वान्मारुतस्य, आकाशमारुतौ तेजसि प्रविष्टौ शब्दस्पर्शरूपगुणत्वात्तेजसः, आकाशमरुत्तेजांसि तोयद्रव्ये प्रविष्टानि शब्दस्पर्शरूपरसगुणत्वात्तोयस्य, आकाशमरुत्तेजस्तोयानि पृथिव्यामनुप्रविष्टानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणत्वात् पृथिव्याः । एवं व्योमानिलानलजलोर्वीणां परस्परमनुप्रवेशकानुप्रवेशत्वेनावस्थितानामन्योन्यानुप्रविष्टत्वमुक्तम् । अन्ये पुनरन्योऽन्यानुप्रविष्टत्वमन्यथा व्याचक्षते, तत्राकाशेऽपि अणुरूपेणावस्थितसूक्ष्मरूपतोयतेजोऽनुगतमारुतस्य संचरणादाकाशे पवनदहनतोयान्यपि बोद्धव्यानि । तथा वायावप्याकाशं व्यवस्थितं व्यापकत्वात्, "अनुष्णशीतस्पर्शोऽयं द्रव्यज्ञैर्वायुरिष्यते । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात्"—इत्युक्तत्वात्, वायौ तेजोऽम्बुनी अपि तिष्ठतः, भूरप्यणुताविशेषेण मारुते तिष्ठति । तथा तेजोद्रव्येऽप्याकाशं व्यवस्थितं व्यापकत्वात्, पवनोऽपि प्रेरणात्मकत्वात् तेजोद्रव्ये, पानीयमप्यनुमीयते कार्यकारणयोरैक्यात्, कारणं तोयं कार्यं च तेजः अद्भ्योऽग्निरित्युक्तत्वात्, भूमिरपि धूमादिरूपेण तेजसि व्यवस्थिता । अथ तोयद्रव्येऽप्याकाशं व्यवस्थितं व्यापकत्वात्, वायुरपि तोये व्यवस्थितः तरङ्गबुद्बुदादिकारणत्वात्, वह्निरपि तोये व्यवस्थितः तत एवोत्पन्नत्वात्, उक्तं च—"अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् । एषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥" भूमिरपि तोये अणुरूपेणावस्थिता । तथा पृथिव्यामपि आकाशपवनदहनतोयानि स्थितान्येव भूमिप्रविभागीये पञ्चविधाया भूमेः प्रोक्तत्वात् । इत्थमाकाशादिभूतानामन्योऽन्यानुप्रविष्टत्वमाहुः । व्यक्तेन तु क्षणेन पार्थिवादिव्यपदेशं दर्शयन्नाह—स्वे स्वे इत्यादि । स्वे स्वे स्वकीये स्वकीये द्रव्ये, सर्वेषां आकाशादीनां व्यक्तं लक्षणमिति आकाशद्रव्ये तल्लक्षणं व्यक्तमित्यादि बोद्धव्यम् ॥ २० ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैव तु ॥
क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रतः ॥ २१ ॥

अष्टावित्यादि । अष्टौ प्रकृतयः अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्च

तन्मात्राणीत्यष्टौ । विकाराः षोडशैव तु इति श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घस्तोपस्थपायुपादमनांसीत्येवमेकादशेन्द्रियाणि, आकाशपवनदहनतोयभूमय इति पञ्चभूतानीत्येवं षोडशविकाराः । क्षेत्रं स्थूलसूक्ष्मदेहं जानातीति क्षेत्रज्ञः पुरुषः । समासेन संक्षेपेण । एवं पञ्चविंशतितत्त्वान्युक्तानि । स्वतन्त्रे शल्यतन्त्रे । परतन्त्रे शालाक्यतन्त्रे साङ्ख्ये च ॥ २१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शुक्रशोणितशुद्धिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

सर्वभूतचिन्ताशारीरे शुक्रशोणितयोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते इति यदुक्तं तत्र शुक्रशोणितयोः शुद्धयोरेव सन्निपातेषु क्षेत्रज्ञा अभिव्यज्यन्तेऽतस्तयोः शुद्धिं प्रतिपादयितुकामः प्राह—अथातः शुक्रशोणितेत्यादि । शोणितशब्दोऽत्र आर्तवशोणिते वर्तते, शुद्धिः दुष्टदोषाऽसंपर्कता ॥ १ ॥ २ ॥

वातपित्तश्लेष्मशोणितकुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति ॥ ३ ॥

सा च शुद्धिर्वातादिदुष्टशुक्रस्येति वातादिभिः पृथक् समुदितैर्दुष्टशुक्रतामाह,—वात इत्यादि । एवंभूतरेतसः पुरुषा गर्भोत्पत्तौ न क्षमा भवन्तीति पिण्डार्थः ॥ ३ ॥

तेषु वातवर्णवेदनं वातेन, पित्तवर्णवेदनं पित्तेन, श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा, शोणितवर्णवेदनं कुणपगन्ध्यनल्पं च रक्तेन, ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्यां, पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्यां, क्षीणं प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्यां, मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणरेतसः कृच्छ्रसाध्याः, मूत्रपुरीषरेतसस्त्वसाध्याः, साध्यमन्यच्चेति ॥ ४ ॥

तेष्वित्यादि । तेषु वातादिषु दुष्टेषु मध्ये वातेन यच्छुक्रं दूषितं तत् वातवर्णवेदनं भवति । तत्र वातवर्णाः अरुणकृष्णादयः, यद्यप्यव्यक्तस्य वायोर्वर्णासंभवः, तथापि वातदुष्टे दूष्येऽरुणकृष्णौ वातेन वर्णौ भवत इत्यदोषः; वातवेदनाः तोदनभेदनादयः; ननु, कथमेकस्माद्वायोरनेकवेदनाविशेषास्तोदादयः ? सत्यं बहुकारणप्रकोपात्तस्येति; गन्धस्तु वायोर्नास्त्येव । पित्तेन यच्छुक्रं दूषितं तत् पित्तवर्णवेदनं भवति । पित्तवर्णाः पीतनीलादयः, पित्तवेदनाः ओषचोषादयः, पित्तदुष्टे शुक्रेऽनुक्तोऽपि गन्धः कुणपे पूतिपूयाभे च वक्ष्यमाणो द्रष्टव्यः । श्लेष्मणा यच्छुक्रं दूषितं तत् श्लेष्मवर्णवेदनं भवति, श्लेष्मवर्णः शुक्लः, श्लेष्मवेदनाः कण्ड्वादयः, गन्धस्तु अनुक्तोऽपि विस्रो द्रष्टव्यः । रक्तेन यच्छुक्रं दूषितं तत् कुणपगन्ध्यनल्पं च भवति, चकारात् शोणितवर्णं पित्तवेदनं च, कुणपं शवस्तस्येव गन्धोऽस्येति कुणपगन्धि, अनल्पं बहुलम्; अत्र रक्तेन इति व्यपदेशो घृततैलदग्धवत्, अग्निदग्धघृततैलाभ्यां दग्धं द्रव्यं घृततैलदग्धमित्युच्यते न त्वग्निना दग्धमिति, तथात्रापि वातादिदूषितरक्तेन दुष्टं रक्तदूषितमिति व्यपदेशः, यतो रक्तस्यापि दोषा एव दूषयितारः । श्लेष्मवाताभ्यां यत् शुक्रं दूषितं तत् ग्रन्थिभूतं ग्रन्थिसदृशं ग्रन्थिलं भवतीत्यर्थः । पित्तश्लेष्मभ्यां यत् दूषितं तत् पूतिपूयसदृशं भवति । क्षीणं पित्तमारुताभ्यां भवति, तस्य लक्षणं प्राग्दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीये उक्तम् । ग्रन्थ्यादयस्तु ये द्विदोषजास्ते द्विदोषवर्णवेदना बोद्धव्याः । सन्निपातेन यच्छुक्रं दूषितं तत् मूत्रपुरीषगन्धि भवति । तेषां कृच्छ्रसाध्यासाध्यभेदं दर्शयन्नाह,—तेष्वित्यादि । तेषु मध्ये कुणपादयश्चत्वारः कृच्छ्रसाध्याः, मूत्रपुरीषगन्धिरन्तिमः असाध्यः, शेषा अर्थत एव साध्याः ॥ ४ ॥

आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति; तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयम् ॥ ५ ॥

इदानीं शुक्रविषयं प्रतिपाद्य आर्तवशोणितविषयमपि प्रतिपादयितुमाह,—आर्तवमित्यादि । आर्तवमपि यदा पृथग्दोषैः शोणितचतुर्थैर्द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसंसृष्टं तदा अबीजं भवतीत्यर्थपिण्डः । तस्य विज्ञानोपायं दर्शयन्नाह,—तदपीत्यादि । तदपि ज्ञाते आर्तवमपि दोषवर्णवेदनाभिः शुक्रदोषे व्याख्याताभिः ॥ ५ ॥

तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं, साध्यमन्यच्चेति ॥ ६ ॥

तेषामसाध्यसाध्यत्वं दर्शयन्नाह—मूत्रपुरीषप्रकाशमिति । गन्धवर्णादिभिर्मूत्रपुरीषतुल्यम् । साध्यमन्यच्चेति एकैकदोषजनिताः त्रयः । शुक्रार्तवदोषा याप्या न भवन्ति, व्याधिस्वभावात् ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

तेष्वाद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ॥
क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरबस्तिभिः ॥ ७ ॥
पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि ॥
धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ॥ ८ ॥
पाययेदथवा सर्पिः शालसारादिसाधितम् ॥
ग्रन्थिभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि ॥ ९ ॥
परूषकवटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् ॥
प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि ॥ १० ॥
विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ॥
स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरूढमनुवासितम् ॥ ११ ॥
योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरबस्तिना ॥

इदानीं शुक्रदोषाणां चिकित्सामाह,—भवन्तीत्यादि । तेषु

शुक्रदोषेषु मध्ये आद्यान् त्रीन् शुक्रदोषान् स्नेहस्वेदादिभिः क्रियाविशेषैर्जयेदिति संबन्धः । आदिग्रहणात् वमनविरेचननिरूहानुवासनोत्तरबस्तयो यथादोषं शमनानि चावगन्तव्यानि । तथा इति पुनरुत्तरबस्तिकथनं क्रियासु प्राधान्यसूचनार्थम् । पाययेत् इत्यादि धातक्यादेः कल्ककषायाभ्यां साधितम् । सालसारादिसाधितमित्यत्रापि कल्ककषायाभ्यामेव । ग्रन्थीत्यादि । शठीसिद्धमिति शठ्याः कल्ककषायाभ्यां सिद्धम् । पालाशे वा इत्यादि पलाशभस्माढकं षड्भिः सलिलाढकैः क्वथितं पादशेषं सप्तकृत्वः परिस्रुतमाढकशेषे प्रस्थं घृतं पाकाय प्रयोज्यम् । परूषकवटादिभ्यामित्यादि परूषकवटादिभ्यां परूषकादिन्यग्रोधादिगणाभ्यामित्यर्थः । प्रागुक्तमित्यादि प्रागुक्तं स्वयोनिवर्धनं द्रव्यम् । वक्ष्यते यच्च इति यच्च क्षीणबलीयेऽध्याये वाजीकरणे वक्ष्यते । विडित्यादि विट्प्रभे मूत्रपुरीषप्रकाशे रेतसि । विट्ग्रहणेनात्र पुरीषं मूत्रं च गृह्यते, मलमूत्रमात्रवाचकत्वात् विट्शब्दस्य । सर्पिरित्यत्राप्यनुवर्तनीयम् । विण्मूत्राभेऽसाध्येऽपि दुःखकारिविट्गन्धापनयनार्थं चित्रकादिभिः कल्कीकृतैः घृतं पेयं न तु सर्वथा सिद्ध्यर्थं, असाध्ये न विसाध्यत्वमिति वचनात् । सर्वेषां कुणपादीनां सामान्यं चिकित्सितमाह,—स्निग्धमित्यादि ॥ ७—११ ॥—

स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ॥
शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभं तथा ॥ १२ ॥

इदानीं अदुष्टशुक्रस्य लक्षणमाह स्फटिकेत्यादि । इदानीमेकीयमतमाह । केचिदित्यादि ॥ १२ ॥

विधिमुत्तरबस्त्यन्तं कुर्यादार्तवशुद्धये ॥
स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्तवार्तिषु ॥ १३ ॥
कुर्यात्कल्कान्पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च ॥
ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां त्र्यूषणं वृक्षकाणि च ॥१४॥
दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्तवे ॥
पिबेद्भद्रश्रियः क्वाथं चन्दनक्वाथमेव च ॥ १५ ॥
शुक्रदोषहराणां च यथास्वमवचारणम् ॥
योगानां शुद्धिकरणं शेषास्वप्यार्तवार्तिषु ॥ १६ ॥
अन्ने शालियवं मद्यं हितं मांसं च पित्तलम् ॥

उत्तरबस्त्यन्तं उत्तरबस्त्यवसानं; तत्र यथा दोषं वमनादि, उत्तरबस्तिः पुनः सर्वेष्वेव, वातादिहरक्वाथस्नेहाभ्यां नैरूहिकः स्नैहिकश्च । आर्तवग्रहणादेव स्त्रीग्रहणे लब्धे पुनः स्त्रीग्रहणं समलागतयौवनप्रापणार्थम् । चतसृषु इति वातपित्तश्लेष्मशोणितकृतासु । गयी तु, चतसृष्वित्यत्र चतुर्थी शोणितप्रकृतिभूतविस्रगन्धिशोणितार्तवार्ति मन्यते, तस्या एव साध्यत्वात्; न तु कुणपगन्ध्यार्तवार्ति, तस्या वक्ष्यमाणत्वात् । कल्कादयस्तु योनिव्यापत्सु कथिता वातादिदोषहरद्रव्यकृताः । आचमनं योनिप्रक्षालनोदकं तदपि वातादिदोषहरद्रव्यकृतम् । ग्रन्थीत्यादि । दुर्गन्धिपूयसङ्काशे पूतिगन्धपूयोपमे कफपित्तदुष्टे इत्यर्थः । मज्जतुल्ये त्रिदोषमलिने । तथाशब्दाद्दुर्गन्धीत्यत्रापि योजनीयं, तेन मूत्रपुरीषगन्धिनीति गम्यते । गयी त्वत्र दुर्गन्धिनि कुणपगन्धिनि, पूयसङ्काशे पूतिपूयोपमे, मज्जतुल्ये त्रिदोषमलिने इति व्याख्याति, क्षीणं च प्रागुक्तमित्यग्रे सूचयिष्यति । अत्र कुणपादीनां पञ्चानामसाध्यानामपि दुर्गन्धापनयनार्थं चिकित्सितप्रतिपादनं, न तु सर्वथा सिद्ध्यर्थं, तेषामसाध्यत्वात् । भद्रश्रियं श्रीचन्दनं, चन्दनं रक्तचन्दनम्; गयी तु भद्रश्रियं श्वेतचन्दनं, चन्दनं गोशीर्षाख्यं चन्दनं, तस्य हि गन्धापहरणशक्तेरभावात् । वातादिदुष्टार्तवार्तिष्वन्यामपि चिकित्सामतिदेशेन निर्दिशन्नाह,—शुक्रदोषहराणामित्यादि । शुक्रदोषहराणां स्नेहस्वेदादिपूर्वाणां, यथास्वं यथादोषम् । योगानां रसायनवाजीकरणमूत्रदोषप्रतिषेधोक्तानां, शेषासु वाताद्येकैकदोषजनितास्वार्तवार्तिषु । शुद्धिकरणं अवचारणं कार्यमिति संबन्धः । अन्येषामार्तवदुष्टानां पथ्यमाह,—अन्नमित्यादि । अन्नं भोजनार्थम् ॥ १३—१६ ॥—

शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् ॥ १७ ॥
तदार्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥

अदुष्टार्तवलक्षणमाह,—शशासृगित्यादि । यत् आर्तवं वासःस्थितं शुष्कमुदकप्रक्षालितं वासो न विरञ्जयेत् रागोपेतं वस्त्रं न कुर्यात् तत् प्रशंसन्ति गर्भजननायेति शेषः ॥ १७ ॥—

तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि ॥ १८ ॥
असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥
असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदनः ॥ १९ ॥
तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा ॥
दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ २० ॥
तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् ॥
रक्तपित्तविधानेन यथावत् समुपाचरेत् ॥ २१ ॥

तस्यैवातिप्रवृत्तस्यासृग्दरत्वं, तत्र च दोषदुष्टिलक्षणमाह,—तदेवातिप्रसङ्गेनेत्यादि । तदेव आर्तवमेव, न तु रक्तपित्तम् । ऋतावतिप्रसङ्गेन इति अतिप्राचुर्येण दीर्घकालानुबन्धेन वा, प्रवृत्तं प्रस्रुतम् । न परमृतावेवेत्याह,—अनृतौ अन्यस्मिन्नपि दीर्घकालमपि प्रवृत्तमसृग्दरं विजानीयात् । किंस्वरूपं तदित्याह,—अत इत्यादि । अतः एतस्मात्, शशासृक्प्रतिममित्यादिवाक्यप्रतिपादिताद्रक्तलक्षणादन्यादृक्लक्षणं फेनिलं शीघ्रमच्छमित्यादिवाक्येन शोणितवर्णनीये यादृशमभिहितं तादृशमित्यर्थः । दोषानुबन्धकृतं लक्षणमतिदेशेन निर्दिश्य स्वभावव्याधिकृतं सामान्यं लक्षणमाह,—असृगित्यादि । अङ्गमर्दः वेदनाविशेषः, सवेदनः सशूलः । तस्यातिस्रुतस्य लक्षणमाह,—तस्येत्यादि । अतिवृत्तौ अतिप्रवृत्तावित्यर्थः । तमः अन्धकारदर्शनं श्वासो वा । प्रलापः असम्बद्धभाषणम् । तन्द्रा निद्राभेदः, वातजा रोगाः आक्षेपकादयः । यस्या यद्रूपं यादृशेन प्रकारेणोपचरणीयं तदाह,—तरुण्या इत्यादि । तरुण्याः षोडशवर्षप्राप्तायाः, हितसेविन्याः पथ्याशिन्याः ॥ १८—२१ ॥

दोषैरावृतमार्गत्वादार्तवं नश्यति स्त्रियाः ॥
तत्र मत्स्यकुलत्थाम्लतिलमाषसुरा हिताः ॥

पाने मूत्रमुदश्विच्च दधि शुक्तं च भोजने ॥ २२ ॥
क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितम् ॥
तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृत्तिलक्षणामार्तवस्य विकृतिं निर्दिश्याप्रवृत्तिलक्षणां सचिकित्सितां निर्दिशन्नाह,—दोषैरित्यादि । अत्र दोषाः कफो वायुर्वातकफौ च; न तु पित्तं, पित्तवृद्धौ तस्यातिप्रवृत्तिवृद्धयोरुक्तत्वात्, कुलत्थादिवातकफहरद्रव्यावचारणत्वाच्च । नश्यतीति प्रवर्तमानं न दृश्यते न तु सर्वथा क्षयं याति । अम्लं काञ्जिकं, मूत्रं गोमूत्रम्, उदश्वित् अर्धोदकं तक्रं, शुक्तं चुक्रम् । पुनरुक्तिशङ्कां निरस्यन्नाह,—क्षीणमित्यादि । क्षीणं सचिकित्सितमभिहितम् । तथाप्यत्रोपादानाभष्टरक्तवन्नष्टार्तवविधानं कर्तव्यम् । रक्तं आर्तवरक्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्तवा ॥ २४ ॥

प्रकरणप्रयोजनमुपसंहरन्नाह,—एवमित्यादि । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अदुष्टशुक्रः पुरुषः, शुद्धार्तवा च स्त्री भवतीत्यत्राध्याहारः ॥ २४ ॥

ऋतौ प्रथमदिवसात् प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान् परिहरेत् । किं कारणं? दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलः, अञ्जनादन्धो, रोदनाद्विकृतदृष्टिः, स्नानानुलेपनाद्दुःखशीलः, तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी, नखापकर्तनात् कुनखी, प्रधावनाच्चञ्चलो, हसनाच्छ्यावदन्तौष्ठतालुजिह्वः, प्रलापी चातिकथनात्, अतिशब्दश्रवणाद् बधिरः, अवलेखनात् खलतिः, मारुतायाससेवनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् । दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्यं त्र्यहं च भर्तुः संरक्षेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहतवासां समलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् । तत् कस्य हेतोः? २५
पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ॥
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥ २६ ॥
ततो विधानं पुत्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् ॥
कर्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः ॥ २७ ॥

ततोऽपराह्णे पुमान् मासं ब्रह्मचारी सर्पिःस्निग्धः सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां तैलमाषोत्तराहारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिरभिविश्वास्य; विकल्प्यैवं चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां चोपेयादिति पुत्रकामः ॥ २८ ॥

एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च ॥
प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलं च दिवसेषु वै ॥ २९ ॥

अतःपरं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्यां च स्त्रीकामः, त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः ॥ ३० ॥

ऋतौ पुत्रीयमाचारं निर्दिशन्नाह,—ऋतौ इत्यादि । ऋतुकाले प्रथमदिवसं मर्यादीकृत्य नारी ब्रह्मचारिणी स्यात् । ऋतुदर्शनात् पूर्वं मासं ब्रह्मचर्यस्य वक्ष्यमाणस्य विशिष्टप्रजोत्पादनं प्रयोजनम् । अस्मिंश्च ऋतुदर्शने दिनत्रयं ब्रह्मचर्यस्य स्वयमेवाचार्योऽग्रे प्रयोजनं कथयिष्यति । दिवास्वप्नादींश्च परिहरेत् । कथनं बहुभाषणम् । अवलेखनं कङ्कतिकादिना केशसंमार्जनम् । आयासः कष्टम् । किं कारणमित्यादि । उन्मत्तः वातुलः । परिहार्यमुक्त्वा भर्तारं प्रति नार्याः करणीयं निर्दिशन्नाह,—दर्भेत्यादि । हविष्यं सघृतशाल्योदनादि, क्षीरसंस्कृतं यवान्नमित्येके । भर्तुः संरक्षेत् वैद्य इति शेषः, तस्मै दर्शनमपि न दापयेदित्यर्थः । तत इत्यादि । शुद्धा जीर्णशोणितापगमेन, अनन्तरं स्नाता; तदुक्तं,—"नवे तनौ च संजाते विगते जीर्णशोणिते । नारी भवति संशुद्धा पुंसा संसृज्यते तदा"—इति । दर्शयेत् इत्यत्र वैद्य इति शेषः। तत् कस्य हेतोः इत्यत्र तच्छब्दः संबोधने तेनाहो कस्य हेतोः । अन्ये त्वत्रापीति प्रश्नार्थे पठन्ति । तत्रापि प्रश्ने । पूर्वमित्यादि । पुत्रेभ्यो हितं पुत्रीयमिति । गयी तु "तत्राचार्यो ब्राह्मणप्रयुक्तोऽनुपहतश्वेतवस्त्रेण संवीतश्चार्षभे चर्मण्युपविष्टो राजन्यप्रयुक्तो वैयाघ्रे आनडुहे वा वैश्यप्रयुक्तो रौरवे शूद्रप्रयुक्तो बास्ते वा चतुर्हस्तं स्थण्डिलमुपलिप्योल्लिख्य दर्भैरास्तीर्य वेणुयूपं दक्षिणेन ब्रह्मणो व्यवस्थाप्य शुक्लकुसुमगन्धबलिभिरभ्यर्च्याग्निं प्रणीय संस्कृत्य पालाशाभिः समिद्भिरग्निमुपसमाधाय मन्त्रोदकपूर्णपात्रमग्नेरग्रे स्थापयित्वा पुत्रजन्माशयाज्यं जुहुयान्महाव्याहृतिभिः, योषिच्च पुत्रार्थिनी सह भर्त्रा पश्चिमतोऽग्नेः ऋत्विजो दक्षिणतः समुपविशेत्, ततोऽस्या ब्राह्मणः प्रजापतिमुद्दिश्य यथाभिलषितं संपादनाय मनसा योनौ काम्यामिष्टिं निर्वपेत्, अनयोर्विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि निर्विशत्विति; ततः श्वेतस्थालीपाकमभिघार्य त्रिर्जुहुयात्, यथाम्नायं चोपमन्त्रितमुपपात्रमस्यै दद्यात्, सर्वानुदकार्थान् कुरुष्वेति; ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणं पादमभिहनन्ती प्रदक्षिणमग्निमुपक्रमेत्, ततः परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्रा आज्यशेषं प्राश्नीयात्, पूर्वं पुमान् जघन्यं स्त्री न चोच्छिष्टमवशेषयेदिति पुत्रीयविधानम्" कर्मान्ते पुत्रीयविधानान्ते, एनं क्रमं वक्ष्यमाणम् । तमेव क्रमं वक्तुमाह,—ततोऽपराह्णे इत्यादि । पुंसो मासं ब्रह्मचारित्वेन स्त्रीणामपि ब्रह्मचारित्वे लब्धे मासं ब्रह्मचारिणीमिति यदुक्तं तन्मनःसङ्कल्पमात्रस्यापि निरासार्थम् । तैलमाषोत्तराहारां तैलमाषप्रधानाहारां, उपेयात् गच्छेत् । सामान्यापत्यजननकालमृतुसंज्ञं निर्दिश्यापत्यविशेषजननसमर्थकालमुद्दिशन्नाह,—विकल्प्यैवमित्यादि । एषु दिवसेषु उत्तरोत्तरमायुरित्यादिकं विद्यादित्येवं विकल्प्य विचार्य चतुर्थ्यादिषु नारीमुपेयात । अतःपरं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्यां च स्त्री-

कामः उपेयादित्यत्रापि संबध्यते ॥ २५—३० ॥

तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनायुष्यं पुंसां भवति, यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते; द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा; तृतीयेऽप्येवमसंपूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति; चतुर्थे तु संपूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । न च प्रवर्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति, यथा नद्यां प्रतिस्रोतः प्लाविद्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् । अतःपरं मासादुपेयात् ॥ ३१ ॥

तत्रेति । प्रथमे दिवसे विमुच्यते प्राणैरिति शेषः । द्वितीये इत्यादि । एवमिति पूर्वोक्तं भवतीत्यर्थः । सूतिकागृहे वा दशदिवसाभ्यन्तरं वा गर्भः प्राणैर्विमुच्यते इत्यर्थः । न च प्रवर्तमाने इत्यादि । प्रतिस्रोतः धारासंमुखमित्यर्थः । प्लाविद्रव्यं प्रतरणशीलं वस्तु । प्रतिनिवर्तते व्याघुटति । गयी तु तत्र प्रथमदिवसे इत्यादि तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेदिति यावद् ग्रन्थमग्रेतनेऽध्याये ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्तव इत्यस्याग्रे पठति । अतःपरमित्यादि । मासादिति ऊर्ध्वमिति शेषः । अर्वाग्गमनं तु गर्भद्वारविघट्टनेन स्थितमपि गर्भं च्यावयति । केचित्त्वतःपरं मासादुपेयादित्यत्र परतस्तु पुष्पदर्शनेनागर्भलाभनिश्चय एव, लब्धगर्भा तु नैवेति पठन्ति । उपेयादित्यध्याहृत्य व्याख्यानयन्ति ॥ ३१ ॥

लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशुङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै, वामे दुहितृकामायै, न च तान्निष्ठीवेत् ॥ ३२ ॥

लब्धगर्भाया इत्यादि । लक्ष्मणालक्षणं तु—"पुत्रकाकाररक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छिता सदा । लक्ष्मणा पुत्रजननी बस्तगन्धाकृतिर्भवेत्—" इति । तां च शरत्काले पुष्पफलोपेतां दृष्ट्वा शनिदिने सन्ध्यायां तस्याश्चतुर्भागेषु खदिरकीलकान्निखायापरेद्युर्हि मूलपुष्यैर्योगं गते दिवाकरे मन्त्रवद् गृहीत्वा समानवर्णवत्साया गोः क्षीरेण यथाविधि नस्यं दद्यात् । वटशुङ्गा वटप्ररोहाः । सहदेवा बलाभेदः पीतपुष्पा 'काङ्कसी' इति लोके । विश्वदेवा गाङ्गेरुकी गुडशर्करेति लोके, अन्ये सितकुसुमां बलामाहुः । अभिषुत्य पेषयित्वा । न निष्ठीवेत् न थुत्कुर्यात् । चकारादलब्धगर्भायाः सर्वमेव लक्ष्मणादीनां नस्यदानं सहस्राभिहुतं गर्भग्रहणाय पश्चाद् ग्राम्यधर्मसेवनमिति । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—"पूर्वमौषधं सहस्राभिहुतं कृत्वा माङ्गल्यदेशे गोःक्षीरेण पेषयित्वा तस्मात् त्रीन् बिन्दून् दक्षिणे नासापुटे दद्यात्, न निष्ठीवेत्तान् कण्ठप्राप्तान्, सा पञ्चदिनानि पयसोदनमश्नीयात्, तदूर्ध्वं ग्राम्यधर्मसेवनं"—इति । लब्धगर्भायाश्च लक्ष्मणादिं—नस्यदानं गर्भस्थापनार्थं, स्थितगर्भायाश्च मासत्रयाल्पान्तरे पुत्रापत्यजननार्थं नस्यदानमिति ॥ ३२ ॥

ध्रुवं चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्वकः ॥
ऋतुक्षेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा ॥ ३३ ॥

नात्रैकमेव शुक्रशोणितं गर्भजननं किंतर्हि सामग्र्यैणैवेति दर्शयन्नाह,—ध्रुवमित्यादि । यथा—ऋतुक्षेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यात् अनुपघातादङ्कुरो जायते एवं ध्रुवं निश्चितं चतुर्णां ऋत्वादीनां नैकद्वित्रिसंख्यानां विधिपूर्वकं सान्निध्यात् यथोक्तसंयोगाद् गर्भो जायते । ऋतुः अङ्गनाया रजःसमयः, क्षेत्रं गर्भाशयः, अम्बु पुनराहारपाकजो व्यापी रसधातुः, बीजं स्त्रीपुंसयोरार्तवशुक्रे ॥ ३३ ॥

एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः ॥
भवन्त्यृणस्य मोक्तारः सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः ॥३४॥

विधिपूर्वकस्य गर्भस्य फलं दर्शयन्नाह,—एवमित्यादि । रूपं अत्रावयवसन्निवेशो लोचनसुखप्रदः । सत्त्ववन्तः रजस्तमोभ्यामनभिभूताः । ऋणस्य मोक्तारः इति पितॄणामृणचयमोक्षणशीलाः । सत्पुत्राः इति साधवः पुत्राः ॥ ३४ ॥

तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः, स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति, पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम् । यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते । तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति, तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं, श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं, वातानुगतं विकृताक्षमिति ॥ ३५ ॥

एवंविधपूर्वजन्मना रूपवत्त्वमुक्त्वा रूपं च तैजसवर्णादिप्रभास्वरत्वमतो वर्णसंभवहेतुं दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । तेजोधातुः तेजोभूतम् । सर्ववर्णानां प्रभवः कारणम् । सः तेजोधातुः, गर्भोत्पत्तौ गर्भाधानकाले, यदा अब्धातुप्रायो भवति आप्यधातुबहुलो भवतीत्यर्थः । एकीयमतमाह,—यादृगित्यादि । तेजोधातुरूपवर्णप्रसङ्गेन तन्मयाद्यधिष्ठानविकृत्या जात्यन्धरक्तपिङ्गशुक्लविकृताक्षाणां संभवं दर्शयन्नाह,—तत्र दृष्टीत्यादि । चतुर्थे मासि कस्यचित् पूर्वकर्मवशात् तद्दृष्टिभागं चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानं, अप्रतिपन्नं अप्राप्तं तेजः जात्यन्धं जन्मान्धं करोति ॥ ३५ ॥

भवन्ति चात्र ।

घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते ॥
विसर्पत्यार्तवं नार्यास्तथा पुंसां समागमे ॥ ३६ ॥

ननु, पुराणमार्तवमुपचयाद् दिनत्रयं स्रुत्वा स्वयमेव विनिवृत्तं नूतनं तु स्त्यानीभूतमिव प्रवर्तितुमक्षमं तत् कथ-

मार्तवसंचारो येन तत्संसृष्टं शुक्रं गर्भजननसमर्थं भवतीत्याशङ्क्याह,—गर्भाशयमनु प्रतिपद्यत इत्यग्रे वक्तव्यमुपनश्यत इत्याशङ्क्याह,—धृतेत्यादि। पुंसां समागमे इति पुंसां समागमे इन्द्रियद्वयसंघर्षजेनोष्मणा विलीनमार्तवं विसर्पति । तच्च विसर्पितं शुक्रोपगतं गर्भाशयमनुप्राप्तं जीवोपगतं गर्भसंभवहेतुर्भवति । आर्तवं ऋतुकालजं शोणितं, शुक्रमप्यासां पुंसां समागमे क्षरति न तु तद्गर्भोपयोगीति तत्क्षरणप्रतिपादनं न युक्तम्। तथाच वृद्धवाग्भटः,—"योषितोऽपि स्रवन्त्येव शुक्रं पुंसां समागमे। तत्र गर्भस्य किंचित्तु करोतीति न चिन्त्यते" ॥ ३६ ॥

बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ॥
यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ ॥ ३७ ॥

गर्भद्वयोत्पत्तिहेतुमाह,—बीजे इत्यादि । धर्मेतरपुरःसरौ धर्माधर्मपुरोगामिनौ। गयी तु, धर्मेतरोऽधर्मः,तत्पुरःसरौ अधर्मगामिनौ; नतु धर्मपुरःसरौ, यतः श्रुतिस्मृतिष्वधर्मादेव यमोत्पत्तिरिष्टा; अतएव तदुत्पत्तौ प्रायश्चित्तमप्युपदिष्टमिति व्याख्याति ॥ ३७ ॥

पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ॥
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् ॥३८॥

पित्रोरित्यादि । पित्रोरत्यल्पबीजत्वात् आसेक्यो नाम पुरुषो भवेत् जायते । स शुक्रं प्राश्येति सः पुरुषो निजमुखेन व्यवायं कारयित्वा ततः सिक्तं शुक्रं प्राश्य आस्वाद्य ध्वजोच्छ्रायं लिङ्गोत्थानं लभते; आसेक्यनामायं षण्डो मुखयोन्यपरपर्यायः ॥ ३८ ॥

यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः ॥
स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम् ॥ ३९ ॥

यः पूतियोनावित्यादि । योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय सिंघित्वा; अयं सौगन्धिकनामा षण्डो नासायोन्यपरपर्यायः ॥ ३९ ॥

स्वे गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते ॥
कुम्भीकः स च विज्ञेय

स्वे गुदे इत्यादि । पुरुषवद्व्यवायं करोति स कुम्भीकनामा षण्डो ज्ञेयः । अन्ये तु प्रथमं स्त्रीषु विषये तासामेव स्वकीयगुदविवरे पशुवत् पृष्ठभागे शिथिलेनैव मेहनेन प्रवर्तते । किंनिमित्तमेतदित्याह,—अब्रह्मचर्यात् क्लैब्यात् संजातशुक्रस्याप्रवृत्तित्वात्। यतस्तस्यानया विप्रकृत्या ध्वजोच्छ्रायः संजायते। स एव स्त्रीषु पुरुषवत् प्रवर्तते स कुम्भीकनामा नपुंसकभेदः। गुदयोनिरयम्। अस्योत्पत्तिहेतुस्तन्त्रान्तरे वर्णितः । यथा,—"मातुर्व्यवायं प्रति यो निवर्ती स्याद्वीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।" गयी तु कुम्भीकोत्पत्तिहेतौ काश्यपोक्तं श्लोकमाह । यथा—"अरजस्का यदा नारी श्लेष्मरेता व्रजेदृतौ । अन्यसक्ता भवेत् प्रीतिर्जायते कुम्भिलस्तदेति" ॥—

ईर्ष्यकं शृणु चापरम् ॥ ४० ॥

दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते ॥
ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः

ईर्ष्यकं शृणु चापरमिति । दृग्योनिरयं ईर्ष्यकापरपर्यायः। अत्रापि तन्त्रान्तरपठितो हेतुर्यथा,—"ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षावीर्ष्योद्भयस्यापि वदन्ति हेतुम्—"इति ॥ ४० ॥—

षण्डकं शृणु पञ्चमम् ॥ ४१ ॥

यो भार्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते ॥
ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः ॥ ४२ ॥

षण्डकं शृणु पञ्चममित्यादि । यः पुमान् मोहवशादृतौ भार्याविषये अङ्गनावदुत्तानो भूत्वा व्यवाययति, ततः स्त्रीचेष्टिताकारः षण्डो जायते । स पुमान् स्त्र्याकृतिः स्त्रीचेष्टितश्च स्त्रीवदधोभूतः स्वमेढ्रस्योर्ध्वप्रदेशे अपरपुरुषात् वीर्यच्युतिं कारयति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्तेताङ्गना यदि ॥
तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ॥ ४३ ॥

नरषण्डं प्रदिश्य नारीषण्डं निर्दिशन्नाह,—ऋतावित्यादि । यत्र पुनरबला पुरुषमधः कृत्वा व्यवायं कुरुते तत्र कन्या भवति। सा नरचेष्टिता । स्त्रीरूपापि पुंवत् स्त्रियमारुह्य तद्योनौ स्वयोनिघर्षणं करोति ॥ ४३ ॥

आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा ॥
सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः ॥ ४४ ॥

उक्तमेव सुखस्मरणाय संग्रहश्लोकेनाह,—आसेक्य इत्यादि ॥ ४४ ॥

अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः शिराः ॥
हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत्४५

यदि तेषां शुक्रमस्ति तत् किं षण्डत्वमुच्यते इत्याशङ्क्याह,—अनयेत्यादि। विप्रकृत्या इति विरुद्धया विशिष्टया वा प्रकृत्या। एते पुरुषदोषाः, योषितामप्येते एव द्रष्टव्याः चरकेण नरनारीषण्डावित्युक्तेः ॥ ४५ ॥

आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ ॥
स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥ ४६

अनुक्तं कायवाङ्मनसां भेदस्य हेतुं दर्शयन्नाह—आहारेत्यादि ॥ ४६ ॥

यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन ॥
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥ ४७ ॥

अतिशयेनैव पापेन षण्डादपि निकृष्टानां विकृतापत्यानामुत्पत्तिहेतुं दर्शयन्नाह—यदेत्यादि । उपेयातां संयोगं कुर्याताम्। यदेत्यादि। समुपेयातां संयोगं गच्छेताम्। वृषस्यन्त्यौ रतार्थिन्यौ। अनस्थिः इति ईषदर्थे नञ्, तेन कोमलास्थिः ॥ ४७ ॥

ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ॥
आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ ४८ ॥